

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1490

16

p-99

1870

16

~~10-99~~

Տ Ր Ա Մ Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

9165

16

2-99

42

ԹՈՎԽԱՍ ԹՐՈՒԶԻ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԻՆ

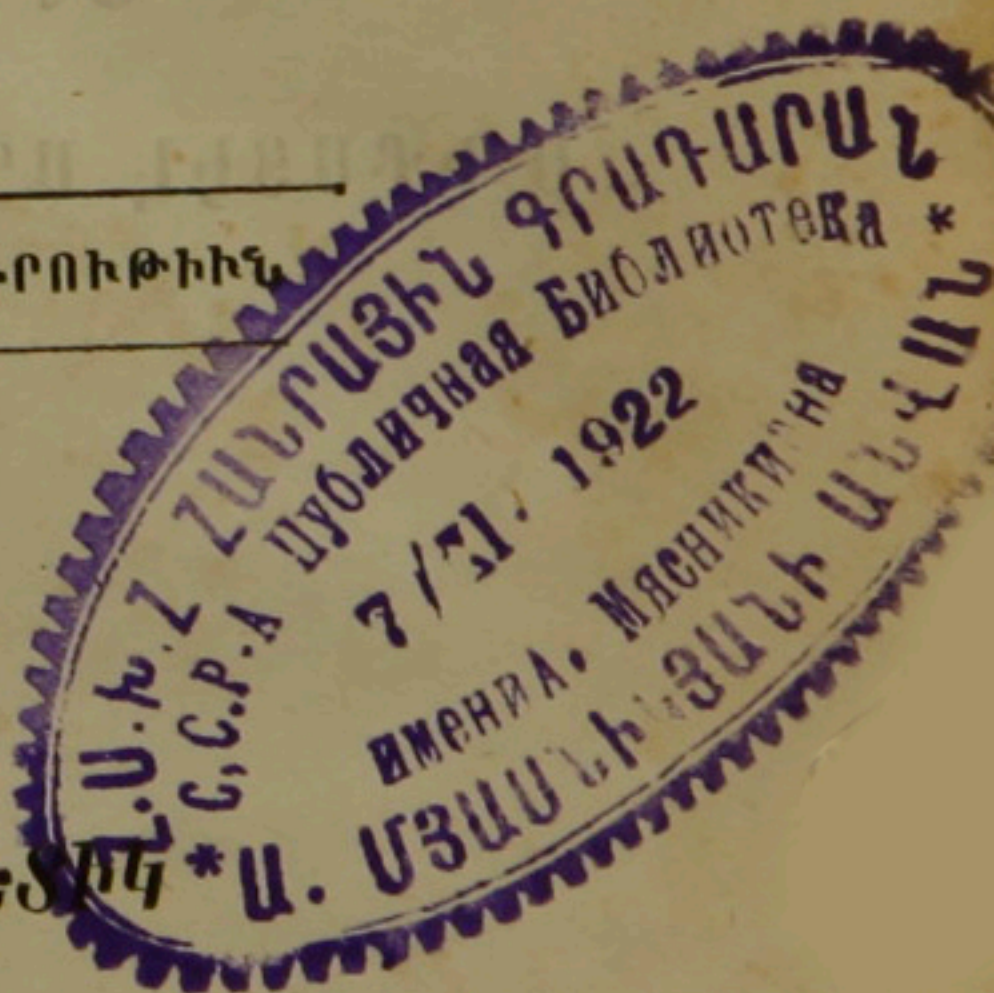
ՏՐԱՄԱԲԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ

1870

18932

193

ՅԻՇԱՏԱԿ

Մ Ի Ք Ա Յ Է Լ Ա Ղ Ա Յ Ի Ճ Է Պ Է Ճ Ե Ա Ն

1880

1870

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Նէսապօլսեցի քահանան տէր Թովմաս Թրոիզի շարագրած է աս համառօտ տրամաբանութիւնը, որ ան մայրաքաղաքին դպրոցներուն մէկուն մէջ երևեւել վարպետներէն մէկն է: Տեսնելով որ շատ դիւրին կերպ բռնած է աս փորձ վարժապետն այսպիսի հարկաւոր գիտութիւն մը տղայոց հասողութեանը յարմարցնելու, փափաքեցանք մենք ալ մեր ազգային տղայոց վրայ նոյն փորձն ընել. և իրաւ տեսանք որ մեր վարժարաններուն մէջն ալ տեղ տեղ վարժապետաց համառօտ բացատրութիւններովն անզգալի եղանակաւ մը տղայոց միտքը կը բանայ ճշմարտութիւնը մոլորութեան սխատրանքներէն դիւրաւ զանազանելու: Անոր համար ուղեցինք ապագրութեամբ ալ հրատարակել բոլոր ազգային ուսանողաց օգտին համար:

Աս Տրամաբանութեանս ոճը չէ թէ միայն
Նէապօլիս, հապա ընդհանուր Իտալիա ընդու-
նեւ ի անցաւ, և մինչև հիմա Միլան միայն քիչ
տարուան մէջ ութը տարագրութենէն աւելի ե-
ղած է: Յուսանք որ մեր ազգին մէջն ալ իր դիւ-
րիմաց ոճովն ամեն ուսումնասիրաց օգտակար
լլայ:

Հ. Ռ. Վ. Թ.

ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ

ՀԱՐԿԱԻՈՐ Է ՄԵՐ ԲԱՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂԱԵԼ
ԵՒ ԱՍ ԿԱՐԵԻՈՐ ՎԱԽՃԱՆԻՆ ՀԱՄՆԵԼՈՒ ՅԱՐՄԱՐ

ԿԵՐՊԸ

Ա. Տրամախոհելո՞ւ կարողութիւնը՝ կամ թէ
ըսենք՝ խորհելո՞ւ և բանէ մը ոչրիչ բան առաջ
բերելո՞ւ զօրութիւնը մարդուս մէկ հատիկ
ծիրքն է։ Աս է այն աստուածային ճա-
ռագայթը, որով մարդս ամեն զգալի էակ-
ներէն գերազայնն է, և ասով անոնց վրայ
կիշխէ ու կը տիրէ։ Աս գերազանց կարո-
ղութիւնը մարդուն մասնաւոր վիճակին
հետ կապուած չէ, բայց իրեն ուժը այնչափ
կը զանազանի իւրաքանչիւրին վրայ, որ-
չափ որ զանազան են կերպարանքները։
Այնչափ մեծ է աս զանազանութիւնը, որ
վսեմ հանճարները հոգեղինաց նմանու-
թիւն մը կը բերեն. իսկ տկարք ու բթա-

միտները՝ մարդկային ձևն որ մէկդի առ-
նենք՝ անասնոց վիճակին ամենամերձ կե-
րեւնան ¹ :

Բ. Բանավարութեանը աս զանազան կա-
տարելութենէն կը կախուի մարդկանց մը-
տածելու այնչափ զանազան եղանակը, ու
իրենց կենաց ընթացքին մէջ վարուելու
այնչափ զանազան կերպերը. որով մէկն
երջանիկ կըլլայ և մէկալը թշուառ: Դէպ 'ի
ճշմարտութիւն հանող ճամբան չէ թէ մի-
այն փշալից է ու դժուարութեամբ լի, հա-
պա շատ անգամ ուրիշ ճամբաներու հետ
ալ կը շփոթի, և կը կարծուի թէ նոյն նը-
պատակը կը հանեն, սակայն ընդ հակա-
ռակն՝ մոլորութեանց մէջ կը ձգեն զմարդ:

1 Աս տարբերութիւնը չէ թէ միայն մարդ-
կանց վրայ կը տեսնենք, հապա փորձի ու դիտու-
ղութեան տակ ինկած էակաց վրայ տեսնուած
անզգալի դասակարգութենէն կրնանք մակաբե-
րել՝ որ վսեմագոյն խնայողութեան ու նուաստա-
գոյն ու չնչին մարմնոց մէջ պիտի ըլլայ այնպիսի
դասաւորութիւն մը՝ որով ամենանուազ տարբե-
րութեամբ աստիճանաբար իրարմէ հեռանան.
անանկ որ աս էակաց շղթան կրնանք նմանցընել
երկան կոնոնի մը, որուն խարխիւը երկրիս երեսը
հեծած՝ դադաթը երկինք դաչի: Իրաւ է որ խա-
րխիւը ձևացընող շրջանակին ու դադաթին մէջ
անսահման հեռաւորութիւն կայ, բայց առաջին
ու երկրորդ շրջանակին մէջի տարբերութիւնը
անզգալի է և ամենանուրբ:

Բանավարութեան կը պատշաճի աս տրո-
գելքներն յաղթելու հնարքները փնտը-
ռել, ու ընտրել շիտակ ճամբան որ'ի գիւտ
ճշմարտութեան կառաջնորդէ: Արչափ որ
մէկուն բանավարութիւնն աս հնարքները
փնտրուելուն ու ընտրութեանը մէջ յաջո-
ղութիւն ունենայ, այնչափ ւրաստ այնմ ու-
ղիղ կամ մոլորական, աղէկ կամ գէշ կըր-
թուած բանավարութիւն ունի կըսուի:

Գ. Ասոր համար մեր առջի ու կարեւոր
գործքը պիտի ըլլայ աշխատիլ որ մեր աս
գերազանց կարողութիւնը լաւ կրթենք, որն
որ ջահ մըն է որ կենաց ամեն քայլին, ու
մեր ամեն գործոցը մէջ մեզի պիտի առաջ-
նորդ ըլլայ: Մարդն որ հեռու բաներու փոյթ
ու հոգ ունի, շատ անգամ անհոգութիւն
կընէ ան բանին որ աւելի իրեն կը պատ-
շաճի, մանաւանդ թէ ըսենք՝ իր վրայ ան-
հոգ կըլլայ: Մեծ մասը ան ծանօթութեանց,
որ ծանր աշխատանքներով կըստանայ
մարդ, անօգուտ կըլլան, թէ որ բանավա-
րութիւնն ուղղելու ջժառայեն: Ինչպէս
որ բանավարութիւնը գործիք մըն է գի-
տութիւններ սորվելու համար, նոյնպէս ալ
գիտութիւնները պիտի գործիք ըլլան բա-
նավարութիւնը աղէկ կրթելու:

Դ. Իրաւ է որ շատ անգամ տգէտ ու ան-
ուս մարդիկներ կը տեսնենք որ շատ ճշշ-

դուժեամբ կը տրամախոհեն , որչափ որ չի
յուսացուիր , և գիտենք որ շատ աշխատած
ու գրքերու վրայ քրտինք թափած չեն¹ :
Բայց աշխարհքիս երեսն եղած անհուն
բազմութեանը մէջ շատ քիչ են անոնք , ո-
րոնք տրամախոհելու յատուկ ու ճշգրիտ
կերպն ունենան :

Ե . Արդ ոմանց ուղիղ դատմունքն ու
տրամախոհութիւնը , ուրիշներուն ալ մոլո-
րութիւնը , իմաստակութիւնն ու զարտու-
ղութիւնները՝ փիլիսոփային թափանցող
աչքը իրենց դարձուցին , որ մէկ կողմանէ
մտադրութեամբ դիտէ ու իմանայ թէ ինչ
բաներ զմարդ մոլորութեան կը տանին , և
մէկալ կողմանէ թէ ինչ հնարքներով մեր
միտքն անոնց դէմն առնելով՝ ուղիղ ա-
ռաջնորդեն մեզի ճշմարտութիւնը փնտը-
ռելու : Աս դիտողութեանց պտուղն է Տրա-
մաքսանոշիւնը , որ արոշեստական կըսուի .
վասն զի իրեն յատուկ կանոններ ունենա-
լովը՝ արոշեստ կը կոչուի . և որովհետեւ աս

¹ Ան Նորդ հոլանտացի գեղացին , որ Տրէսպէլ
կըսուէր , ինչ տրամախոհելու ուժ ունեցած պի-
տի ըլլայ , որուն ձեռքէն՝ թէսպէտ և անկատար՝
այլ առաջին անգամ ջերմաչափն ելաւ : Աս գիւ-
տը՝ որ բնաբանութեան շատ օգուտներ ըրաւ՝ մե-
ծին Արքիմիդէսի վտեմ հանճարին արժանաւոր
բան էր :

կանոններուն նախատակն է առաջնորդել
բանավարութեանը զճշմարտութիւնը փրն-
տըռելու, անոր համար կրնանք անուանել
Արուեստ տրամախոհելոյ: Ուրեմն տրամա-
բանութիւնն է Արուեստ մը որ կանոններով
կը շտկէ և կոշղղէ գրանասիրոշքիւնը ձշմար-
տոշքիւնը փնտրաւելոյ:

Ձ. Իրաւ է որ ամեն գիտութիւններ և
մանաւանդ ուսումնական գիտութիւնքն ու
բնաբանութիւնը մարդուս մտքէն շատ նա-
խապաշարմունքներ կը վերցընեն, որոնք
մեզի հետ գերեզման պիտի երթային, և բա-
նավարութիւնը շտկելու կօզնեն, բայց տրա-
մաբանութեան պէս ամեն հարկաւոր պէտ-
քը չեն հոգար, և ոչ կը յարմարին ամեն
կարողութեանց, և ոչ մարդկային կենաց
այնչափ զանազան պիտոյիցը յարմար կու
զան: Բայց սակայն ստոյգն աս է որ տրա-
մաբանութեան չոր ցամաք կանոնները շատ
քիչ օգուտ կընեն, թէ որ մէկը միանգա-
մայն չունենայ լաւ տրամախոհելու բնական
յարմարութիւնը, և ուրիշ գիտութեանց
տեղեկութիւն, ու յաճախ կրթութիւն, վասն
զի ուրիշ բան է լաւ տրամախոհելու կա-
նոններն աղէկ գիտնալ, և ուրիշ իրօք լաւ
տրամախոհել: Աս երկու բանը իրարմէ
այնչափ զանազան են, որչափ որ տեսա-
կանը գործնականէն տարբեր է:

Է. Բայց տրամաբանութիւն սորվեցընելու լաւ ոճը ո՞րն է որ որչափ կարելի է մարդս կարենայ աւելի պտուղ քաղել : Ան որ ճառելու նիւթին աւելի բնական է, ու նորուսից կարողութեանը, վիճակին ու հանգամանացն աւելի յարմար : Յայտնի է որ սովորաբար համբաւները գեղեցիկ ըսուած դպրութիւնները սորվելէն ետե փիլիսոփայութեան կանցնին : Ի՞նչ կերպ անցնիլ է ատիկայ : Բառերէն գաղափարներուն անցնիլ, նշաններէն նշանակած բաներուն, խաւարէն դէպ 'ի լոյս : Անոնց առջեւ ամեն բան կերպարանափոխ կըլլայ. նոր առարկաներ, նոր գաղափարներ դէմերնին կելլեն, ու նոր ուսումնական կեանք մը կը սկսին : Աւրեմն աս փոփոխութիւնը զիրենք չչփոթելու համար, պէտք է անանկ ընել որ անդգալի ըլլայ. և անդգալի ընելու համար՝ հարկաւոր է որ իրենց դէմն ելած առջի գաղափարներն աւելի գիւրին ու զգալի գաղափարներ ըլլան. անանկ որ նորուսից միտքը խոթած բաները բնական կարգի, ու հանապազորդեան փորձով ու գիտողութեամբ հաստատած բաներ ըլլան : Անոր համար 'ի սկզբան անդ պէտք չէ աշտոնց դիմացը դնել վերացեալ ու անորոշ գաղափարներ իմացողութեան, յօժարութեան, ազատութեան, զգայական զօրութեան, կեն-

սակիան զօրոշրեան : Աս գաղափարներն ու-
րիշ առաջուցմէ առած գաղափարներուն
հետեանքը պիտի ըլլան , և անոնցմէ լոյս
պիտի առնուն ասոնք :

Ը . Աս անպատշաճութենէն զգուշանա-
լու համար՝ ջանացայ ես բոլորովին տար-
րեր ճամբայ մը բռնել : Տրամաբանութեան
ընդհանուր բաժանմունքին կողմանէ սովոր-
ական ոճին հետեւեցայ ու չորս մաս բաժ-
նեցի . այսինքն՝ Ըմբռնումն գաղափարաց ,
Դատումն , Տրամախոհոշրիւն , և Ռձ . որոնք
հոգւոյն չորս գլխաւոր գործողութիւն-
ներն են : Բայց զասոնք բացատրելու կեր-
պին կողմանէ կերէնայ ինծի որ սովորա-
կանէն քիչ մը հեռացայ : Անոր համար՝ որ-
պէս զի նորուսից իբրեւ ձեռքէն բռնած ա-
ռաջնորդութիւն մը ըլլայ , նախ իրենց առ-
ջը կը դնեմ ան գաղափարները , որոնք
որչափ որ հակառակութիւն չեն կրեր , այն-
չափ ալ դիւրիմաց , սովորական ու փորձով
հաստատուած են , վասն զի նոյն գաղա-
փարներն 'ի մեզ են : Ուստի իրենց դիտո-
ղութեանց առաջին առարկան պիտի ըլ-
լայ մարդը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկե-
նին մտածելով . ու անկէց քայլ առ քայլ
վեր կելլենք դէպ 'ի գաղափարաց ծագու-
մը և յառաջագիմութիւնը , ու մարդուս այլ
և այլ գործողութեանց սկիզբն ու զարգա-

նայլը: Ու միշտ դիւրինէն աւելի դժուարինն
երթալով՝ պիտի ջանանք որչափ որ կարե-
լի է լաւագոյն կերպով բացատրել ու միշտ
աւելի ընդարձակել տրամախոհելու բնա-
կան կարողութիւնը: Ուր որ առիթը բերէ
համբաւաց միտքը քիչ մը վերացեալ ու
դժուարիմաց ծանօթութիւններու տանիլ,
ջանացինք պայծառ օրինակներով դա-
նոնք լուսաւորել ու բոլորովին նորուսից
ընդունակութեանը պատշաճեցընել: Երա-
նելի կը սեպեմ զիս՝ որ ինչպէս ուսումնա-
սէր համբաւաց բարւոյն ու օգտին համար
աշխատիլ սկսայ, արդիւնքն ալ իմ ուղիղ
դիտաւորութեանս համեմատ դայ:

ԳԻՐԻՔ ՍՈՒԱԶԻՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱՅ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Գաղափարները մեր ծանօթութեանց նիւթերն են, մեր խօսքին հիմը, միջոց մը որով հոգւոյն այլևայլ գործողութիւնները կը զարգանան: Ուրեմն մեր առջի քննութիւնը գաղափարաց ըմբռնմանը վրայ պիտի ըլլայ, որ առ առջի գրքիս առարկան է: Պիտի քննենք զանոնք Ա. Իրենց ծագմանն ու յառաջագիմութեանը կողմանէ: Բ. Իրենց ներկայացուցած առարկայիցն ու անոնց այլևայլ տեսակներուն կողմանէ: Գ. Ան նշանացը կողմանէ՝ որոնցմով գաղափարք կը բացատրուին ու կը յայտնուին:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳԱՂԱՓԱՐԱՅ ԾԱԳԾԱՆՆ ՈՒ

ՅԱՌԱՋԱԴԻՄ ՈՒԹԵԱՆԸ ՎՐԱՅ

1. Ի՞նչպէս պէտք է տրամախոհել :

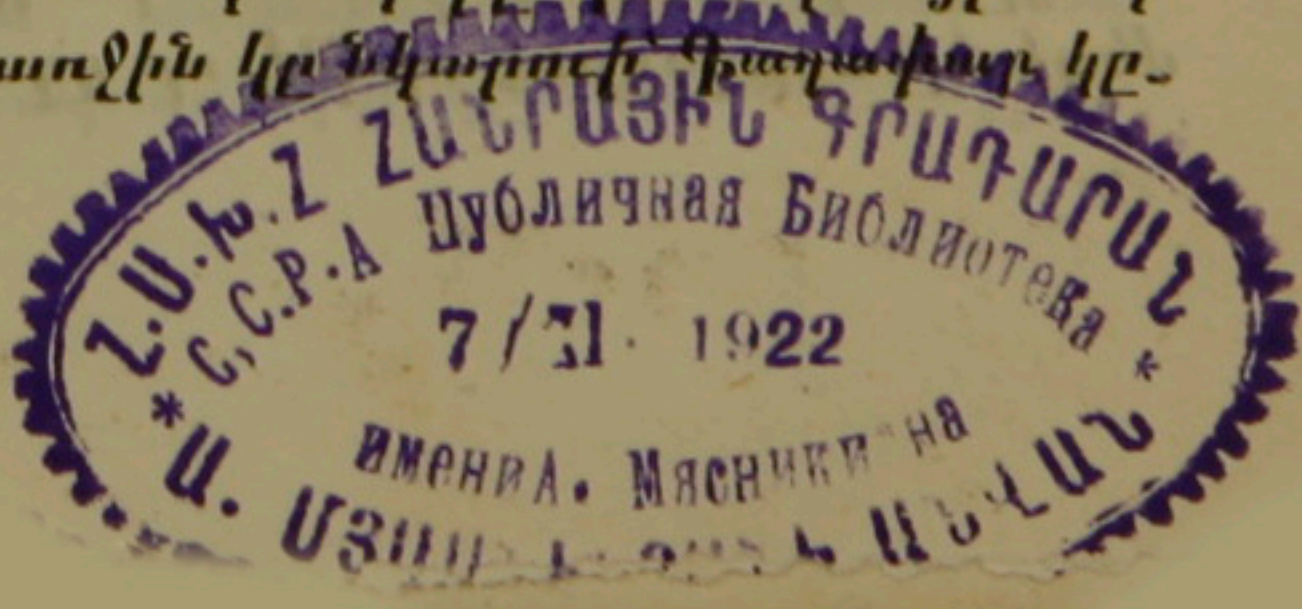
Մարդս էակ մըն է բաղկացեալ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ : Եւ սոյն վիճակիս մէջ աս երկու դոյացութիւններն իրարու հետ այնպէս միացած են, ու այնպէս իրարմէ կախումն ունին, որ մէկն առանց մէկալին ներկայութեանը գործողութիւն չընեն : Անոր համար հոգւոյն գործողութիւնները քննելու ատեն՝ պէտք է մտածենք որ հոգին մարմինէն կախումն ունի ան կերպով որ փորձը մեզի կը ցցընէ : Ուստի բոլոր մեր դիտողութիւններն ու խօսքերը մակարեւրութեան ու ըստ հաճոյից երեւակայական ենթադրութեանց վրայ պիտի չհիմնենք, հապա այնպիսի գործոց վրայ որոնց վրայ երկբայութիւն չի կրնար ըլլալ : Ուրեմն մտածենք մարդն իր դոյութեանն առաջին վայրկեանին :

2. Մարդս իր գոյութեանն առաջին վայրկեանին
մտածոշած :

Մեր չորս դին եղած արտաքին առարկաները՝ մեր գոյութեանն առաջին վայրկենէն սկսեալ՝ մեր մարմնոյն վրայ իրենց ազդեցութիւնը կընեն : Աստալաւորութեանց ձեռքով զգայարանաց՝ ջիղերը շարժմունք մը կառնուն , մինչև ըղեղը կամ թէ ըսենք հասարակաց զգայունը կը հաղորդեն . հոն տեղն որ հաւանականաբար հոգւոյն աթոռն է , հոգին ջղաց ձեռքովը կիմանայ արտաքին առարկայէն եկած ալաւորութիւնը . ու հոգւոյն մարմնոյն հետ կապակցութեան օրինօքը նոյն ալաւորութիւնն ըրած առարկային պատկերը հոգւոյն կը ներկայանայ :

3. Ի՞նչ է զգացունքը, ըմբռնունքն ու
գաղափարը :

Աս տալաւորութիւնն որ զգայարանաց
վրայ ըլլալէն ետեւ հոգւոյն կը փոխանցի՝
Զգացումն կըսուի. առարկային տալաւորու-
թիւնն ու պատկերն իմանալը՝ Ըմբռնումն, որ
հոգւոյն առաջին ու աւելի պարզ գործողու-
թիւնն է. ան պատկերը կամ երեւոյթն որ
հոգւոյն առջին կը նկատուի՝ Քաղաքապար կը-

սուի : Հանապազորդեան փորձը կը համոզէ
զմեզ՝ որ աս ամենն իրօք ի մեզ կը հանդի-
պի . և թէ որ ուրիշ կերպ ըլլար՝ մեր մարմ-
ննոյն վրայ արտաքին առարկայից ազդե-
ցութիւնն անօգուտ կըլլար . ինչպէս անօ-
գուտ է թէ որ մեռելի դիակի մը վրայնոյն
ազդեցութիւնն ըլլայ . վասն զի մեռելը չի
հաղորդեր հոգւոյն ոչ չարժումն և ոչ զգա-
ցումն :

4 . Չգայարանքները մեր գաղափարաց
առաջին գործիքն են :

Թէ որ ըմբռնումն է առարկային տալա-
ւորութիւնն ու պատկերն իմանալը (3) , կը
հետեւի որ մարդ երբոր ըմբռնել սկսի՝ ան
ատենը գաղափար ստանալ կըսկսի . իսկ
ըմբռնել կըսկսի՝ երբոր զգացումն ունե-
նայ (3) . ուրեմն պէտք է ըսենք որ մեր գա-
ղափարաց առաջին աղբիւրն զգացումն է .
ասկէց կը հետեւի որ զգայարանք գործիք
են , որոնցմով առաջին գաղափարները հո-
գւոյն կը հասնին : Եւ յիրաւի . թէ որ ար-
տաքին առարկաները մեր մարմննոյն զգայ-
արանացը վրայ տալաւորութիւն մը չընեն ,
կամ թէ որ տալաւորութիւնը հոգւոյն չհա-
ղորդուի , հոգին ոչ պնդութեան , ոչ կակ-
ղութեան , ոչ գոյնի , ոչ ձայնի , ոչ համի ,
և այլն , գաղափար չունենար : Աւ փորձը
մեզի կը սորվեցընէ որ թէ որ զգայարանք

մը պակաս ըլլայ, ան գաղափարներն որ
ան զգայարանաց ձեռքովը պիտի հաղոր-
դուէին հոգւոյն, կը պակսին: Աւտի 'ի
ծնէ կոյրը կամ խուլը ոչ գոյնի և ոչ ձայնի
գաղափար ունի. վասն զի տեսանելեաց
կամ լսելեաց զգայարանքը չունի, որ ատ
գաղափարներուն գործիքն են:

Ծ. Զգայարանաց պաշտօնը:

Զգայարանքը մեր առաջին գաղափարա-
ցը գործիքներն են (4). ուրեմն պէտք է լաւ
գիտողութիւնընենք իրենց ազդեցութեանը
վրայ, և թէ ինչպէս իրենց սպասաւորու-
թեամբը գաղափարները հոգւոյն կը հաս-
նին: Յայտնի է որ զգայարանքը կարողու-
թիւններ են, որոնց ձեռքովը մարդ արտա-
քին առարկայից հետ հաղորդակցութիւն
կուենայ, և սովորաբար հինգ կը համ-
րուին. այսինքն Շօշափելիք, Հոտոտելիք, Ճա-
շակելիք, Լսելիք, ու Տեսանելիք. ասոնց իւ-
րաքանջիւրը մարմնոյն մէկ մասին վրայ իր
տեղն ունի, որ կը սուի ան զգայարանաց գոր-
ծարանը. այսպէս՝ աչքը տեսանելեաց գոր-
ծարանն է, ականջը՝ լսելեաց, և այլն: Ասոնց
պաշտօնն այլեւայլ է: Շօշափելեաց ձեռքով,
որ զգայարանաց մէջ առաջինն է և աւելի
ապահով և աւելի հանրական, պնդոտեան,
կակդոտեան, տաքոտեան, ցրտոտեան, և
այլն, գաղափարները կը ստանանք: Լու-

սաւոր մարմինէն առաջ եկած լուսոյն ճա-
ռագայթները կու գան ցանցատեսակին կը
դաշին , որ աչքին խորը պատած է , ու
տեսական ջղին ձեռքովը՝ լուսոյն ու մար-
մնոյն վրայ երեցած այլեայլ գուներուն գա-
ղափարները հոգւոյն կը հասցընեն : Չայ-
նական մարմնոց թրթռմանէն առաջ եկած
օդին ծածանմունքն ականջին թմբուկին
զարնուելով՝ լսողական ջիղը կը շարժեն ,
լսողական ջիղն ալ ձայնին , ու ձայնին այլ-
եայլ կերպ առնելուն գաղափարը մինչեւ
հոգին կը հասցընէ : Հոտաւէտ ու համեղ
մասնկունք հոտոտելեաց ու ճաշակելեաց
ջղային ծայրերը կը շարժեն , և այլեայլ հո-
տի ու համի գաղափարները կը փոխանցեն :

6 . Ամենոշն զգացումը միակերպ չէ :

Արտաքին առարկայից տպաւորութեանը
վրայ ընելու դիտողութիւնն աս է՝ որ ինչ-
պէս որ տպաւորութիւնները կրնան յան-
հունս զանազանիլ , այսպէս զգացմունք-
ներն ալ կը զանազանին , ասկէց կը հետեւի
որ ըմբռնմունքներն ու գաղափարներն ալ
զանազան կըլլան : Օրինակի համար . կրա-
կը մէկ հեռաւորութենէ մը հաճոյական կըլ-
լայ . բայց թէ որ մեր մարմնոյն շատ մօտ
ըլլայ , ցաւ կը պատճառէ , որովհետեւ տպա-
ւորութիւնը սաստիկ կըլլայ , զգացումն ալ
շարաշար աղղու : Քարձեալ խառնուածոց

կողմանէ ալ զանազան կըլլան տպաւորութիւնները . անանկով զգացմունքներն ու գաղափարներն ալ զանազան կըլլան: Այսպէս՝ տաքութեան կամ ցրտութեան աստիճան մը խաւացւոյ մը չափազանց կերեւայ , բայց լափոնացւոյ կամ եթէ ուվացւոյ մը չափաւոր կըլլայ . վասն զի ցրտութեան ու տաքութեան աւելի ուժով տպաւորութեանց վարժած ըլլալով , ուրիշ աւելի տրկար տպաւորութիւններէն շատ չեն շարժիր . անոր համար նոյն զգացմունքը չեն ունենար , և ոչ նոյն գաղափարը կիմանան: Բարոյական զգացմանց վրայօք ալ նոյն բանը կը հանդիպի :

7 . Խորհրդածութիւնը մեր գաղափարաց
կրկրորդ գործիքն է :

Թէպէտ և մեր գաղափարաց մեծ մասը զգայարանաց ձեռքով կը ստանանք , բայց ան առարկայից գաղափարներն են , որ ըզգայարանաց տակ կիյնան . սակայն ուրիշ անբաւ գաղափարներ ալ կան , որոնք ըզգայարանացմէ անկախ ըլլալով , անմիջապէս անոնցմէ մեզի չեն գար : Անմիջապէս կը սեմ , վասն զի հոգին զգայարանաց ձեռքով եկած գաղափարներուն վրայ խորհըրդածութիւն ընելով՝ կրնայ ուրիշ գաղափարներ ստանալ , որ չէր կրնար միայն զգայարանաց անմիջական սպասաւորութեան

Թեամբն ստանալ : Անոր համար մեր գաղափարներուն երկրորդ գործիքն է Խորհրդաժողովները, որ զգալի գաղափարներուն վրայ մտածութիւն ընելով՝ անանկ կընէ որ հոգին նախ իր այլևայլ գործողութեանցը գաղափարները կըստանայ . ինչպէս կամի, մտադրել, դատել, տրամախոհել, յիշել, և այլն . և ինչպէս աս գաղափարաց գոյութեանը վրայ բոլորովին համոզուած ենք, վասն զի ՚ի մեզ կըզգանք զանոնք, այսպէս ալ անոնց ձեռքովը կըստանանք դարձեալ ուրիշ գաղափարներ այնչափ որոշ՝ որչափ որ որոշ են ան գաղափարները, զորոնք արտաքին մարմինք մեր զգայարանքները բախելով՝ մեր մտքին մէջը կը պատճառեն : Ուրեմն հիմա աս երկրորդ տեսակ գաղափարաց ծագումը, յառաջագիմութիւնն ու զգալի գաղափարաց հետ ունեցած վերաբերութիւնը քննենք :

8. Ըմբռնման գիտակցութիւնը :

Արտաքին առարկայք մեր մարմնոյն վրայ տպաւորութիւն ընելէն կը հետեւի զգացումն ու ըմբռնումը (2, 3) : Բայց երբոր հոգին կըմբռնէ՝ կըզգայ թէ ըմբռնեց, ու կիմանայ՝ զոնէ ըստ մասին՝ որ ըմբռնման ատենը յինքեան բան մը կը հանդիպի, աս իմանալը, կամ ներքին զգացումը, որով հոգին ունեցած ըմբռնմանը վրայ բոլորու-

վին մութը չի մնար, Գիտակցութիւն կըսուի.
և աս ըմբռնման գիտակցութիւնը չէիպնի-
տիոսին հետ վերլուծուածն կանուանենք :

9 . Առնի ազդոռ գիտակցութիւնը մտադրութիւն
կըլլայ :

Թէ որ մէկը մի և նոյն ատեն այլևայլ ա-
ռարկաներ ըմբռնելու ըլլայ, շատ անգամ
դիտուած է որ ամենն ալ միակերպ՝ կամ
թէ ըսենք՝ նոյն ազդուութեամբ ըմբռնել
չի կրնար. հապա կըլլայ որ անոնցմէ մէկն
աւելի ուժով տպաւորութիւն ընելով՝ աւելի
ազդու գիտակցութիւն կը պատճառէ, որ
առաջ կու գայ կամ նորութենէն, կամ զը-
ւարճութենէն, կամ առարկային հետ եղած
առնչութենէն. անանկ որ հոգին նոյն բա-
նին վրայ կը կենայ, ու անզգալապէս ու-
րիշ ըմբռնմունքներուն զգացումը կորսըն-
ցընելով՝ ինքն իրեն որ կու գայ՝ միտքը չի
գար թէ անկէց զատ՝ որուն վրայ որ կանկ
առեր է՝ ուրիշ առարկայ ալ ըմբռներ է :
Մտքին աս գործողութիւնը, յորում ըմ-
բռնման մը գիտակցութիւնը համեմատու-
թեամբ ուրիշ ըմբռնմանց այնչափ աւելի
ազդու է, որ կարծես թէ միայն ան ըմբռ-
նումն իմացեր է, կըսուի Մտադրութիւն: Ա-
հա աս կերպով հոգին իրեն իրեք գործողու-
թեանցը գաղափարը կըստանայ, այսինքն՝
ըմբռնման, ըմբռնմանը գիտակցութեան,

ու մտադրութեան . ասոնց ամենուն ալ ծա-
գումն զգացումէ առաջ կու գայ , կամ թէ
արտաքին առարկայից մարմնոյն զգայա-
րանացը վրայ ըրած տպաւորութենէն :

10 . Մտադրութեանն առաջ կու գայ գաղափա-
րաց շնորհոյնը :

Առարկայի մը վրայ եղած մտադրութե-
նէն կըլլայ՝ որ ան առարկային գաղափարը
մեզի հետ կը կապուի . կուզենք ըսել որ ե-
թէ առարկան հեռանայ , գաղափարը մեր
մտքին վրայ տպաւորուած կը մնայ : Եւ
որովհետեւ աս կապը այնչափ աւելի ու-
ժով կըլլայ , որչափ որ մեծ ըլլայ մտադրու-
թիւնը , եւ մտադրութիւնն այնչափ աւելի
կաճի , որչափ առարկային ու մեր մէջը վե-
րաբերութիւնն աւելի ըլլայ , կը հետեւի որ
ան գաղափարները մեզի հետ աւելի սաս-
տիկ կը կապակցին , որոնք որ մեր բարե-
խառնութեանը , մեր կրիցը , մեր վիճակին ,
միով բանիւ՝ մեր պիտոյիցը հետ աւելի վե-
րաբերութիւն ունին : Յորինակի համար , իմ
ղբաղանացս վրայօք գիրք մը կարդալու ա-
տենս , ան գաղափարներն ինծի հետ աւելի
սաստիկ կը կապուին , որոնք որ միտքս դը-
րած բանին հետ մեծագոյն առնչութիւն
ունին : Փորձը բոլոր աս բանիս վրայօքն
այնչափ զմեզ կը համոզէ , որ եթէ իմ ու
ան գաղափարաց մէջը՝ որոնց վրայ մտա-

դրութիւնս կը կապուի կը մնայ՝ կապ մը
չըլլար, կամ թէ աս կապն ամեն գիշեր
խղելու ըլլար, չէի կրնար գիտնալ երե-
կուան ինծի հանդիպածները, ու պէտք է
ըսել՝ որ ամեն օր նոր կեանք պէտք էր սկը-
սէի, ու միշտ նոր կը սկսէի գաղափար
ստանալ: Միայն թէ դիտելու բանն աս է
որ՝ ինչպէս որ կը փոփոխին առարկայից
հետ եղած վերաբերութիւնները, ասանկ
ալ կը փոփոխի մտադրութիւնը, և անով՝
կապն ալ. անանկ որ՝ ան առարկան որ եր-
բեմն իմ մտադրութիւնս իրեն կը քաշէր,
և անոր գաղափարը սաստիկ կերպով ինծի
հետ կը կապուէր, ուրիշ ատեն՝ վերաբե-
րութիւնները փոփոխուելով՝ իմ մտքիս
վրայ նոյն տալաւորութիւնը չըներ:

11. Աս շօրշորքիւնը շատ գաղափարներ
կը ծնանի:

Թէ որ մտադրութիւնը շատ առարկայից
վրայ կենայ, անոնց գաղափարներուն մէ-
ջը կապ մը կը կազմուի, որ շղթայի մը պէս
կըլլայ, և աս շղթային ամեն մէկ օղը մէյ-
մէկ գաղափար կը ներկայացընէ: Եւ որով
հետեւ աս գաղափարներուն ամեն մէկն
ուրիշ գաղափարներու հետ վերաբերու-
թիւն կրնայ ունենալ, ասանկով այնչափ
գաղափարաց կարգ կը ձևանայ որչափ որ
օղ ունենայ ըսած շղթան. և ան երկրորդ

կարգի շղթային ամեն մէկ օղակն ալ ուրիշ գաղափարներու հետ կրնալով կապուիլ, շարունակաբար շղթայից թիւը կը շատնայ, անանկով գաղափարաց թիւն ալ: Օրինակի համար. քաղցի գաղափարին հետ կապած է կերակրոյ գաղափարն ալ. կերակրոյ գաղափարին հետ՝ ան տեղւոյն գաղափարը՝ ուր որ կերակուրը կը գտնուի. տեղւոյն գաղափարին հետ կրնայ կապուած ըլլալ հոն գտնուող անձանց գաղափարն ալ. անձանց գաղափարին հետ՝ անոնց վերաբերեալ պատմութիւնը կամ դիպուածներուն գաղափարը, անկէց ալ ուրիշ անթիւ գաղափարներ կրնան կախուիլ: Աս բանէն կը հետեւի որ շատ գաղափարներ միտք բերելու համար՝ բաւական է ան գաղափարներուն հետ կապակցութիւն ունեցող առջի գաղափարը ներկայ ունենալ: Աս լծորդութիւնն աւելի կընդարձակի նշանաց ու գլխաւորապէս բառից կիրառութենէ, ինչպէս որ ետքը պիտի ըսենք:

12. Գաղափարաց շփոթութիւնը յիշատակութիւնն առաջ կը շերտէ:

Մէկ մը որ աս լծորդութիւնը ձեռնայ՝ եթէ մի և նոյն առարկան նորէն ինծի ներկայանայ, չէ՛ թէ միայն կիմանամ զանիկայ նոյն վայրկեանին ըմբռնելս, հապա

գլխակցութիւնն ինծի կիմացընէ թէ ուրիշ
անգամ ալ նոյն առարկան ըմբռնէր եմ :
Հոգւոյն առ գործողութիւնը , որով ներ-
կայ ըմբռնմունքի մը վրայ կիմանայ թէ ու-
րիշ անգամ ալ ունեցեր է նոյն ըմբռն-
մունքը՝ Յիշատակոչքիւն կըսուի :

13 . Երևակայոչքիւն :

Նոյն լծորդութենէն կը կախուի որ շատ
անգամ ըմբռնմունք մը այնպէս ուժով ա-
ռարկայի մը հետ կը կապուի , որ նոյն ա-
ռարկան ներկայ որ ըլլայ , անոր հետ կա-
պուած հեռաւոր առարկան ալ կը զարթ-
նու : Այսպէս՝ մեզի սիրելի անձին մա-
հուան գաղափարը կը կապուի ան տե-
ղւոյն հետ ուր որ մեռաւ , ուստի տեղը
ներկայ ըլլալով , շուտ մը նոյն անձին մա-
հուան գաղափարը կը զարթնու : Հոգւոյն
առ գործողութիւնը , որով առարկայի մը
տեսութեամբն անոր հետ կապուած հեռա-
ւոր պատկեր մը կը զարթնու՝ Երևակայոչ-
քիւն կըսուի :

14 . Յիշողոչքիւն :

Թէ որ առարկայի մը տեսութեամբ չկա-
րենամ միտք բերել նոյն գլխաստոր գաղա-
փարը , կամ անոր հետ կապակցութիւն

ունեցող պատկերը , հապա՛տանունը միայն
կամ ուրիշ պարագայ մը , առ գործողու-
թիւնը՝ ուսկից որ այսպիսի գործք մը ա-
ռաջ կու գայ՝ Յիշողութիւն կը սուի : Օրինա-
կի համար . կրնամ միտքս բերել տեղ մը
տեսած մարդու մը անունը կամ իրեն մէկ
պարագան . բայց անոր կերպարանքը չեմ
կրնար միտքս բերել : Ուրեմն յիշատակու-
թիւնը , երեւակայութիւնն ու յիշողութիւնն
իրարմէ տարբեր են . վասն զի յիշատակու-
թեամբ՝ ներկայ եղած առարկային ուրիշ
ատեն եղած ըմբռնումը կը նորոգուի . ե-
րեւակայութեամբ՝ առարկային ներկայու-
թենէն նոյն առարկային հետ կապակցու-
թիւն ունեցող և ուրիշ անգամ ըմբռնուած
հեռաւոր գաղափար մը կը նորոգուի . իսկ
յիշողութեամբ՝ առարկային տեսութենէն
չէ թէ նոյն առարկային հետ կապակցու-
թիւն ունեցող հեռաւոր ու գլխաւոր գա-
ղափար մը միտք կը բերուի , հապա միայն
անունը կամ մէկ պարագայ մը :

15 . Հայեցողութիւն :

Գարձեալ գաղափարաց ընդհանրութենէն
կը կախուի որ եթէ ներկայ առարկայ մը
որն որ ըմբռներ է հոգին՝ զգայարանքէ
հեռանայ , բայց դեռ հոգին շարունակէ իր
ըմբռնումն առարկային , կամ անոր ա-
նունը կամ մէկ պարագային վրայ՝ իբրեւ

Թէ ներկայ ըլլար, հոգւոյն մէկ ուրիշ գործողութեանը վրայ գաղափար կառնուի, որ կըսուի Հայեցողութիւն. որ է առարկային ներկայութեան ու հեռաւորութեան ատենն անընդհատ ըմբռնումն: Օրինակի համար. նկար մը ըմբռնելու ատենս՝ նկարը դիմացէս վերցընեն, ու ես առանց իմ ըմբռնումս ընդհատելու, իբրեւ ներկայ մտածեմ նոյն նկարը, կըսուի՝ Թէ նկարին կը հայիմ: Ուրեմն հայեցողութիւնը կըրնանք երեւակայութեան հետ նոյն համարիլ, Թէ որ հոգին նոյն առարկային ըմբռնումը շարունակէ. կրնանք յիշողութեան հետ նոյն համարիլ, Թէ որ իր ըմբռնումը շարունակէ միայն առարկային անուանը կամ մէկ պարագային վրայ:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՆՈՅՆ ՆԻՒԹԻՆ ՎՐԱՅ

16 . Խորհրդածոշրիշն :

Երբոր առարկայի մը վրայ հոգին մտադրութիւն ընէ , նոյն առարկային զանազան մասանցը կամ գաղափարացը վրայ իր մտադրութիւնը կրնայ ուղղել : Եւ որովհետեւ մտադրութեանը ձեռքով գաղափարաց լծորդութիւնը կը կազմուի (10) , ու երեւակայութիւնն ու յիշողութիւնն անկէց կը կախուի (13, 14) , կը հետեւի որ հոգին իր մտադրութիւնը ներկայ առարկայէն կրնայ փոխադրել հեռաւոր առարկաներու վրայ , որ ներկայ առարկային հետ վերաբերութիւն մը ու կապ մը ունենան . և ընդհակառակն հեռաւոր առարկաներէն ալ ներկայ առարկային : Օրինակի համար , նկարի մը և անոր մասանցը վրայ մտադրութիւն ընելու ատեն՝ իմ մտադրութիւնս ան նկարէն կրնամ բնութեան վրայ փոխադրել , որուն հետ հարկաւ կապակցութիւն ու վերաբերութիւն ունի՝ և ան կանոնաց վրայ որ բնութեան նմանել կը

սորվեցընեն . ու ետքը բնութենէն մտա-
գրութիւնս կրնամ նկարին վրայ փոխա-
դրել : Աս գործողութիւնը որով հոգին իր
մտադրութիւնն այլեայլ առարկայից կոտ-
տայ , կամ նոյն առարկային այլեայլ մա-
սանցը՝ խորհրդածոշրիւն կըսուի . և ասիկայ
երեւակայութենէ և յիշողութենէ կելլէ :

17 . Տարորոշոշրիւն , յաղադրոշրիւն ,
տարբաղադրոշրիւն գաղափարաց :

Երկու կամ շատ առարկայից վրայ եղած
մտադրութենէն ու խորհրդածութենէն , ո-
րով կիմացուի թէ բան մը մէկալ բանը չէ ,
հոգւոյն մէկ ուրիշ գործողութեանը գաղա-
փարն առաջ կու գայ , որ Տարորոշոշրիւն
կըսուի : Եւ թէ որ գաղափար մը ուրիշ գա-
ղափարէ մը տարորոշելու ատենն իբրեւ բա-
ժանեալ մտածուին ան գաղափարներն որ
'ի բնութենէ իւրեանց միացած են , հոգւոյն
ուրիշ մէկ գործողութեանը գաղափարը
կառնենք որ կըսուի վերացոշմն կամ Տար-
բաղադրոշրիւն : Օրինակի համար : տարա-
ծութեան վրայ երկրաչափներն երկայնու-
թիւնը լայնութենէն ու խորութենէն զատ
կը մտածեն . թէպէտ և բնականապէս աս
գաղափարներն իրարմէ անբաժանելի են :
Աս գործողութիւնն ամենահարկաւոր է
մարդկային մտաց չափաւորութեանը նայել-
լով : Իսկ ան գաղափարներն որ բնութեամբ

իրարմէ բաժնուած են՝ մէկտեղ միացած որ
մտածենք, Բաղադրութիւն կըլլայ. ինչպէս
է ոսկեղէն լեռը, որ ոսկւոյ ու լեռան ի-
րարմէ բաժնուած գաղափարներէ բաղա-
դրած է:

18. Վերլուծութիւն, դատողութիւն, տրամախո-
հութիւն, ոչ իմանալը:

Գաղափարաց տարբադադրութենէն ու
բաղադրութենէն առաջ կու գայ հոգւոյն
ուրիշ գործողութեան մը գաղափարը, որ
Վերլուծութիւն կըսուի. և է գաղափարներն
իրարմէ դատել ու ետքը մէկտեղ բաղա-
դրել իրենց այլեայլ վերաբերութիւններն
իմանալու համար, ու նոր գաղափարներ
գտնելու համար, որ նոյն վերաբերու-
թիւններէն ու նոր բաղադրութիւններէն
կրնան առաջ գալ: Եւ երբոր վերլուծու-
թեան ձեռքով գաղափարաց մէջն եղած
վերաբերութիւնները յայտնուին, կ'իմա-
ցուի միանգամայն թէ ատ գաղափարներն
ինչ բանի մէջ իրարու կը համաձայնին ու
ինչ բանի մէջ իրարմէ կը տարաձայնին.
Թէ որ կը միաբանին՝ կը հաստատուի ըսե-
լով՝ է. Թէ որ կը տարաձայնին՝ կը ժխտուի
ըսելով չէ, ոչ է. աս հաստատելը կամ
ժխտելը հոգւոյն ուրիշ գործողութիւն մըն
է, որ կըսուի Դատողութիւն: Իսկ եթէ ճշմար-
տութիւն մը ասպացուցանելու համար՝ չատ

գաղափարներ իրարու հետ լծորդին, անանկ որ մէկը մէկալէն կախուի, կունենանք Տրամախոհութեան գաղափարը: Աս իրեք գործողութեանց վրայ ետքն երկան պիտի խօսինք: Եւ թէ որ աս ըսած գործողութիւններովը կամ ասոնցմէ ոմանց ձեռքովը՝ մարդ բանի մը ճիշդ գաղափարը կազմէ, անանկ որ ամեն տեսութեամբ նոյն գաղափարը հասկընայ, աս գործողութիւնն իմանալ կամ Բովանդակել կըսուի: Ուստի բովանդակելն է մէկ բան մը իրեն յատուկ գաղափարներովը մեզի ներկայացընել:

19. Իմացականութիւնն ու բանավարութիւնն ինչ է:

Հոգւոյն այլեայլ գործողութեամբն ըստացած գաղափարներուն ձեռքովն իմացականութեան աւելի ճիշդ գաղափարը կը կազմենք: Աս կարողութիւնը նոյն գործողութեանցն արդիւնքն է. անանկ որ՝ որուն որ հոգւոյն գործողութիւնները կատարեալ կրթուած են, այնպիսւոյն կըսենք թէ սուր ու խորին իմացականութեան ճիրք ունի: Չանք հիմա Բանավարութեան կամ Խեղքին ստոյգ ու որոշ գաղափարին: Սովորաբար կըսուի թէ՝ Բանավարութիւնը մտածելո՞ւ և բանէ մը ոչրի՞շ բան հետեցընելո՞ւ կարողութիւնն է: Բայց աւելի որոշ նշա-

նակութեամբ տունելով՝ կրնանք ըսել՝ Հոգւոյն յայլեւայլ գործողութիւնները յառաջդրուած կարողութիւնք։ Եւ ան որ ճշմարտութիւնը փնտրուելու համար հոգւոյն գործողութիւնները լաւ ուղղել զիտէ, խելք և տրամախոհելու լաւ կարողութիւն ունի կրնանք։

20. Ի՞նչ է որ կրնանք խելքի յարմար, խելքէ վեր, ոչ խելքի դէմ։

Ինչպէս որ բանավարութեան գաղափարը բացատրեցինք, անկէջ դիւրաւ կը բացատրուի ան զանազանութիւնն որ սովորական բացատրութեան մէջ կըլլայ՝ թէ այս ինչ վարդապետութիւնը խելքի կամ բանի յարմար է, խելքէ վեր է, խելքի դէմ է։ Ան վարդապետութիւնն որ հոգւոյն գործողութեանցն առարկայ է, ու մարդ կըրնայ նոյն գործողութեանցը ձեռքով հասկընալ, խելքի կամ բանի յարմար կըսուի։ Թէ որ հոգւոյն գործողութեանցն առարկայ չէ, հապա՛նոյն գործողութիւններէն վեր է, և ոչ զգայարանայ տակ կիյնայ, կըսուի խելքէ վեր։ Իսկ ան խօսքը, որուն ստութիւնը հոգւոյն անայլայլակ գործողութիւններուն ձեռքով սլայծառ և որոշ կըմբռնուի, խելքի դէմ կըսուի։ Այսպէս, թէ Աստուած մը կայ՝ խելքի յարմար է։ Թէ չառ աստուածներ կան, խելքի դէմ է։

21 . Ուրիշ գաղափարները խորհրդածութեամբ
ինչպէս կը ստանանք :

Հոգին իր այլեւայլ գործողութեանցը
գաղափարներն ստանալէն ետեւ անոնց
ձեռքովն ու մասնաւորապէս խորհրդածու-
թեամբ՝ ուրիշ գաղափարներ կը ստանայ ,
որ անմիջապէս զգայարանացովէ կախումունք
չունին : Եւ նախ՝ թէ որ մարդ խորհրդա-
ծութիւն ընէ արտաքին առարկաներուն
ըրաժ տպաւորութեանը պատճառաւ կամ
ուրիշ առթով մը յինքեան զգացած այլեւ
այլ շարժմանցը վրայ , ու մտաց այլեւայլ
վիճակներու վրայ որ զանազան դիպուա-
ծոց ու պարագայից մէջ կը գտնուի , կը
ստանայ ցաւոշ , ոշրախոշրեան , ատելոշրեան ,
սիրոյ , ցանկոշրեան , յուսոյ , երկիւղի , ազա-
տոշրեան , և ուրիշ կրից , յօժարութեանց
ու մարդկային բնութեանը հետ կապուած
յատկութեանց գաղափարը : Թէ որ աս
աշխարհքիս բաներուն վրայ խորհրդածու-
թիւն ընէ , կը տեսնէ որ ներընդունական
ու փոփոխական են , և անկէց կը հետեւ-
ցընէ որ յաւիտենական եղած պիտի չըլ-
լան , հապա պէտք է որ առաջին պատճառ
մը ունեցած ըլլան , որն որ ամէն բան
ստեղծեր է , և ինքն ուրիշմէ ստեղծուած
չէ , որ է Աստուած : Եւ որովհետեւ արա-
րածոց անկատարութիւններն ան գերա-

գոյն էակին չեն կրնար պատշաճիլ, զանիկայ կը ճանչնայ յաւիտենական, անհուն, անսահման, պարզ, արդար, անփոփոխելի, և ունող ան ստորոգելիքը, որոնք որ ամենակատար էակին հարկաւ կը պատշաճին: Միանգամայն իրեն ալ արարիչ ու պահպանիչ ճանչնալով զանիկայ, կը ստանայ ան պարտուցը գաղափարը՝ որոնք որ պիտի ունենայ առ Աստուած: Եւ որովհետեւ գաղափարներն իրարու հետ կապ մը ունենալով՝ իրարմէ առաջ կու գան, զգայարանքնիս, խորհրդածութիւննիս, ու հոգւոյն ուրիշ գործողութիւնները միշտ գործածելով՝ կը ստանանք գաղափարաց ան հրաշալի բաղմութիւնը, զորոնք իմացողութիւնն այլեայլ կերպով յարմարցընելով ու ընդարձակելով, հետզհետէ մեր տեղեկութեանց գանձը կը ճոխացընէ:

22. Բովանդակութիւն:

Աս է ահա մեր գաղափարաց ծագումն ու յառաջագիմութիւնը, որոնք որչափ որ զանազան ու տարազոյգ են, բայց զգացումն է ամենուն աղբիւրը: Նիւթեղէն առարկայից գաղափարներուն վրայօք աս ճշմարտութիւնը չենք կրնար ժխտել, բայց և ոչ անմիջապէս զգայարանաց տակ չինկած գաղափարաց վրայօք ալ կրնանք երկբայութիւն ունենալ: Ահա քննեցինք ու

տեսանք թէ ինչպէս մեր մարմնոյն զգայա-
րանաց վրայ արտաքին առարկայից տպա-
ւորութենէն զգացմունք առաջ կու գայ .
զգացմունքն ըմբռնումն կը բերէ , ըմբռ-
նումն ալ գիտակցութենէն չբաժնուիր :
Ամեն գիտակցութիւններէ աւելի ազդու
գիտակցութիւնը մտադրութեան անուն
կառնու : Մտադրութենէն լծորդութիւն
գաղափարաց առաջ կու գայ . անկէց ալ
յիշատակութիւն , երեւակայութիւն , յիշո-
ղութիւն , ու հայեցողութիւն : Մտադրու-
թիւնը , երեւակայութիւնն ու յիշողութիւ-
նը՝ խորհրդածութիւն կը ծնանին . խոր-
հրդածութիւնն առաջ կը բերէ որոշողու-
թիւն , անկէց ալ տարբազադրութիւն ու
բազադրութիւն գաղափարաց : Գաղափա-
րաց բազադրութենէն ու տարբազադրու-
թենէն վերլուծութիւն առաջ կու գայ .
անկէց ալ դատումն ու տրամախոհութիւն :
Հոգւոյն աս և ուրիշ գործողութիւններէն
կըլլայ մտօք բովանդակելը կամ իմանալը :
Հոգւոյն ամեն գործողութեանցը գաղա-
փարէն , ու զանոնք ուղղելու կարողութե-
նէն կը ստանանք իմացականութեան ու
բանավարութեան գաղափարը : Հոգւոյն
գործողութեանցը ձեռքովն ուրիշ գաղա-
փարներ ալ կը ստանանք , որ հետզհետէ
բազմանալով՝ ծառի մը պէս կուռճանան
ու կը տարածուին , որ թէպէտ շատ ճիւ-
ղեր բաժնուած է , բայց ամենն ալ բոլոր
իրենց ուժն արմատէն կառնուն , որ է զգա-
ցումը :

23 . Ա . Հետևանք . — Բնածին գաղափար
չկայ :

Մինչև հիմա ըսածներն էս կը հետևի Ա .
թէ որ ամեն գաղափար զգայարաններէն
ու խորհրդածութենէ ծագումն կառնուն ,
ուրեմն մեր մօքին մէջ բան չկայ որ աս
երկու ծամբէն մտած չըլլայ . ու կը հետևի
որ 'ի հոգին բնածին գաղափար չկայ , կամ
այնպիսի ծանօթութիւն որ արարիչն ան-
միջապէս 'ի հոգին տալուորած ըլլայ , ու
զգայարանացմէ ու խորհրդածութենէ ան-
կախ : Աս բանիս վկայ կը կանչենք իւրա-
քանչիւր մարդու դիտակցութիւնը , բաւա-
կան է՝ որ աշխատիլ ուղենայ ու ճիշդ քննէ
իր մտածութիւններն ու նայի թէ ինչ է ա-
նոնց ծագումն ու յառաջագիւտութիւնը . ը-
սել կուզենք որ իր միտքը մտնէ ու լաւ
նայի թէ ինչ կը հանդիպի :

24 . Բ . Հետևանք . — Առջի գաղափարները
զգայարանաց գաղափարներ են . անոնցմէ
ետքը խորհրդածութեան գաղափարները :

Ար հետևի Բ . Հոգւոյն ունեցած առջի
գաղափարներն անոնք են , որ զգայարա-
նաց ձեռքովը կընդունի : Անոնցմէ ետքն
ու աստիճանաբար կը ստանայ խորհրդա-

ծութենէ եկած գաղափարները . և մասնաւորապէս իր այլեայլ գործողութեանցը գաղափարները : Ասոր պատճառը՝ Լորին¹ ըսածին նայելով՝ աս է . « Թէպէտեւ հոգեկան գործողութիւնները անընդհատ կը կատարուին , բայց երբեք ապակերի մը պէս հոգւոյն վրայ ուժով տպաւորութիւն չեն ըներ՝ և միտին , անորոշ և անհաստատ գաղափարներ կու տան . անոր համար պէտք է որ իմացականութիւնը իր վրայ դառնայ , ու իր գործողութեանցը վրայ խորհրդածութիւններ ընէ , ինք զինքն իր հայեցողութեանն առարկայ ընէ » :

25 . Գ . Հետեանք . — Գաղափարաց թագմոշրիշնը առարկայից թագմոշրեանը համեմատական ե :

Ար հետեւի Գ . Գաղափարները տյնչափ աւելի կըլլան , որչափ որ զգայարանաց ու խորհրդածութեան ներկայացած առարկաները շատ ըլլան . և միանգամայն որչափ աւելի կարողութիւն և առիթ ունենայ մարդ աս երկու գործիքները գործածելու և հոգւոյն գործողութիւններն ուղղելու : Աւտի անոնք որ խորհրդածութեամբ շատ բան կարդալէն զատ՝ փորձ ,

¹ Ճաշակ 'ի վերայ մարդկային մտաց . Գէր+ Բ . 41 . Բ . 3 .

դիտողութիւն ու ճամբորդութիւն կընեն ,
ու տեսականին հետ գործնականն ալ կը
միացընեն , շատ աւելի տեսակ տեսակ
գաղափարներ կը ստանան քան զանոնք ,
որ ասոնցմէ ամենեւին մէկն ալ չեն ըներ :

ԳԼՈՒԽ Գ

ԳԱՂԱՓԱՐԱՅ ԱՌԱՐԿԱՅԻՅՆ ՈՒ ԱՅԼԵՒԱՅԼ

ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

26 . Առարկայից զանազանութիւնն կը կախուի
գաղափարաց զանազանութիւնը :

Հոգւոյն ներկայացած գաղափարները՝
առարկայից պատկերներն են՝ ինչ բնու-
թիւն որ ունենայ առարկան : Իսկ մեր գա-
ղափարաց առարկաները կամ իրապէս
մեզմէ դուրս են , և կամ մեր մէջը . կամ
պարզապէս կարելի բաներ են , ու միայն
մեր երեւակայութեան մէջն է իրենց գոյու-
թիւնը , և կամ զգայարանաց տակ կիյ-
նան , կամ թէ միայն իմացականին կը
պատշաճին : Արդ առարկայից այլեայլ բը-
նութենէն , այլեայլ կերպով ըմբռնուե-
լէն , ու իրենց պատկերացը հետ ունեցած

այլևայլ վերաբերութենէն, մեր միտքն
այլևայլ տեսակէք գաղափարաց կը ծնա-
նին :

27 . Եկամուտ ոչ մտացածին գաղափարներ :

Մեր առջի ունեցած գաղափարները՝ բո-
լոր նիւթեղէն իրաց գաղափարներ են . և
որովհետեւ մեզի զգայարանաց ձեռքով կու
գան, անոր համար Եկամուտ կըսուին :
Այսպիսի են մարմնոց ու անոնց հանգա-
մանաց գաղափարները . զոր օրինակ գոյն,
ձայն, համ, և այլն . զորոնք չէինք կրնար
ունենալ՝ թէ որ զգայարանք չունենայինք :
Ետքը զգայարանաց ձեռքով առած գա-
ղափարներնուս վրայ խորհրդածութիւն
ընելով, կը սկսինք մենք մեզմէ ուրիշ գա-
ղափարներ կազմել, անոր համար աս տե-
սակ գաղափարները Մտացածին կըսուին :
Աս կերպով երկրաչափք վերացումն ընե-
լով՝ մարմնոց միայն տարածութիւնը կը
մտածեն, ու տարածութեանն ալ միայն
երկայնութիւնն ու լայնութիւնն առնելով՝
մակերևոյթի գաղափարը կը կազմեն . իսկ
թէ որ միայն երկայնութիւնը մտածեն,
գծի գաղափարը կը կազմեն : Թէ որ բա-
ղադրութեամբ լերան ու ոսկւոյ գաղա-
փարը միացընենք, ոսկեղէն լերան գա-
ղափար կը կազմուի : Նոյնպէս դարձեալ
նմանութեամբ, համեմատութեամբ, և

այլն, մտադածին գաղափարներ կը կազմուին:

28. Պարզ ոչ բաղադրեալ գաղափարներ:

Գաղափար մը որ ինքնիրեն մտածուի, և ուրիշ գաղափարի հետ բաղադրուած չըլլայ, Պարզ կըսուի: Իսկ թէ որ շատ գաղափարներ իրարու հետ միանալով գաղափար մը առաջ գայ, Բաղադրեալ կըսուի: Ստին գաղափարը բաղադրեալ է, վասն զի շատ սլարդ գաղափարներու միաւորութենէն առաջ կու գայ, այսինքն՝ ճերմկութենէ, ցրտութենէ, պնդութենէ, ծանրութենէ, և այլն. բայց թէ որ միայն ճերմկութիւնը մտածուի, ճերմկութիւնը սլարդ գաղափար է, որովհետեւ ուրիշ գաղափարներէ բաղադրած չէ:

29. Պարզ գաղափարաց բնութիւնը:

Պարզ գաղափարաց վրայ դիտնալու է նախ՝ որ այնպիսի բնութիւն ունին, որ զանոնք ուրիշին հաղորդել չըլլար, մինչև որ դիմացինը ծանօթութիւնը չունենայ: Ուստի ոչ երբեք հնար է հասկըցընել թէ կարմիր գոյնը ինչ է՝ անոր, որ այնպիսի գոյն տեսած չէ, և աս բանիս ետեւէ ըլլալն անանկ է ինչպէս որ մէկը ի ծնէ կու-

րի մը միտքը գոյներու գաղափարն ուզե-
նայ տալաւորել: Երկրորդ՝ թէպէտեւ ան-
թիւ գաղափարներ մենք մեզմէ կրնանք
կազմել՝ որ մտացածին կըսուին (27), բայց
բոլորն ալ բաղադրեալ գաղափար կըլ-
լան. իսկ պարզ գաղափար մը ոչ երբէք
կրնանք կազմել՝ առանց զգայարանաց կամ
խորհրդածութեան: աս բանին համադրուե-
լու համար կրնաս 'ի ծնէ կուրի մը ըսել որ
գունոյ մը վրայ գաղափար կազմէ: Եր-
րորդ՝ պարզ գաղափարացմէ ոմանք մէկ
զգայարանքով միայն կըմբռնենք, ինչպէս՝
լոյսը, գոյները տեսութեամբ միայն. ձայ-
նը միայն լսելեօք. հոտն ու համը հոտո-
տելեօք ու ճաշակելեօք. տաքն ու ցուրտը
չօշափելեօք: Ասն ալ որ այլեայլ զգայա-
րանքներով հոգւոյն կանցնին. ինչպէս
մարմնոց ձևն ու շարժումը հաւասարա-
պէս կիսմանանք թէ տեսութեամբ և թէ շո-
շափմամբ: Ոմանք ալ միայն խորհրդածու-
թեամբ կը ստանանք. ինչպէս՝ ընթանման
գաղափարն ու հոգւոյն ուրիշ գործողու-
թիւնները: Ասն ալ որ զգայարանքներով
ու միանգամայն խորհրդածութեամբ կը
ստանանք. ասանկ են զուարճութեան,
ցաւոց, ու անոնց այլեայլ բնութիւն ու-
նենալուն գաղափարները:

30 . Առերևութական ոչ իմանալի
գաղափարներ :

Թէ որ առարկայի մը պատկերը մարմնեղէն կերպարանքով հոգւոյն ներկայանայ , գաղափարն Առերևութական կըսուի . մարմնոց ամեն գաղափարներն ալ առերևութական կըսուին . նոյնպէս առերևութական են ան ամեն գաղափարներն որ մեր երեակայութեամբը կը կազմենք . ինչպէս են բանաստեղծից ու վիպասանից գաղափարները : Իսկ թէ որ միայն իմացականով ըմբռնենք գաղափարը , անանկ որ հոգւոյն ամենեւին պատկեր մը չներկայանայ որ մեծութիւն , ձև , գոյն , և այլն , ունենայ , ան գաղափարն իմանալի կըսուի : Աստուծոյ , հոգւոյն , մոլութեան , առաքինութեան , էակի , և այլն , գաղափարները բոլոր իմանալի են :

31 . Իրական ոչ ցնորական գաղափարներ :

Ան գաղափարներն որ բնութեան մէջ իրապէս գտնուած առարկաներուն համեմատ են , իրական կըսուին : Արևու , լուսնի , երկրի , և այլն , գաղափարներն իրական են . իրական են նաև ամեն պարզ գաղափարներ : Թէ որ պարզ գաղափար

մը բնութեան մէջ իրապէս գտնուած առարկայի մը համեմատ չգայ, կը հետեւի որ ան գաղափարը հոգւոյն մէջ կազմուեր է, ու ոչ զգայարանքներէ և ոչ խորհրդածութենէ առաջ եկած է. որ հակառակ կելլէ վերն ապացուցածին (29 Բ.): Թէ որ առարկան 'ի բնութեան չկայ և չի կրնար ըլլալ, հապա մեր երեւակայութիւնը կազմած է զանիկայ, այնպիսի գաղափարը Յնորական կըսուի. թեաւոր ձիու գաղափարն ու ասոր նման բանաստեղծից անհամար գաղափարները ցնորական են:

32. Եզական և ընդհանուր գաղափարներ:

Թէ որ առարկայի մը գաղափարը քանի մը յատկութիւններով ու հանգամանքներով այնպէս որոշուած ըլլայ, որ ուրիշ առարկայ չկարենայ բացատրել, և ոչ իր մէջը ուրիշ գաղափարներ բովանդակէ, Եզական գաղափար կըսուի: Իսկ թէ որ ան ամեն որակիսութիւններն ու հանգամանքները վերացումն ընեն, և այնպէս մտածեն որ շատ առարկաներու յարմարի, ու շատ մասնաւոր բաներ ներկայացընէ, ան գաղափարը Ընդհանուր կըսուի: Օրինակի համար. Յուլիոս Կեսարու գաղափարը եզական է, թէ որ մտածեմ որ հռոմայեցի էր, հիւպատոս եղաւ, գաղղիացիքը նուաճեց, Պոմպէոսի յաղթեց,

Հոռմայ կառավարութեան կերպը փոխեց ,
և ետքը դաւաճաններէ սպաննուեցաւ :
Բայց թէ որ վերացումն ընեմ անուը ,
հայրենիքն և ուրիշ հանգամանքները , ու
րոնցմով որ Յուլիոս Աեւարու եղական
գաղափարը կանհապանայ , ընդհանուր
մարդու մը գաղափարը կունենամ , որ ոչ
միայն Յուլիոս Աեւարու կը յարմարի , հա-
պա ամեն հասարակ մարդու . և թէ որ բա-
նական ըլլալն ալ վերացումն ընեմ , կեն-
դանոյ գաղափարը կը մնայ , որ աւելի ընդ-
հանուր է , որովհետեւ մարդոյ և անասնոյ
գաղափարները կը բովանդակէ . և թէ որ
նոյնպէս վերացումն ընեմ կենդանի և
մարմնաւոր ըլլալը , աւելի ընդհանուր գա-
ղափար կունենամ , որ է գոյացութեան գա-
ղափարը , որ կը բովանդակէ թէ մարմինը
և թէ հոգին . և հետզհետէ վերացումն ը-
նելով՝ կը հասնիմ ամենաընդհանուր գա-
ղափարին , որ է ինչ , իր : Աւ ասանկ վե-
րացմամբ եղական գաղափարն ընդհանուր
կըլլայ : Իսկ թէ որ աս իրի ընդհանուր
գաղափարը մտորդ ուղէ՝ եղական գաղա-
փար ընել , պէտք է հետզհետէ աւելցընել
ան ամեն հանգամանքն ու որպիսութիւն-
ները , որոնք որ վերացումն ըրինք , մինչև
որ նորէն Աեւարու եղական գաղափարին
հասնի :

Այսինքն իսկ աստիկ իմ արդիւնքս իմ
հոգիս մէջ իմ արդիւնքս իմ արդիւնքս
իմ արդիւնքս իմ արդիւնքս իմ արդիւնքս
իմ արդիւնքս իմ արդիւնքս իմ արդիւնքս

33. Ընդհանուր գաղափարաց սյրևայլ
տեսակները :

Ընդհանուր գաղափարները ձևացընելու կերպէն կիմացուի որ սեռ ու տեսակ կազմելու համար, որ գպրոցներու մէջ գլխաւոր խնդիր մըն էր, պէտք է միայն վերացումն ընել, կամ մէկդի ընել ինչ որ իւրաքանչիւր անհատի յատուկ է, ու այն միայն պահել որ շատ մասնաւոր բաներու յարմար կու գայ: Ինչպէս Յուլիոս Աեասրու գաղափարէն վերցընելով ինչ որ իրեն յատուկ էր, կը կազմուի մարդու գաղափարն որ Տեսակ կըսուի, և ամեն մասնաւոր մարդիկներու սեփական է, ու կը բովանդակի կենդանոյ գաղափարին մէջ, որ Սեռ կըսուի, և հասարակ է թէ մարդկանց և թէ անասնոց: Բանականութիւնը՝ որով մարդն անասուններէն կը զանազանուի՝ Տարբերութիւն կըսուի. ուստի կըսեն որ ամեն տեսակ կը բազկանայ սեռէ ու տարբերութենէ: Ան գաղափարն որ առարկայէ մը անբաժանելի է, Յատկութիւն կըսուի. իսկ թէ որ բաժանելի ըլլայ, կըսուի Պատահմունք: Մարդն որ մտածենք թէ կենդանի է, ասիկայ սեռ է, իսկ թէ մտածենք որ բանաւոր կենդանի է, տեսակ է. ուսեալ ըլլալու յարմարութիւնը՝ յատկութիւն է. իրական գիտութիւնը՝ պատահ-

մունք է : Ասոնք են դպրոցականաց հինգ
ընդհանուր գաղափարները . Սեռ , տեսակ ,
տարրերոշրիշն , յատկոշրիշն և պատահմունք :

54 . Ընդհանուր գաղափարաց բնոշրիշնը :

Աս ալ յայտնի է որ աշխարհքիս մէջ
ինչ որ կայ նէ եղական ըլլալով , վերաց-
մամբ միայն ընդհանուր կըլլայ , և ընդհա-
նուր գաղափարներն իրապէս գոյող ա-
ռարկայ չեն ցցըներ , և ոչ իսկ կարելի ա-
ռարկայ , հասլա միայն անուն են , կամ
մեր մտաց ըմբռնմունքը : Ուստի շատ կը
մոլորէին ան փիլիսոփայք որոնք որ կը
կարծէին թէ ընդհանուր գաղափարներն
իրապէս գոյող կամ կարելի առարկաներ
կը ցցընեն . անանկ որ ասոնց կարծեացը
նայելով՝ կրնար մէկ ընդհանուր գոյացու-
թիւն մը ըլլալ , որ ոչ մարմին և ոչ հոգի
ըլլայ և ոչ ուրիշ մասնաւոր բան մը . ա-
նոր համար իրականք ըսուեցան , անոնցմէ
զանազանելու համար որ իրաւամբք այս-
պիսի գաղափարները պարզ անուն կը հա-
մարին ու մեր մտաց ըմբռնմունք , և անոր
համար կըսուին Անոշանականք :

35 . Թանձրացեալ ու վերացեալ գաղափար-
ներ :

Եզական գաղափարը Թանձրացեալ գա-
ղափար ալ կըսուի , որոշ առարկայ մը
ցըրնելուն համար . իսկ ընդհակառակն
ընդհանուր գաղափարը վերացեալ ալ կը-
սուի , որովհետեւ առարկան անորոշ է և
չափ բանի կը յարմարի : Թէ որ ըսեմ Ա
եռանկիւնը , Ք ձեւը , Լուսընթագ մոլորա-
կը , Թանձրացեալ գաղափարներ են ,
վասն զի իրենց առարկան կորոշեն . իսկ
եթէ ըսեմ եռանկիւն մը , ձեւ մը , մոլորակ
մը , վերացեալ կըլլան գաղափարները ,
վասն զի կրնայ ու և իցէ եռանկիւն , ձեւ ,
մոլորակ իմացուիլ :

36 . Հաստատական ու Ժխտողական
գաղափարներ :

Գոյացութիւն ունեցող առարկայի մը
գաղափարը Հաստատական կըսուի . ա-
ռարկային գոյացութիւն չունենալէն կամ
գոյացութենէ զրկուած ըլլալէն առաջ կու
գայ Ժխտողական գաղափարը : Լուսոյն ,
ձայնին , տաքութեան , և այլն , գաղա-
փարները հաստատական են : Պաւարի ,
լուութեան , ցրտութեան գաղափարները

ժխտողական են , որոնք որ առջիններուն պակասութիւնը կը ցցընեն : Մինչև որ հաստատական գաղափարին ծանօթութիւնը մարդ չունենայ , ժխտողական գաղափարը չի կրնար ըմբռնել . ուստի 'ի ծնէ կոյրը և խուլը չեն գիտեր մութը կամ լուսութիւնն ինչ ըսել է , վասն զի լուսոյ կամ ձայնի գաղափար չունին :

37 . Բացարձակ առաքնչական գաղափարներ :

Առարկայի մը գաղափարն իբրև անկախ որ մտածուի , և ուրիշ առարկաներու վերաբերութիւն չունեցող՝ Բացարձակ գաղափար կըսուի : Թէ որ առարկաներն իրարու հետ վերաբերութիւն մը ունենան , գաղափարներն Առնչական կըսուին : Բացարձակ կըլլայ Աստուծոյ գաղափարը թէ որ մտածենք իբրու էակ ինքնագոյ . իբրև արարիչ որ մտածենք՝ առնչական կըլլայ , վասն զի արարածոց հետ վերաբերութիւն կունենայ : Հօր և որդւոյ , տիրոջ ու ծառայի , առն ու կնոջ , և այլն , գաղափարներն առնչական են . վասն զի մէկն առանց մէկալին ենթադրել չըլլար : Գրեթէ ամեն առարկայից մէջ առնչութիւն մը կայ , որ շատ անգամ չենք գիտեր , և ածական ըսուած անուններուն գաղափարներն ընդհանրապէս առնչական են :

38 . Պայծառ ոչ մրիև գաղափարներ :

Թէ որ առարկայի մը ամեն մասունքն ու հանգամանքները մարդ ճիշդ ըմբռնէ , ու ըմբռնմունքը կատարեալ ու բացայայտ ըլլայ , և յիշողութիւնը ան կերպով պահէ զայն ըմբռնմունքը , որ նորէն ներկայանալու ըլլայ նէ առանց դժուարութեան կարենայ ճանչնալ , ան առարկային գաղափարը Պայծառ կըսուի . իսկ թէ ըմբռնմունքն աս ճշդութիւնը չունենայ , Մրիև կըսուի : Եւ աւելի ու նուազ պայծառ կամ մթին կըլլայ , որչափ որ աւելի կամ նուազ ըլլայ ըմբռնման կատարելութիւնն ու բացայայտութիւնը : Եւ թէ որ ըմբռնմունքը կէս մը պայծառ ըլլայ և կէս մը մթին , գաղափարը կրնայինք Ողոտ ըսել : Օրինակի համար , պատկեր մը պայծառ կը տեսնեմ , թէ որ այնչափ լոյս ունենայ՝ որ կարենամ այլևայլ նկարուած առարկաներն իրենց ձևովն ու գունովը ճիշդ տեսնել . իսկ թէ որ մթին կերպով տեսնեմ՝ ըսել է թէ հարկաւոր եղած լոյսը պակաս է , որով պատկերին մէջ նկարուած ամեն բանը կարենամ որոշել :

59 . Որոշ ու շփոթ գաղափարներ :

Ինչպէս որ գաղափարը պայծառ կըլլայ թէ որ առարկային ըմբռնումը կատարեալ ու բացայայտ ըլլայ (38), ասանկ ալ գաղափարն Որոշ կըլլայ՝ թէ որ հոգին առարկային վրայ այնպիսի զանազանութիւն մը զգայ, որով ան առարկան ուրիշ ու եւ իցէ առարկայէ կը տարբերի : Իսկ Շփոթ գաղափար ան կըսուի՝ որ առարկայ մը ուրիշ առարկայէ մը զանազանելու բաւական նշաններ չի տար : Զոր օրինակ եռանկեան գաղափարն որոշ է, վասն զի իրեք կողմերն ու իրեք անկիւններն ուրիշ ու եւ իցէ ձեռք կը զանազանեն . բայց թէ որ առջևնիս երկու ձեւեր կան որոնց մէկը հազար կողմն ունենայ ու մէկալն ինըհարիւր իննսունըինը, թէպէտ և աս երկու ձեւերն իրարմէ տարբեր են, բայց անոնց գաղափարները՝ իրարու նայելով՝ շփոթ կըլլան . վասն զի ոչ մէկն և ոչ մէկալն այնպիսի նշան մը չեն տար, որով իրարմէ զանազանուին : Պարզ գաղափարները պայծառ են՝ բայց շփոթ . պայծառ են՝ վասն զի ուրիշ գաղափարներ միացած չըլլալուն, չի կրնար ըլլալ որ մաս մը ճանչնանք և մաս մը չիճանչնանք . ուստի կամ պէտք է որ բոլորովին պայծառ ըլլան, և կամ բոլորու-

վին անծանօթ : Իսկ շփոթ են իրենց պար-
զութեանը պատճառաւ , որով վրանին
յատկութիւն մը կամ նշան մը չի տեսնուիր :

40 . Զոռգահաշատար և անհաշատար
գաղափարներ :

Ան գաղափարներն որ առարկաներուն
բովանդակութիւնն այնպէս կը ներկայա-
ցընեն , որ առարկային վրայ բան չիմնայ
որ գաղափարին մէջ չգտնուի , Զոռգահա-
շատար կամ կատարեալ կըսուին : Անհաշա-
տար կամ Անկատար կըսուին ան գաղա-
փարները , որոնք որ իրենց առարկային
մէկ մասը միայն կը ներկայացընեն : Ան-
դանագիր մը որ ամեն կերպով նախատի-
պը ներկայացընէ ու բոլորովին նման ըլ-
լայ , զուգահաւասար կըսուի . իսկ թէ որ
անկատար կերպով ներկայացընէ , և ըստ
մասին միայն նմանի , անհաւասար կըսուի :
Պարզ գաղափարները զուգահաւասար են ,
որովհետեւ բոլորովին համեմատ ու համա-
ձայն են ան յատկութեանց որ կան իրաց
վրայ , և 'ի մեզ ան գաղափարներն առաջ
կը բերեն : Յօդուածոյ գաղափարներն ալ
պէտք է զուգահաւասար ըլլան , որովհե-
տեւ այնպիսի գաղափարներ ունին որ մար-
դուս ուղածին կամ երեւակայածին համա-
ձայն է , անոր համար կրնանք զանոնք օ-
րինակ ու միանգամայն նախատիպ սե-

պել: Իսկ գոյացութեանց գաղափարները
բոլորն ալ անհաւասար են. որովհետեւ ոչ
երբէք ապահով կրնանք ըլլալ թէ որչափ
յատկութիւն որ վրանին ունինք մեր գա-
ղափարին մէջ, ճիշդ այնչափ ըլլայ և ոչ
աւելի: Ուրեմն յանդգնութիւն է ըսելը
թէ տունկերուն, մետաղներուն, օդին և
ուրիշ անհամար գոյացութեանց մէջ մեր
մտածածէն կամ գիտցածէն տարբեր բան
չկայ: Թէ որ ասանկ ըլլար, գիտութեանց
յառաջագիւլութիւնն իրեն ետքի սահմանը
հասած կ'ըլլար:

ԳԼՈՒԽ Դ

ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՒ ՆՇԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄԱՆՍԻԱՆԴ
ԲԱՌԵՐԸ

41 . Նշաններու հարկաւորութիւնը :

Գաղափարներն ու գաղափարներու
այլեւայլ տեսակները , որ զգայարանաց
ձեռքով ու խորհրդածութեամբ կը ստա-
նանք , բոլոր պատկերներ են , որ 'ի ներքս'ի
մեղ կը ներկայանան , ու մեր հոգւոյն մէջ
ծածկուած՝ ուրիշներուն անտեսանելի ու
անիմանալի են . անանկ որ մարդ ինչ ճիգն
ալ ընելու ըլլայ՝ ոչ կրնայ տեսնել կամ
իմանալ ուրիշին գաղափարները , և ոչ ի-
րեն գաղափարներն ուրիշին յայտնել :
Այլա ուրեմն մարդիկ ընկերական կեանք
անցնելու , և անասնոց պէս անտառնե-
րու մէջ չթափառելու համար , հարկաւոր
էր միջոց մը գտնել , որով կարող ըլլային
յիշել ու իրարու հաղորդել իրենց գաղա-
փարները , մտածութիւններն ու պիտոյքը ,
որով կը պահուի մարդկային ընկերու-
թեան կապը : Աս բանիս համար նշաններ

Հնարեցին , որոնց ամեն մէկն իր յատուկ
գաղափարէն զատ կը զարրոշցանէ նաև . ան
բանին գաղափարը , որուն հետ կապուած է :
Եւ որովհետեւ նշանները կրնան յայտնի և
զգալի ըլլալ , նոյնպէս յայտնի կ'ըլլան նաև
գաղափարները որոնց հետն որ ան նշան-
ները կապուած են :

42. Բնական, պատահական ու կամուտոր
նշաններ :

Ամեն նշան գաղափարին հետ մէկ կեր-
պով կապուած չէ . հապա տմանք 'ի բնէ
գաղափարին հետ կապուած են , անոր հա-
մար Բնական կըսուին . զոր օրինակ , ծու-
խը կրակին բնական նշանն է . երեսին
գոյնը նետելը , մարմնոյն այլեայլ շարժ-
մունքները՝ ներքին կրից բնական նշան-
ներն են : Այս նշաններ ալ որ դիպուա-
ծական պարագայով մը գաղափարաց հետ
կապուած են , անոր համար Պատահական
կըսուին . ինչպէս , Հռոմ՝ պատահական
նշան մըն է միտքս բերելու պատիւն գաղա-
փարը , զոր դիպուածով մը հոն եմ տե-
սեր . վասն զի ուրիշ տեղ ալ կրնայի զին-
քը տեսած ըլլալ : Ան նշաններն որ ըստ
հաճոյից կապուած են գաղափարաց հետ ,
կամուտոր կըսուին . ինչպէս , զինուորաց
գրատը , նաւերու դրօշը , թմբուկին , զան-
գակին ձայնը , և այլն . որոնց ամենը կա-
մաւոր դրուած նշաններ են :

43. Բնական ու պատահական նշաններու
անբաշխականութիւնը :

Ով որ գաղափար մը յիշելու կամ հա-
ղորդելու համար միայն բնական ու պա-
տահական նշաններն ուղէ գործածել, քիչ
և կամ ոչինչ օգուտ կրնայ քաղել. մէյմը
որ այդպիսի նշանները քիչ են. երկրորդ
որ ատ հարկաւոր գաղափարները արթըն-
ցընելու և յայտնելու համար պէտք է որ
ան առարկաները ներկայ ըլլան. վասն զի
ան գաղափարներուն հետ կապուած են :
Օրինակի համար, կրակի գաղափարը յի-
շելու համար պէտք էր որ ծուխ տեսնենք.
պապին գաղափարը Հռոմայի ներկայու-
թենէն կը կախուի, և այլն. և որովհետեւ
աս պարագաները մեր կամքէն չեն կա-
խուիր, ուստի ուղածնուս պէս ալ ատ
նշանները չենք կրնար գործածել, որով և
ոչ գաղափարները :

44. Բառից հարկաւորութիւնը :

Ուրեմն հարկաւոր էր կամաւոր նշան-
ներ գտնել որ մարդ իր գաղափարները
յիշելու և յայտնելու համար կարենար ըստ
հաճոյից գործածել : Ասոր համար բնու-
թեան բարեխնամ արարիչը մեզի այնպի-

սի գործարաններ պարգևեր է որով բնա-
կան կերպով կրնանք յօղաւոր ձայն հանել,
զորն որ Բառ կանուանենք . և է աս հրա-
շալի պարգև մարդուս միայն շնորհեալ :
Աս յօղաւոր ձայները շատ դիւրութեամբ
ու բազմապիսի զանազանութեամբ կրնանք
կազմել . ու իրենց հետ կապուած գաղա-
փարները մեծ դիւրութեամբ երբ և որչափ
որ կուզենք յիշեցընել ու յայտնել : Թէ որ
ուզենանք յիշել ու յայտնել այլոց մեր ըմ-
բռնած այրող ու լուսաւորող մարմնոյն
գաղափարը, հարկ չէ ալ ծուխը ցցընել
կամ կրակը աչքերնուն առջևը դնել, կամ
մարմնոյն մէկ մասին դաշիլ, հասկա բաւա-
կան է կրակ անունն արտաբերել, և մէ-
կէն մտքին կը ներկայանայ ան գաղա-
փարն որ մարդիկ ըստ հաճոյս աս բառիս
հետ կապեր են, և անով հոգին իր ըմ-
բռնած գաղափարը որուն որ ուզէ կը
յայտնէ :

45. Բառերն ընդհանուր նշանակեր են :

Բառերը գաղափարներու նշաններ են
(44), բայց պէտք չէ կարծել որ ամեն ե-
ղական առարկայի կամ գաղափարի տար-
բեր տարբեր անուններ պէտք է յարմար-
ցընել : Աս բան չէ թէ միայն նեղութիւն
էր, հասկա նաև անկարելի և անօգուտ .
և բառերուն շատութիւնը գործածութեան

ատեն շփոթութեան պատճառ կըլլար : Ան-
կարելի է որ մէկը որչափ հիանալի յիշո-
ղութիւն ալ ունենայ, կարենայ ծառի մը
ամեն մէկ տերեւին, իւրաքանչիւր տեսակ
թռչնոց ամեն մէկ անհատին, և կամ աշ-
խարհքի մէջի անթիւ էակներուն եղա-
կան անունը միտքը պահել : Բայց ենթա-
դրեալ թէ կարենար մէկն աս բանս ընել,
անօգուտ կըլլար, լեզուն ալ անիմանալի .
վասն զի ան անունը որով որ ես որոշեալ
գաղափար մը կուզեմ զանազանել, չի
կրնար ծանօթ ըլլալ անոր՝ որուն որ իմ
գաղափարս պիտի հաղորդեմ : Օրինակի
համար . թէ որ մէկն ուրիշի մը հաղորդել
ուզելով դեղձանիկ ըսուած թռչնոյն գաղա-
փարը, աս ընդհանուր բառը գործածելու
տեղ՝ ուրիշ մասնաւոր անուն մը գործա-
ծել ուզենար, ըսածը մարդ չէր հասկը-
նար . վասն զի որուն հետ որ կը խօսի՝ ան
թռչնոյն գաղափարը կապած է դեղձանիկ
բառին հետ և չէ թէ ուրիշ մասնաւոր բա-
ռի մը հետ : Աւստի ինչպէս որ կազմուած
են ընդհանուր գաղափարները (32), նոյն-
պէս հնարած են ընդհանուր բառեր, որ
ոչ միայն ընդհանուր գաղափարներ կը
բացատրեն, հապա նաև ամեն եղական
գաղափարներն ալ որ ընդհանուր գաղա-
փարաց տակը կը բովանդակուին : Բայց
թէ որ հարկաւորութիւնը պահանջէ՝ կան
անուններ ալ, որ մասնաւոր բաներու
սահմանուած են, և Յատուկ անուն կը-

սուին . որ ան մարդիկներու , քաղաքներու , գետերու , լեռներու , և ուրիշ առարկաներու վրայ կը դրուին , որոնք որ մասնաւոր անունով կուզենք որոշել :

46. Բառերը զգադատարները կորոշեն :

Բառերու գիւտին մէկ ուրիշ օգուտն ալ է զատել որոշել մէկմէկէ ան գաղափարները , որոնք այլեայլ յատկութեամբք կը նմանին մէկմէկու , և մէկը մէկալէն որոշելու համար՝ հարկ կըլլար իրեն բոլոր ուրիշ յատկութիւնները յիշել : Զոր օրինակ , ոսկի բառը կը գործածեմ փոխանակ ըսելու տարածեալ , ձևաւոր , քաժանկի , հաստատուն , պիկոյ , հաշկի , ծաւալական , կռանկի , ծանր , խիտ , արքայազրի մէջ յոշմանկի , և այլն , մարմին մը : Թէ որ ատ բառը չի գործածէի , քանի որ աս մետաղը յիշել պէտք ըլլար՝ արծաթին կամ ուրիշ մետաղի մը հետ չչիօթելու համար , որոնց քանի մը յատկութեան նման յատկութիւններ ունի , հարկ էր աս ըսած յատկութիւններս բոլոր շարել . որ անկարելի կամ գոնէ շատ դժուարին ըլլալուն , ոսկի բառը կը գործածեմ . և աս անուամբ ան մարմնոյն բոլոր յատկութեանցը բովանդակութիւնը կիմանամ :

47. Բառերը հոգւոյն գործողութիւններն երազ
կատարելոշ կը ծառայեն :

Բայց բառերուն օգտակարագոյն մէկ
վախճանն ալ ան է որ անոնց ձեռքովը
հոգւոյն գործողութիւնները շուտ կըլլան .
և աս բանս շատերն և ոչ կը մտածեն :
Ըմբռնման , գիտակցութեան , մտադրու-
թեան գործողութիւններն ընելու կամա-
ւոր նշաններու կարօտութիւն չունինք .
վասն զի աս գործողութիւնները նոյն իսկ
առարկայից ներկայութենէն առաջ կու
գան . բաւական է որ մէկը չուզէ աւելի
ստէպ կրթութեամբ մտադրութիւնը գոր-
ծածել , մանաւանդ հեռաւոր առարկայի
մը վրայ : Բայց հոգւոյն ուրիշ գործողու-
թիւնքը նոյնպէս չեն ըլլար . վասն զի ա-
ռանց նշանաց ան գործողութիւնները քիչ
և կամ ամենեւին իսկ չեն գործածուիր :
Եւ նախ մարդ ուղածին պէս յիշատակու-
թիւնը չէր կրնար բանեցընել , մինչև որ
ներկայ չըլլար ան առարկան , որուն հետ
որ կապուած էր իր գաղափարը (12) :
Նոյնպէս ալ երեակայութիւնը չէր բա-
ներ , ինչուան որ պատճառաւ մը աչքի
առջև չգար ան առարկան . որ երեակայել
ուղած հեռաւոր առարկային հետ կապակ-
ցութիւն մը ունի (13) . և աս պարագայէն
զատ մարդ ինքնիրենը յիշելու հնարք մը

չէր ունենար։ Յիշողութիւնը չէր կատարուեր. վասն զի աս գործողութիւնը կըլլայ յիշելով հեռաւոր առարկային անունը կամ ուրիշ պարագայ մը՝ որ ան առարկային հետ վերաբերութիւն ունի (14). անոր համար եթէ կամաւոր նշաններ չըլլային կամ բառը չըլլար, ի գործ չէր դրուեր։ Նոյնպէս կըլլային նաև հայեցողութիւնը, խորհրդածութիւնն ու հոգւոյն ուրիշ գործողութիւնները։ Բայց կամաւոր նշաններն ըլլալէն ետև, այսինքն բառ, տառ, թուանշան, և այլն, մարդ իր գործողութիւններն ուղածին պէս կընէ, ու առարկայից ներկայութեանը կամ առձեռն չեղած ուրիշ պարագայի մը կարօտ չըլլար։ Վասն զի նշաններն ուղածին պէս ձեռքն ունենալով՝ ըստ պիտոյից կրնայ յիշել ան նշաններուն հետ կապուած գաղափարներն, ու առարկայէ առարկայ անցնելու կարօտ չէ և ոչ առարկայից ներկայութեանը, և ոչ ուրիշ օտար պատճառի մը, որ ան առարկայից հետ վերաբերութիւն մը ունի։

48. Ինչո՞ւ դժուարաւ կրնաք նկատել թառից հարկաւորութիւնը։

Արծեա որ դժուարաւ կըմբռնենք թէ ի՞նչպէս նշանք հարկաւոր են հոգւոյն գործողութիւնները համարձակ կատարելու

Համար : Աս բանիս պատճառն է՝ վասն զի մենք նախ բառերը կը սորվինք ու ետքը կիմանանք հոգւոյն գործողութիւնները , և կատարեալ բարգաւաճումը աւելի ուշ կըլլայ . կամ թէ մի և նոյն ժամանակ բառերը սորվելով ու հոգւոյն գործողութիւններն ընելով , կը կարծենք որ աս գործողութիւնները նշաններուն հետը կապակցութիւն մը չունին : Բայց նշաններուն բացարձակ հարկաւորութիւնը լաւ մը հասկընալու համար , քիչ մը ատեն ատ նշանները մոռնանք , ու ետքը հոգւոյն այլևայլ գործողութիւնները կատարենք , և կը տեսնենք որ անասուններէ տարբերութիւն չենք ունենար . որոնք կամաւոր նշաններ չունենալնուն՝ յիշողութիւն ալ չունին , այլ միայն երեւակայութիւն , ան ալ ուղածնուն պէս չեն կրնար գործածել : Եւ թէ որ իրենք իրենց հեռաւոր առարկայ մը ներկայացընեն , ան անձուկ կապէն առաջ կու գայ որ իրենց ըզեզին մէջ ձեռացած է ներկայ առարկային ու հեռաւոր պատկերին մէջ : Անոր համար յիշողութիւնը չէ որ զիրենք գէպ 'ի ան տեղը կը տանի , ուր որ առջի օրը կերակուր են գըտած , հապա անօթութեան զգացմունքն այնպէս անձուկ կապուած է ան տեղւոյն ու հոն տանող ճամբուն գաղափարներուն հետ որ անօթութիւնը զգալուն պէս՝ ան գաղափարները կը զարթնուն :

49 . Բառից հարկաւորութիւնն օրինակներով
հաստատուենք :

Ինչ որ ըսինք աս երկու նախընթաց յօ-
դուածներուն մէջ , արդիւնքը զանոնք կը
հաստատէ : Բարիզի Պիտութեանց ճեմա-
րանին Յիշատակարանացը մէջ¹ կը պատ-
մուի որ երիտասարդ մը 'ի ծնէ խուլ որով
և համր , քսանուիրեք կամ քսանըչորս
տարուան ականջը բացուեցաւ : Եւ ին-
չուան ան ատենը թէպէտ և դրսէն կրօնի
այլևայլ արտաքին ներգործութիւնները
կընէր՝ զորոնք տեսնելով սորվեր էր , բայց
բոլորն ալ նիւթական , և ամենևին ան
ներգործութեանցը հետ գաղափար մը չէր
կապած . իսկ Աստուծոյ , հոգւոյ , և իր
գործողութեանցը բարոյապէս բարի կամ
չար ըլլալուն վրայ և ոչ ճանաչմունք մը
ունեցեր էր . և ոչ իսկ որոշ գիտէր թէ
մահն ինչ է : Միով բանիւ օրերը բոլորո-
վին անասնոյ մը պէս էր անցուցեր . և
ինք զինքը բոլորովին զգայական ու ներ-
կայ առարկայից էր տուեր , և ան քանի
մը գաղափարաց որ աչքովը կամ ուրիշ
զգայարանքով մը կընդունէր . իսկ մտա-
դրութիւնն՝ որ սաստիկ զգացմանց վրայ
միայն կերթար՝ զգացմունքներուն հետ կը

¹ Յաժին 1703 . էջ 8 :

դադրէր : Աւելի զարմանալի է ուրիշ տա-
սը տարուան պատանւոյ մը վրայ պատ-
մուածը , որ 1694ին Լիթուանիոյ և Ռու-
սիոյ սահմանադիւսներն անտառներու
մէջ արջերու հետ գտնուեր է : Ամենեւին
բանավարութեան նշան մը չէ տուեր .
ոտուրներուն ու ձեռուրներուն վրայ կը
քալէ եղեր , և փոխանակ խօսելու այնպի-
սի ձայներ կը հանէ եղեր որ մարդկային
ձայնէ ամենեւին օտար : Եւ երբոր խօսել
սկսեր է , այնչափ իր առջի վիճակը կը յի-
շէ եղեր , որչափ որ մենք կը յիշենք ան
վիճակն որ խանձարրոց մէջ ունեցեր ենք .
ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ . վասն զի
առանց կամաւոր նշաններու յիշողութիւն
չըլլար , հապա միայն քիչ մը երեւակայու-
թիւն ու հայեցողութիւն արտաքին պատ-
ճառներէ առաջ եկած : Խորհրդածութիւնը
ամենաքիչ , որով և գրեթէ ամենեւին դա-
դափար խտրել չունի եղեր . բազդատելու
կարողութիւնը քիչ , վերացութիւն ամե-
նեւին , քիչ մը դատումն , և խիստ քիչ
տրամախոհութիւն : Ուրեմն պէտք է հե-
տեցնենք որ առանց կամաւոր նշաններու
ծանօթութեանց մէջ յառաջագիմութիւն
մը չի կրնար ըլլալ , մանաւանդ թէ և ոչ
իսկ գիտութեան անունը կըլլայ :

50 . Բառից նշանակութիւնը բոլորովին
կամաւոր է :

Գաղափարներն որ բառից ձեռքովը կը
գարթնուն , անոնց հետ ամենեւին բնական
կապակցութիւն մը չունին , հապա մարդ-
կային կամաց ծնունդն է . որ է ըսել՝ թէ
բառից նշանակութիւնը բոլորովին կամա-
ւոր է : Աս ճշմարտութիւնն այնչափ բա-
ցայայտ է , որ կարծես թէ ապացուցի ալ
կարօտ չէ : Այլեայլ աղգք նոյն գաղա-
փարն այլեայլ կերպով կը բացատրեն .
մանաւանդ թէ նոյն ազգին մէջն ալ մի և
նոյն գաղափարն այլեայլ անուններ ու-
նի . ան բառերն որ հիները կը գործածէին՝
նորերն ամենեւին չեն գործածեր ¹ : Թէ որ
բառերը գաղափարներուն հետ բնական
կապ մը ունենային , ամենքը նոյն լեզուն
պիտի խօսէին , և օտար լեզուներ սորվե-
լու աշխատութիւնը պիտի չքաշէին , որ
ծանօթութեանց յառաջադիմութեանը մեծ
արգելք է :

1 Ուլրատ . Ար . Քերդ . 62 :

51 . Բառերուն յաւերտածոյ գաղափարները :

Արլլայ երբեմն որ բառ մը սովորական եղած գլխաւոր գաղափարէն զատ՝ ուրիշ գաղափարներ ալ կը նշանակէ , որոնք Յաւերտածոյ կըսուին , և առաջ կու գան յոնքերուն դիրքէն , ձայնին եղանակէն կամ մարմնոյն շարժմունքէն որ բառը արտաբերելու ատեն կերէնան : Զոր օրինակ մէկուն տռոգրոց որ ըսելու ըլլանք , չէ թէ միայն կիմացընենք որ շիտակը չըսեր , հապա ա՛ն արտաբերելու կերպէն նաև նախատինք կընենք : Աս յաւերտածոյ գաղափարներէն շատ հեղու թշնամանողական ու աղտեղի բառեր առաջ կու գան . վասն զի չկայ բառ մը որ ըստ ինքեան չարամիտ իմաստ տայ՝ թէ որ պատշաճ վայելչու թեամբ արտաբերուի :

52 . Լեզուի մասնկանց կարեւորութիւնը գաղափարները յացատրելո՞ւ և իրարո՞ւ հետ միացընելո՞ւ համար :

Գաղափարները բացատրելու հարկաւոր եղած բառերէն զատ , ուրիշ ձայներ ալ կան , որ գաղափարներն իրարու հետ կը կապեն , և առարկաներուն մեր վրայ ըրած տպաւորութեան այլևայլ կերպերը

կը բացատրեն : Անոնց ձեռքովը խօսքը կը
 ձևացընենք , և այնպիսի իմաստ ու ազ-
 դուութիւն կու տանք , որ մեր մտածու-
 թիւններն ու մեր զգացմունքներն ուրիշի
 միտքը դիւրաւ մտցընեն : Աս ձայներն են
 որ մասնըկոշնք կըսուին ու քերականները
 Մակրայ , Նախադրոշիւն , Չայնարկոշիւն ,
 Շաղկապ և այլն կանուանեն . ասոնցմէ են
 նաև Ածանցակերտ ու Հորովակերտ մասնիկ-
 ները : Պէտք է լաւ ըմբռնել աս մասնկանց
 ուժն ու նշանակութիւնը , որպէս զի մարդ
 կարենայ ըստ յատկութեան գործածել :
 Որովհետև ասոնց ճիշդ գործածութենէն
 կը կախուի ոճին գեղեցկութիւնը , և խօսքն
 ալ անով իմանալի կըլլայ . իսկ թէ որ ատ
 ձայները սխալ կերպերով գործածուին ,
 լսողը կամ կարդացողը կը շփոթի : Թէ-
 պէտև աս բառերն իրենք իրենցմէ ամե-
 նեին գաղափար մը չեն տար , բայց շատ
 գործածական են , ու լեզուին մէջ ամե-
 նակարևոր , և բանը լաւ բացատրելու կը
 ծառայեն :

53 . Բառից քիչը գաղափարաց քոշոյն համե-
 մատական է :

Թէ որ բառերը գաղափարաց նշաններն
 են , կը հետևի որ եթէ գաղափարաց թիւը
 շատ ըլլայ , բառից թիւն ալ պէտք է շատ
 ըլլայ : Եւ որովհետև որչափ աւելի շատ

առարկաներ ըմբռնելու առիթ ըլլայ՝ այն-
չափ ալ գաղափարները կը շատնան (25),
անոր համար գիտուն ու վաճառական ազ-
գերը, որոնց մէջ գաղափարներուն թիւը
հետզհետէ շատնալու վրայ է՝ շատ առար-
կաներ ունենալով, բառերու կողմանէ ալ
աւելի հարուստ են քան զտգէտ ու ազ-
քատ ազգերը: Հրէից ազգը թէպէտե օու-
նաց ազգէն աւելի հին ազգ էր, և Եգիպ-
տացւոցմէ՝ որոնց մէջն որ երկան ատեն
կեցաւ՝ իր լեզուն աճեցուցեր էր, բայց ո-
րովհետեւ միշտ տգէտ, աղքատ ու աննշան
մնաց, իր լեզուն ալ նոյնչափ օունաց լե-
զուէն բառից շատութեան կողմանէ աղ-
քատ էր, որչափ որ Յոյնք աւելի առաջ
գացած էին գիտութեանց, վաճառակա-
նութեան ու փառաց կողմանէ:

54. Ի՞նչպէս կարելի է լեզուն աճեցընել:

Լեզուն կրնայ աճեցուիլ՝ նոր գաղա-
փարները բացատրելու համար՝ նոր բա-
ռեր հնարելով, բայց շատ անգամ ալ ու-
րիշ մեռած լեզուէ մը բառեր կառնուն և
զանոնք կը յարմարցընեն. մեր մէջը բառե-
րը բարդելով՝ լեզուին շատ հարստութիւն
կրնանք տալ: Իտալացւոց լեզուին մեծ
ճոխութիւնը լատինէն առած է, որուն
ծնունդն է, և պիտոյքն անկէց կրնայ լե-
ցընել. իսկ թէ լատինը բաւական չըլլայ,

յունէն կառնու . որ լատինին մայրն է ու
քան զայն աւելի ճոխ : Արեւմտեան լե-
զուաց մէջ իտալերէնէն ետեւ գաղղիերէ-
նը լատինէն շատ բան առած է . գաղղիե-
րէնին մէջը շատ բառ կայ , որ լատինու-
թիւնը զուտ պահած է , և շատ ալ որ յու-
նութիւնը : Ուրիշ արեւմտեան լեզուներն
ալ լատինէն կամ ուրիշ լեզուէ բառեր ա-
ռած են այլեւայլ դիպուածներու կամ յե-
ղափոխութեանց պատճառաւ ¹ : Բայց նոր
գաղափարներ նոր բառերով բացատրե-
լու համար , թէ ուրիշ լեզուէ առնուած ըլ-
լան և թէ նոր հնարուած , ոչ երբէք ըստ
քմաց , հապա լեզուին կանոնացը համա-
ձայն պիտի ըլլան . իսկ աս կանոնները
բացատրելու տեղը հոս չէ : Բայց գիտնա-
լու ալ է Աուինտիլիանոսին խօսքը թէ
Նոր քառերը առանց փտանգի չեն շինուիր ² :

¹ Հայերէնին մէջ հին ատենը Պարսից բառեր
մտած են , ու արաբացւոյ տէրութեանն ատեն
արաբացի բառեր , իսկ խաչակրաց ժամանակը
գաղղիացի բառեր :

² Գիրք Ա. գլ. Ե :

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

Դ Ա Տ Ո Ւ Մ Ն

Հոգին գաղափարներն ըմբռնելէն ետեւ ,
կըսկսի անոնց վրայ այլեւայլ տեսութեամբ
դիտողութիւններ ընել ինչ կերպով որ
կարելի է : Եւ որչափ որ ատ դիտողու-
թեանց մէջ առաջ երթայ՝ հետզհետէ գա-
ղափարներն իրարու բաղդատել կը սկսի ,
որ անոնց իրարու հետ կամ ներկայացու-
ցած առարկայիցը հետ համաձայնելուն
կամ անհամաձայնելուն վերաբերութիւն-
ները գտնէ : Աս գործողութիւնը Դատողմն
կըսուի . և որովհետեւ մեր մտացը ծանո-
թութեանց մէջ յառաջադիմութեանն երկ-
րորդ քայլն է աս , անոր համար աս երկ-
րորդ գիրքն ալ անոր վրայ կը խօսի :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԴԱՏՈՒԾՆ ԵՒ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԻՒՆ

55. Դատումն ինչ է :

Երբոր մեր գաղափարները բաղդատենք
և ըստ մեր տեսութեանը վրանին համա-
ձայնութիւն մը տեսնենք, իրարու հետ կը
միացընենք զանոնք է բառովը . և աս Հա-
տատել կըսուի . իսկ երբոր տեսնենք որ ի-
րարու անհամաձայն են, իրարմէ կը բաժ-
նենք, և աս բանը կը բացատրենք չէ բա-
ռով, որ կըսուի Ժխտել : Ուրեմն Դատումն
աս երկու գործողութիւններով կըլլայ (18).
և անով կը ցցընենք թէ առարկաները մեր
վրայ ինչ տպաւորութիւն ըրած են, և ան
խօսքովը կը բացատրենք զգացածնիս : Հո-
գին ձևան գաղափարը կըմբռնէ, նոյնպէս
սպիտակոչքեան գաղափարը . և ասոնց վրայ
ունեցած գիտակցութեամբը կիմանայ որ
աս երկու գաղափարներն իրարու հետ կը
համաձայնին, ուստի զանոնք իրարու հետ
կը միացընէ ու կը հաստատէ թէ ձիւնն է
սպիտակ . իսկ ընդ հակառակն կը տեսնէ

որ նոյն ձեան գաղափարը չի պատշաճիր
սեռքեան գաղափարին հետ, ուստի դա-
նոնք իրարմէ կը բաժնէ ու կը ժխտէ թէ
ձիւնն ոչ է սև: Արեւմն գատումը գաղա-
փարաց բաղդատութիւնն է՝ անոնց իրա-
րու համաձայնիլը կամ տարաձայնիլը
ճանչնալու համար:

Յ6. Նախադասութիւնն ի՞նչ է:

Ինչպէս որ գաղափար մը բացատրելու
համար բառի կարօտ ենք, այսպէս ալ դա-
տում մը բացատրելու համար. բայց ո-
րովհետեւ կրկին գաղափար կայ դատման
մէջ, հարկ կըլլայ անկէ կրկին բառ գոր-
ծածել. և ինչպէս դարձեալ ան գաղա-
փարները կը հաստատենք կամ կը ժըխ-
տենք է կամ չէ բայով, նոյն եւ բայը պէտք
է որ գտնուի դատման բացատրութեանը
մէջն ալ: Արդ գատումը բացատրելու հա-
մար բառից միութիւնը Նախադասութիւն
կըսուի: Առջի յօդուածը յիշուած օրինա-
կին մէջ հոգին ձեան ու սպիտակութեան
գաղափարն ըմբռնելով կը տեսնէ որ
սպիտակութիւնը ձեան կը պատշաճի. մին-
չեւ հոս գատումն է. իսկ երբոր աս դա-
տումը բացատրէ և ըսէ, ձիւնն է սպիտակ,
ասա աս բացատրութիւնը կըլլայ նախա-
դատութիւն: Աւստի գատումն որ հոգին

մտքին մէջ կընէ, Լոր¹ կանուանէ Մտա-
շոր նախադասութիւն. իսկ բառից միաւո-
րութիւնն որ զայն կը բացատրէ, Չայնա-
կան նախադասութիւն կամ սրտայայտու-
թիւն :

57. Նախադասութեան մասերը :

Տրամաբանք մասնաւոր անուն կու տան
ան գաղափարաց որով կը բաղկանայ նա-
խադասութիւնը, և ան բային որ զանոնք
կը միացընէ կամ կը բաժնէ : Ուստի ան
գաղափարը որուն վրայ բան մը կը հաս-
տատուի կամ կը ժխտուի՝ Ենթակայ նա-
խադասութեան կըսուի. ան գաղափարն
որ կը հաստատուի կամ կը ժխտուի՝ Ստո-
րոգելի կամ Մակդիր. իսկ բայը՝ որ գաղա-
փարները կը միացընէ կամ կը բաժնէ կը-
սուի Չօդ կամ Շաղկապ : Աս նախադա-
սութեանս մէջ ձիշնն է սպիտակ, ձիշնը ո-
րուն վրայ սպիտակութիւնը կը հաստա-
տուի, ենթակայ է, սպիտակն որ ձեան կը
սլաւաշաճի, ստորոգելի է. իսկ բայը է
կամ չէ, որ ենթակայն ստորոգելիին հետ
կը միացընէ կամ անկէց կը բաժնէ, զօդ
կըսուի : Ենթակայն ու ստորոգելին մէկ
անունով Եզերք կամ Ծայրք նախադասու-
թեան կըսուին :

¹ Գիւրք Դ. ԴԼ. Ե. 5 :

58 . Կրճատ նախադասութիւն :

Ամեն նախադասութեանց մէջ միշտ
յայտնի չեն դրուիր եզերքը կամ բայը ,
հապա մէկը կամ մէկալը զանց կառնուի
ու զօրութեամբ կիմացուի : Զոր օրինակ ,
աս նախադասութեանս մէջ Կեսար յաղ-
րեց , ստորոգելին չկայ կամ բային հետ
միացեր է , որ պարզ ու սովորական կեր-
պով պէտք էր ըսել Կեսար եղաւ յաղրող .
տեղ ալ կայ որ կրնայ մարդ ենթակայն
ալ թողուլ ու ըսել եղաւ յաղրող . այսինքն՝
Կեսար եղաւ յաղրող . բայն ալ կրնայ ձգուիլ ,
որոշ այր անպիտան . այսինքն դու որ անպի-
տան մարդ ես : Երբեմն բայը մինակ ամ-
բողջ նախադասութիւն մըն է . զոր օրի-
նակ . որոտայ , փայլատակե . այսինքն՝ եր-
կինքն է որոտացող , երկինքն է փայլատա-
կող : Խօսքին մէջը հարկ է շատ անգամ
կրճատ նախադասութիւններ գործածել .
ապա թէ ոչ՝ խօսքը ճապաղ , ձանձրալի եւ
անտանելի կըլլայ :

ԳԼՈՒԽ Բ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԵԱՆՑ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

59 . Հաստատողական ու ժխտողական
նախադասութիւններ :

Շատ տեսակ կը բաժնեն սովորաբար
նախադասութիւնները , բայց մենք հոս
գլխավորները միայն կը յիշենք . որովհե-
տե ըստ մեծի մասին գործածութեան մէջ
ատ տեսութիւնները մեծ օգուտ մը չու-
նին : Ուստի ան նախադասութիւնն որով
կը հաստատուի թէ ստորոգելին ենթա-
կային հետ կը պատշաճի , Հաստատողա-
կան կըսուի . զոր օրինակ մահկանացոյ է
մարդը . սիրելի է առաքիւնութիւնը : Իսկ թէ
որ ստորոգելին ենթակայէն բաժնուի ու
ըսուի թէ իրարու չեն պատշաճիր , նա-
խադասութիւնը Ժխտողական կըսուի . զոր
օրինակ մահկանացոյ չէ հոգին . սիրելի չէ
մոլոքութիւնը :

60 . Ճշմարիտ կամ սուտ նախադասութիւն :

Հաստատողական կամ ժխտողական նախադասութիւնները ճշմարիտ կըլլան , թէ որ ստորոգելին ենթակային իրօք պատշաճի կամ չպատշաճի , իսկ Սուտ կըլլան թէ որ նախադասութեան հաստատած պատշաճողութիւնը կամ անպատշաճութիւնը գաղափարներուն իրարու հետ ունեցած իրական առնչութեան անհամաձայն ըլլան : Զոր օրինակ , ձիւնը ձերմակ է . երջանիկ չէ ագահը . աս երկուքն ալ ճշմարիտ նախադասութիւններ են . վասն զի առջի նախադասութեան մէջ ճերմկութիւնն իրապէս կըպատշաճի ձեան . երկրորդ նախադասութեան մէջ երջանկութիւնը ներհակ է ագահին էութեան : Իսկ թէ որ ըսեմ թէ երկիրս արեւն մեծ է , յռսինը դիմահար մարմին չէ , նախադասութիւնները սուտ կըլլան , որովհետեւ երկիրս արեւէն պզտիկ է , լուսինը դիմահար մարմին է :

61 . Պարզ , ըստադրեալ , խառն
նախադասութիւն :

Ան նախադասութիւնն որ մէկ ենթակայ ու մէկ ստորոգելի ունի , Պարզ կըլ-

սուի . զոր օրինակ , շատ ծանր է ոսկին :
 Իսկ թէ որ շատ ենթակայներ կամ շատ
 ստորոգելիներ ըլլան՝ Բաղադրեալ կըսուի .
 զոր օրինակ յաջորդորիշնն ոչ ձախորդորիշ-
 նը , աղքատորիշնն ոչ հարատորիշնը , կեանքն
 ոչ մահը Աստուծմէ կոչ գան . կամ Աստուծ
 է ամենակարող , ամսահման , անմահ , ան-
 հոշն , և այլն , բաղադրեալ նախադասու-
 թիւններ են . վասն զի մէջերնին քանի են ,
 թակայ կամ ստորոգելի կան նէ , նոյնչափ
 դատմունք կամ նախադասութիւններ կը
 ցցընեն : Իսկ խառն կըսուի նախադասու-
 թիւնը երբոր ենթակային կամ ստորոգել-
 լւոյն հետ միանան մէկ կամ շատ նախադա-
 սութիւններ , որ Միջանկեալ կըսուին . զոր
 օրինակ մարդն որ իմացական էակ է , պէտք
 է զԱստուծ սիրէ՝ որ իր ստեղծողն է . — որ
 իմացական էակ է նախադասութիւնը մի-
 ջանկեալ է , մարդ ենթակային հետ միա-
 ցած . որ իր ստեղծողն է՝ ուրիշ միջանկեալ
 նախադասութիւն մըն է՝ Աստուծ ստո-
 րոգելիին հետ միացած : Ասոնցմէ յայտնի
 կերևնայ բաղադրեալ ու խառն նախա-
 դասութեանց իրարմէ տարբերութիւնը :

62 . Միջանկեալ նախադասութեանց վրայ
 ինչ դատաստան ընելոչ է :

Միջանկեալ նախադասութիւնը՝ կամ
 ենթակային և կամ ստորոգելւոյն դադա-

փարը պարզաբանելու համար է . որ է ըսել մէկին կամ մէկալին մէկ յատկութիւնը կը բացայայտէ . և կամ թէ երկուքէն մէկուն հետ այնպէս կապուած է որ գլխաւոր նախադասութեան հետ կապակցութենէն կը կախուի : Թէ որ պարզաբանելու համար է , միջանկեալ նախադասութիւնը վերցուի ալ նէ , գլխաւոր նախադասութիւնը ճշմարիտ կը մնայ . իսկ թէ որ գլխաւոր նախադասութեան ճշմարտութեանը կամ ստութեանը հետ կապակցութիւն ունի , գլխաւոր նախադասութիւնը միջանկեալէն բաժնել չըլլար : Զոր օրինակ , յիշած օրինակին մէջ՝ որ իմացական եակ է միջանկեալ նախադասութիւնը՝ մարդ ենթակային պարզաբանութիւնն է . ու մէկալ միջանկեալ նախադասութիւնը , որ իր ստեղծողն է , Աստուած ստորոգելոյն գաղափարը կը պարզաբանէ : Աս միջանկեալ նախադասութիւնները վերցընելու ալ ըլլանք՝ գլխաւոր նախադասութիւնը միշտ ճշմարիտ կը մնայ , թէ մարդ պետք է զԱստուած սիրէ : Բայց թէ որ ըսեմ , Ան մարդն որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ , կը փրկուի , միջանկեալը՝ որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ՝ զենթակայ մարդն իր ընդարձակ նշանակութենէն ամփոփելով , գլխաւոր նախադասութիւնը կը հաստատէ թէ ամեն մարդ չի փրկուիր , հապա ան միայն որ Աստուծոյ պատուիրանները կը պահէ , ուստի

Թէ որ միջանկեալ նախադասութիւնը
դուրս թողուի, գլխաւոր նախադասու-
թիւնն որ անով ճշմարիտ էր, առանց անոր
սուտ կըլլայ: Աւրեմն գլխաւոր նախադա-
սութիւնը միջանկեալ նախադասութենէն
պէտք է լաւ զանազանել, որպէս զի գրո-
ղը կամ խօսողը մէկուն տայ մտադրու-
թիւնը, չէ թէ մէկալին. և որպէս զի ի-
մացուի թէ միջանկեալ նախադասութիւ-
նը էական մասն է գլխաւորին, չէ նէ ե-
ղերացը բացայայտութիւն մը, աս բանս
թէպէտ և հեղինակին մօքէն կրնայ իմա-
ցուիլ, բայց աւելի ապահով ընդհանուր
կանոնն աս է, թէ միջանկեալ նախադա-
սութիւնն ան ատենը էական մասն է, եր-
բոր առանց ան նախադասութեան են-
թակայն ու ստորոգելին իրարու չեն
պատշաճիր:

63. Պայմանական նախադասութիւն:

Պայմանական կըլլայ նախադասութիւ-
նը երբոր երկու նախադասութիւն րե-
որ պայմանական մասնկամբ կամ անոր
համազօր կերպով մը իրարու հետ կա-
պուին. աս նախադասութեանց առջինը
կըսուի Նախորդ, ետքինը Հետևորդ: Չոր-
օրինակ, թէ որ ագահ է՝ քշռառ է. րե որ
առաքիւնի մարդ է՝ երջանիկ է. — րե որ ա-
գահ է, ու րե որ առաքիւնի մարդ է՝ նախօրդ:

են . իսկ թշուառ է՝ երջանիկ է՝ հետևորդ են : Պայմանական նախադասութեանց ճշմարտութիւնը կիմացուի մասանցն իրարու հետ ունեցած կապակցութենէն : Զոր օրինակ , որովհետեւ թշուառութիւնն ազահութեան հետ կապուած է , ու երջանկութիւնն առաքինութեան հետ , առ նախադասութիւնները ճշմարիտ են : Իսկ թէ որ առ հարկաւոր կապակցութիւնը չըլլայ , նախադասութիւնը կրնայ սուտ ըլլալ . ինչպէս է առ նախադասութիւնը . թէ որ ազահ է՝ կարաւել գիտե . առ նախադասութիւնը կրնայ սուտ ըլլալ , որովհետեւ հարկաւոր վերաբերութիւն մը չկայ ազահ ըլլալու և կաքաւել գիտնալու մէջ . բայց թէ ասանկ ըսէինք , երբ պարտք է՝ կարաւել գիտե , իրաւ կըլլար :

64 . Տարանջատ նախադասութիւն :

Թէ որ նախադասութիւն մը երկու նախադասութենէ բաղադրած ըլլայ , և նախադասութեանց մէկը հաստատողական ու մէկալը ժխտողական ըլլայ , ու ենթակայն մէկ , բայց ստորոգելիներն այլեւայլ , կամ ստորոգելին մէկ ու ենթակայններն այլեւայլ , Տարանջատ կամ Բաժանական կըսուի : Զոր օրինակ , Ճոխութիւն և ոչ առաքինութիւն ներքոյ անկեալ ևն փոխութեանց շախտին . առ նախադասութեան

Թեան մէջ երկու նախադասութիւն կայ ,
մէկը հաստատողական՝ մէկալը ժխտո-
ղական . այսինքն օրինակներ ներքոյ ան-
կեայ եւ փոփոխութեանց ըստիւն , որ հաս-
տատողականն է . իսկ ժխտողականն է ա-
ռարինութիւն չե ներքոյ անկեայ փոփոխո-
րեանց ըստիւն . Եւ աս նախադասութեան
մէջ երկու ենթակայ կայ ու մէկ ստորո-
գելի : Այսպէս կըսէ Ռվրատիոս . Չերկինս
և ոչ զոգիս փոփոխեն որ ընդ ծովս յածին .
այսինքն որ յածին ընդ ծովս զերկինս փոփո-
խեն . որ յածին ընդ ծովս ոչ փոխեն զոգիս .
Հոս մէկ ենթակայ կայ ու երկու ստորո-
գելի :

65 . Բացբարձական նախադասութիւն :

Բացբարձական կըսուի նախադասութեան
թիւն մը երբոր հաստատուի թէ ստորո-
գելի մը մէկ ենթակայի մը միայն կը պատ-
շաճի , կամ ենթակայ մը մէկ ստորոգելի
մը միայն կը բովանդակէ : Չոր օրինակ ,
Աստուած միայն է ամենակարող բացբար-
ձական նախադասութիւն է , որովհետեւ
ուրիշ որ և իցէ ենթակայի վրայ չի կրնար
ատ ամենակարողութիւնը պատշաճիլ Աս-
տուծմէ զատ : Գիծն երկայն է միայն . աս
նախադասութեամբ երկայնութենէն զատ
ուրիշ ու և իցէ ստորոգելի չի պատշաճիր
գծին : Բացբարձական նախադասութիւնը

Թէ ենթական մերժէ և թէ ստորոգելին ,
չատ անգամ կրնայ սուտ ըլլալ . որովհե-
տե չատ դժար է ամեն մերժուած ենթա-
կայի մը ամեն պատշաճ յատկութիւնները
ճանչնալ : Ուստի առաջ լաւ մը պէտք է
բացբարձական նախադասութիւնը կշռել .
բայց եթէ երբոր մարդ բացայայտ ըմբռնէ
ստորոգելոյն ենթակային հետ ունեցած
բացբարձական կապակցութիւնը , ինչպէս
յիշած օրինակը թէ Սատուած միայն է ա-
մենակարող , այնպիսի նախադասութիւն
մըն է որ տարակոյս չի վերցընէր :

66 . Ընդհանուր , մասնաւոր ոչ եզակիան
նախադասութիւններ :

Նախադասութեան մը ենթական կըր-
նայ ընդհանուր , մասնաւոր ու եզակիան
ըլլալ : Ենթակային աս այլեայլ ընդար-
ձակութենէն կը հետեւի որ նախադասու-
թիւնն ալ ըլլայ Ընդհանուր , Մասնաւոր և
Եզակիան : Ամեն մարդիկ մահկանացո՞ւն են .
ընդհանուր նախադասութիւն է , վասն զի
ենթական ամեն մարդիկ ընդհանուր է .
Ոմանք մարդիկ գիտո՞ւն են , մասնաւոր է
նախադասութիւնը , ենթակայն ոմանք
մարդիկ մասնաւոր ըլլալուն , իբրեւ ամեն
մարդկանց մաս մը . բայց թէ որ ըսեմ ,
Յոշիտս կեաար կտրի՞մ էր , աս նախադա-
սութիւնն եզակիան է , վասն զի ենթական

մէկ անձ մը միայն կը նշանակէ : Աւրեմն մասնական ու եզական նախադասութեանց տարբերութեան ենթական անորոշ է, իսկ եզականինն որոշեալ : Իսկ ընդհանուր նախադասութիւնը կամ բնագանցական կըլլայ, և կամ բարոյական, բնազանցական ընդհանուրին ամենեւին բացառութիւն չըլլար, բարոյականին կըրնայ ըլլալ : Զոր օրինակ, թէ որ ըսենք Ամեն մարդիկ մահկանացոշ են, բնազանցական ընդհանուր նախադասութիւն է. որովհետեւ մարդ չկայ որ մահուընէ ազատ ըլլայ. բայց թէ որ ըսենք՝ Ամեն հին հռոմայեցի զինուորները կտրիճ էին, բարոյապէս ճշմարիտ կըլլայ նախադասութիւնը, վասն զի վատասիրտ զինուոր ալ կրնար ըլլալ : — Ընդհանուր նախադասութիւնները թէ հաստատողական կրնան ըլլալ և թէ ժխտողական :

67 . Ներհական, հակասական, ենթենրհական նախադասութիւններ :

Թէ որ երկու նախադասութեանց ենթական ու ստորոգեալը նոյն ըլլայ, բայց մէկը հաստատողական ու մէկալը ժխտողական, Ընդդիմակի կըսուին : Բայց որովհետեւ այլեայլ բնութեամբ կրնան ըլլալ առ ընդդիմակ նախադասութիւնները, առ նոր համար ալ այլեայլ անուն կառնուն :

Թէ որ երկուքն ալ ընդհանուր կամ եղա-
կան ըլլան՝ Ներհասկան կըսուին . զոր օրի-
նակ , Ամեն մարդ ողջ է : — Ոչ որ մարդ ողջ
է . Ներսէս անգրոսքեան հրեշ մըն էր , Ներսէս
անգրոսքեան հրեշ մը չէր : Թէ որ նախադա-
սութիւններուն մէկն ընդհանուր ըլլայ ու
մէկալը մասնաւոր , Հակասական կըսուին .
զոր օրինակ , Ամեն մարմին ծանր է — Մար-
մին մը ծանր չէ : Իսկ թէ որ երկուքն ալ
մասնաւոր ըլլան , Երկերհասկան կըսուին .
զոր օրինակ Մարմին մը տարածեալ է —
Մարմին մը տարածեալ չէ : Գիտնալու է
որ եթէ երկու ներհական նախադասու-
թիւններն ընդհանուր ըլլան , ու ստորո-
գելին հարկաւ չպատշաճի ենթակային՝
հապա պատահմամբ միայն , սուտ կըլլան .
զոր օրինակ , Ամեն մարդ գիտո՞ւն է — Ոչ
որ մարդ գիտո՞ւն է : Իսկ հակասական նա-
խադասութեանց ընդհանուրը սուտ ալ
ըլլայ , մասնաւորը կրնայ ճշմարիտ ըլլալ .
ինչպէս , Ամեն մարմին պիտո է , սուտ է .
Ոմանք մարմինք պիտո չեն , ճշմարիտ է :
Ենթներհականք երկուքն ալ կրնան ճշմա-
րիտ ըլլալ ու երկուքն ալ սուտ . զոր օրի-
նակ , Ոմանք դատաւորք արդարաւորիչնր կը
վաճառեն — Ոմանք դատաւորք զարդարու-
րիչնր չեն վաճառեր . աս երկու նախադա-
սութիւններն ալ կրնան ճշմարիտ ալ ըլ-
լալ՝ սուտ ալ ըլլալ : Ուրեմն բուն ընդդի-
մադրութիւնն ընդհանուր կամ եղական
նախադասութեանց մէջ կըլլայ . միայն

Թէ ընդհանուր նախադասութեանց ստորոգելին պէտք է որ ենթակային էական ըլլայ՝ որ ընդդիմադրութիւն ըլլայ :

68 . Խոտորնակ նախադասութիւն :

Նախադասութիւն մը ուրիշ նախադասութեան խոտորնակ կըսուի թէ որ մէկին ենթական մէկալին ստորոգելի ըլլայ , ու մէկալին ստորոգելին առջինին ենթակայ . բայց անանկ որ նախադասութիւնն առջինին պէս ճշմարիտ մնայ : Զոր օրինակ , Հաշտասարակողմ եռանկիւնը հաշտասարանկիւն է . ասոր խոտորնակն է աս . Հաշտասարանկիւն եռանկիւնը հաշտասարակողմ է : Մարդն է կենդանի քանաշոր — Բանաշոր կենդանին մարդ է : Նախադասութիւն մը խոտորնակ ըլլալու համար պէտք է որ ենթակային գաղափարը ստորոգելոյն գաղափարն ամբողջ բովանդակէ . ուստի թէ մէկ մաս մը միայն պարունակէ , նախադասութիւնը խոտորնակ չի կրնար ըլլալ . և մէկն որ ընէ , սուտ կըլլայ : Որովհետեւ մարդ ըսելով կը հասկըցուի քանաշոր կենդանի , ու քանաշոր կենդանի ըսելով մարդ կը հասկըցուի , խոտորնակ նախադասութիւնը ճշմարիտ եղաւ . բայց թէ որ ըսենք թէ մարմինը գոյացութիւն է , որովհետեւ գոյացութիւն ստորոգելին մարմին ենթակայէն աւելի ընդարձակ է , ենթական ստորոգե-

լիին մասն է : Աս բանս հաստատողական
նախադասութեանց վրայ հասկընալու է :
վասն զի ժխտողական նախադասութիւն-
ները մարդ միշտ խոտորնակ կրնայ ընել՝
բաւական է որ ենթական ալ ստորոգելին
ալ գոյական ըլլան : Ուստի թէ որ ըսեմ,
Ոչ որ մարդ քար է, կրնամ նոյնպէս ճշ-
մարտութեամբ ըսել, Ոչ որ քար մարդ է :

ԳԼՈՒԽ Գ

ՄՈԼԱՐ ԴԱՏՄԱՆՅ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

69 . Մարդ ինչպէս կը մոյրորի :

Գաղափար գաղափարի հետ ունեցած
վերաբերութիւնը քննելու ատեն երբոր
մարդ զանոնք իրարու կը բաղդատէ և կը
դատէ, շատ անգամ ան բանն որ պէտք
էր ժխտել՝ կը հաստատէ, կամ կը ժխտէ
որ պէտք էր հաստատել : Ասկէց առաջ
կու գայ անթիւ մոլորութիւններ, որ ճշ-
մարտութիւնը գտնելու արգելք կըլլան :
Մարդիկ աւելի կը տրտնջան իրենց մոլո-
րութեանցը վրայ՝ քան թէ ուղղել կը ջա-
նան . հապա մանաւանդ շատ անգամ ինքն
իսկ մարդն արգելքներ կը հանէ, ու կըր-

նանք ըսել թէ աշուրներն ալ կը գոցէ
ճշմարտութեան լուսոյն դէմ՝ երբ աչքին
ալ զարնուելու ըլլայ . ուր ընդհակառակն
իր ամեն հնարքն ու ջանքը պիտի ըլլար իր
սխալ դատմանցը պատճառները փնտը-
ռել, որպէս զի կարենայ ուղղուիլ: Աս
գլխուս մէջ համառօտութեամբ ջանանք
մոլորութեանց գլխաւոր աղբիւրները մի-
այն բացատրել՝ անկարելի ըլլալով բոլորն
համրելը, վասն զի այնչափ շատ են ու
այնպէս դժուարականճիւռն, որչափ որ ի-
րարմէ զանազան ու դժուարահաս են
մարդկանց խառնուածքը, կրքերը, դա-
ղափարներն ու մտածութիւնները:

70 . Չգայարանաց խաբէութիւնը:

Ինչպէս որ զգայարանք մեր զաղափա-
րաց առաջին աղբիւրներն են (Կ), այսպէս
և առաջին պատճառ մոլորութեանց անոնք
կը սեպուին: Ամանք զգայարանաց չարա-
չար դէմ կը խօսին, ու չափէն աւելի կար-
համարհեն անոնց վկայութիւնը: Աւստի
իմանալու համար թէ ինչպէս կըլլայ որ
զգայարանք զմեզ խաբեն, ամեն զգաց-
մանց մէջ իրեք բան իրարմէ զանազանե-
լու է: Ա. Առարկային ըմբռնումը, որ
զգայարանաց ձեռքովը կընդունինք, և
աս բանիս մէջ ոչ մոլորութիւն կըլլայ, ոչ
մթութիւն և ոչ շփոթութիւն: Բ. Գաղա-

փարի մը վերաբերութիւնը մեզմէ դուրս
եղած առարկայի մը հետ . աս կողմանէ
ալ մոլորութիւն չըլլար : Գ . Հոգւոյն ըրած
դատումը թէ ունեցած գաղափարն իրա-
պէս առարկային համեմատ է , և թէ ա-
ռարկան այնպէս է՝ ինչպէս որ զգայարա-
նաց ձեռքով կրմբունենք . և աս դատումն
ահա մոլորական կրնայ ըլլալ : Զոր օրի-
նակ , հոգին տեսանելեաց ձեռքով արեւուն
գաղափարը բոլորակ կրմբունէ , արամա-
գիծը հազիւ ոտնաչափ մը . և աս կերպով
ըմբռնած գաղափարն արեւուն կը յարմար-
ցընէ . առաջին ու երկրորդ գործողու-
թեանց մէջը մոլորութիւն չկայ . բայց թէ
որ դատէ թէ աս կերպով ըմբռնած ա-
րեւուն գաղափարը իրապէս կը պատշաճի
արեւուն , և ըսէ թէ արեւը քոյորակ ձև մը
ունի՝ արամագիծը հազիւ ոտնաչափ մը , աս
կերպով եղած դատումը սուտ է : Ապա
ուրեմն մոլորութիւնը հոգւոյն ըրած դատ-
մանը մէջն է . համարելով թէ ըմբռնած
առարկային գաղափարը ճիշդ այնպէս է ,
ինչպէս որ զգայարանք ազդեցին : Ասկէց
դատ՝ որովհետեւ միտք պէտք է որ խա-
բէութիւն ըլլայ , իսկ զգայարանքը նիւթա-
կան ըլլալով՝ չի կրնար խաբել , ուստի
պէտք է ըսել , թէ խաբէութիւնը՝ որով
և մոլորութիւնը՝ հոգւոյն ըրած դատմանը
մէջն է՝ զգայարանաց վկայութեանը կոյր
զկուրայն հետեւելովը :

71 . Դաստիարակութեան ստաց կկած
մոլորութիւնները :

Մարդս տգէտ կը ծնանի , և ան տգիտութենէն ոտք ոտք դուրս կելլէ : Բայց որո՞նք են իր առջի կրթիչները : Նախ խեղճ տգէտ կնիկ մը սովորաբար , որուն միտքը տեսակ տեսակ նախապաշարմունքներով լեցուն՝ իբրեւ ապացուցեալ ճշմարտութիւններ դեռահասակ տղուն կը հաղորդէ զանոնք : Ասկէց է գաղափարաց ան մոլար ու անկանոն լծորդութիւնները , որով մութին գաղափարը վախի հետ կը կապեն , սիրոյ՝ ատելութեան և ուրիշ յօժարութեանց գաղափարն այնպիսի առարկայից հետ , որ ըստ ինքեան անտարբեր են , կամ թէ ամենեւին վերաբերութիւն մը չունին : Ատքը տղան դաստիարակի մը կամ վարժապետի մը առաջնորդութեան տակ կանցնի . որ եթէ միտքը բաց ու խոհեմ մարդ է , և իր աշակերտը լաւ կրթելու հոգ ու կամք ունենայ , յուսալի է աղէկութիւն մը . բայց թէ որ դժբաղդութեամբ տգէտ , չար ու խաբեբայի մը ձեռք ինկնայ , չէ թէ միայն առջի առած մոլորութեանց մէջ աղէկ մը կը հաստատուի , հապա անոնց վրայ ալ աւելի փնասակար մոլորութիւններ կաւելցընէ , և այսպիսի դժբաղդութիւնները

քիչ չեն : Կրնանք աս դաստիարակութեան մոլորութեանց տակ ձգել ան ամենայն մոլորութիւններն ալ, զորոնք կամաց կամաց կընդունինք այնպիսի մարդկանց կենակցութենէն, որ ըստ մեծի մասին տգէտ են, ու մենք կամ 'ի հարկէ և կամ դիպուածով հետերնին կը վարուինք :

ԳԼՈՒԽ Դ

ԿՐՔԵՐԷ ԾՌԱՋ ԵԿԱԾ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

72. Կրքերն զմարդ ինչպէս մոլորութեան կը տանին :

Հազիւ թէ մարդ ան տարիքը հասնի, որ բանավարութիւնը քիչ մը բացուած ըլլալով կարենայ ուղիղ դատում մը ընել, կրքերը կը զօրանան և միտքը կը խաւարեցընեն. և թէ որ հաստատուն ու բարեկիրթ խելքը օրէնք չդնէ, անթիւ մոլոր դատմունքներու պատճառ կըլլան. անանկ որ կրնանք ըսել առանց տարակուսի, որ մոլորութիւնները մեծագոյն մասամբ կըրքերէ առաջ եկած են. և ասիկայ կէս մը կրից իրենց ունեցած բնական ուժէն է, կէս մըն ալ իւրաքանչիւր մարդուն խառ-

նուաճքին զայրացած ըլլալէն , որուն վրայ
չատ ազդեցութիւն ունին բնութիւնը ,
կլիման , կերակուրը , թոյլ կամ խիստ
դաստիարակութիւնը և ուրիշ բազմակըն-
ճիռն պատճառներ :

73 . Վախե , կասկածե , անվստահութեան ,
սրտի չարութեան կամ թարութեան :

Նախ վախը , որ տկարութեան անմեկ-
նելի ընկերն է , շատ անգամ մեզի մեծ
վտանգ մը կերեցընէ հոն՝ ուր որ վտանգի
չուք մը հաղիւ կայ : Վախէն առաջ կու
գայ կասկածն ու անվստահութիւնը , ո-
րով տեսակ տեսակ յանդուգն դատմունք-
ներ կընենք , որ պարզ մտաց ցնորք են :
Աս տեսակ դատմունքները սրտի չարու-
թենէն ալ կրնան առաջ գալ , որ սովո-
րաբար ենթադրել կու տայ թէ ուրիշներն
ան բնաւորութիւնն ունին ինչ որ չարա-
սիրտ մարդ մը ունի . Ընդհակառակն սր-
տի չափազանց բարութիւնն ալ ամեն
բան բարի կողմը կառնու , և շատ անգամ
բարի դատմունքներ ընել տալով , զմեզ
մեր կամօքը նենգաւոր մարդկանց դարա-
նին և որոգայթին մէջ կը ձգէ , որոնք
բազմաթիւ են : Ասանկով սրտին թէ չա-
րութիւնը և թէ չափազանց բարութիւնը
չատ անգամ ամենաժաւն մոլորութեանց
պատճառ կըլլայ :

74 . Նախանձորդուծութիւնք :

Նախանձորդութիւնք վախի ու միանգամայն սիրոյ ծնունդը՝ որչափ մոլորութեանց ու շփոթութեանց պատճառ եղած է և միօրինակ կըլլայ : Աս կիրքը զմարդ գերի ըրած խելքը գլխէն կը տանի , ազգականութեան ու բարեկամութեան սրբազան կապերը կը խորտակէ , և մտաց տեսութեանն առջև թանձր վարագոյր մը ձգած՝ դէպ 'ի գահավէժ անդունդը քշէ կը տանի :

75 . Օտարին վրայ չափազանց սէրէն
ոչ Անճնասիրութիւնք :

Ուրիշի վրայ չափազանց սէրը , անոր մոլութիւններն առաքինութիւն սեպել կուտայ , և կարծել կուտայ թէ սիրելւոյն հաճոյիցն և օգտին կաժէ ո և իցէ հնարք բանեցընել , և թէ անոր համար ո և իցէ գործք օրինաւոր է ընել : Չափազանց անճնասիրութիւնն արդար բարի ու գեղեցիկ կերեցընէ մեր ըրածը , ու թող չի տար մոլորութիւննիս ուղղել . որովհետև կարծենք թէ անանկով մեր պատուոյն անարգանք կը հասնի : Անճնասիրութենէ առաջ կուգայ հպարտութիւն և զայլս

արհամարհել . որովհետեւ հպարտը միշտ
գէշ կը սեպէ զայն որ իրեն մտածու-
թեանցն ու գործոցը չի հետեւիր , թէպէտ
և մոլորական ու այլանդակ ըլլայ իրենի-
նը : Անձնասիրութենէ կելլէ նաև անկարգ
փառասիրութիւնը , ինք զինք ամենայն
պատուոյ արժանի սեպելով . անոր հա-
մար ամենայն գործք որչափ ալ վատ ու
մոլի ըլլայ՝ վայելուչ կերևնայ , բաւական
է որ զինքն իր վախճանին հասցընէ ,

76 . Անձնական շահախնդրոտքնէ :

Նոյն չափազանց անձնասիրութեան
աղբիւրէն առաջ կու գայ անձնական շա-
հախնդրութիւնը : Եթէ աս ըլլայ մէկու մը
ամեն գործոց շարժիչն և իբրու կեդրոնը ,
ուղղակի 'ի փնաս կըլլան մարդկային ըն-
կերութեան . այնպիսին սիրող է և ատող
միանգամայն , իր վարմունքը կը փոփոխէ
որ կերպն որ իր շահուն աւելի ծառայէ .
ու օրինաւոր կը սեպէ ջարդուբուրդ ընել
զանիկայ որ կը կարծէ թէ իրեն սեպհա-
կան օգտին արգելք կրնայ ըլլալ :

77 . Բարկոտքնէ :

Բարկութիւնն զմարդը կատաղի խենթ
կը դարձընէ , ու միտքը կուրցընելով թող

չի տար որ իրաց կերպարանքը , ձեն ու
առնչութիւններն ստոյգ կերպով զանա-
զանէ . հապա ամեն բան իրարու խառ-
նել տալով՝ անդրադարձութեան անկա-
րող կրնէ և անընդունակ ուղիղ դատ-
մունք ընելու . ուստի շատ անգամ բար-
կութենէ այլայլած մնասական մոլորու-
թեանց մէջ կիյնանք , ու ետքն անագան
կը զղջանք .

78 . Ատելոշքենէ :

Ատելութիւնն ատելի առարկային բռ-
լորովին անմեղ գործոցը վրայ ալ միշտ
թոյն կը թափէ ու կը բամբասէ . որով
շատ անգամ ինչ որ ատենօք գովեր ենք՝
զայն արհամարհել կու տայ . և որպէս զի
հակասութիւն չերենայ , սուտումուտ
պատճառներով արդարացընել կը ջանայ
մեր փոփոխամտութիւնը , ու թող չի տար
խոստովանիլ թէ կիրքն է որ կը դրդէ ատ-
այլանդակ ու սուտ դատմունքն ընելու :
Ատելութենէն առաջ կու գայ վրէժխընդ-
րութեան փափաքը . և վրէժն առնելու
համար ամեն կարելի հնարք կը բանեցընէ
մարդ որ՝ ատելի անձը կամ աշխարհքէս
վերցընէ՝ թէ որ կրնայ , կամ գոնէ թշուա-
ռութեան մէջ ձգէ :

79 . Փափաքե և Յոյսե :

Փափաքն ու յոյսն ալ ոչինչ ընդհատ
ուրիշ կրքերէ՝ զմեզ խաբէութեան մէջ
կը ձգեն : Թէ որ աս երկու կրքերը սաս-
տիկ ըլլան , մեղի ո և իցէ բան բոլորովին
տարբեր կերեցընեն բան զոր են : Ինչ
բանի որ եռանդուն փափաք և յոյս ու-
նինք , կարծենք թէ կարելի է դիւրաւ ա-
ռանց դժուարութեան ձեռք ձգել . անանկ
որ առանց միտ դնելու դէմ ելլող ար-
գելքներուն ո և իցէ պզտիկ նշան մը՝ որ
ըստ ինքեան անտարբեր բան մըն է կամ
հեռուանց վերաբերութիւն մը ունի մեր
փափաքին ու յուսոյն , անոր անմիջական
ու հարկաւոր պատճառ կը սեպենք , և թէ
անտարակոյս մեր փափաքը պիտի լեցը-
նէ , և ան կերպով ետեւէն կիյնանք : Միշտ
աս երկու կրքերուն մէջ մարդ դատմունքն
ըստ ճշմարտութեան իրաց չընէր , հապա-
ըստ այլայլեալ երեւակայութեանը : Անոր
համար ինչ որ կը փափաքինք , դիւրին կը
կարծենք :

80 . Զարմանք :

Զարմանքը տգիտութենէ ու նորութե-
նէ առաջ կու գայ , և երեւակայութեանը

վրայ սաստիկ տալաւորութիւն կընէ, և ա-
նով առարկայք իրապէս ինչ որ են նէ՝ կը
փոփոխէ։ Քիչ մը կարգէ դուրս գեղեց-
կութիւն կամ տգեղութիւն՝ զարմանքէ
բռնուած մարդուն Աստղիկ կամ Մեղերա
կերենայ։ Եւ այնչափ ճմարիտ է թէ չա-
փաղանց զարմանքէն սուտ դատմունքներ
կըլլան, որ մի և նոյն առարկան պաղ ա-
րեամբ քննելու ըլլանք, ան որ առաջ մեր
զարմանքը շարժեց, հասարակ աննշան բան
մը կերենայ, բաւական է որ ուրիշ կիրք
վրայ չգայ որ զարմանքին ուժը պահէ, կամ
թէ առջի տալաւորութիւնն աւելի սաստ-
կացընէ։

Բայց հարկաւոր չէ խօսքերնիս երկնցը-
նել առ նիւթիս վրայ թէ կիրքերը որչափ
մոլորութեանց պատճառ կըլլան, որովհե-
տեւ արդէն ամենուն ծանօթ բան է։

ԳԼՈՒԽ Ե

ՀՈԳԻՈՅՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ԱՆԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ
ԱՌԱՋ ԵԿԱԾ ԾՈՂՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

81 . Բանավարտչեան տկարութիւնն։

Հոգւոյն կարողութեանցն անկատարու-
թիւնն առջիններէն ոչինչ ընդհատ մոլո-

րութեանց աղբիւր մըն է, և նախ առաջինն է միտքն ու տրամախոհելու կարողութիւնը : Նախ ճշմարտութիւն չենք կրնար հասկընալ մինչև որ շատ մը չաշխատինք ու երկայն տրամախոհութիւններ չընենք, և աս բանիս համար պէտք է որ բանավարութիւնը կամ խելքը լաւ կրթուած ու զօրաւոր ըլլայ, ու օգնական առած անխոնջ մտադրութիւնը, երազ ու զօրաւոր յիշողութիւնը, գաղափարաց բացայայտ զանազանութիւնը, միով բանիւ՝ ան ամենայն հոգւոյն գործողութիւնները, որոնց վրայ խօսեցանք առջի գրքին Ա և Բ գլուխներուն մէջը, և շատ անգամ աս ձիրքերը պակսելէն դիւրաւ սխալ դատմունքներ կ'ըլլան :

82. Անդրադարձո՞ւնք ետև պակսութեան :

Թէ որ բանավարութեան բնական տկարութեանը հետ անդրադարձութեան պակսութիւնն ալ միանայ, անկարելի է որ ազատ ըլլանք թանձր ու վտանգաւոր մօլորութիւններէ, ու յայտնի անտեղութիւններն իբրեւ առած ընդունելէն : Անդրադարձութեան պակսութենէն է որ ապացուցեալ ճշմարտութիւններ կը սեպենք ան ամենայն ծուռ դատմունքները, որ տղայութենէ սկսեալ հետզհետէ կը ստանանք, և գէշ դատարարակութեամբ կը զօրանան վրանիս, և երկայն սովորութեամբ մտաց

մէջ խորունկ արմատ կը ձգեն . և մենք
անփոյթ կըլլանք զանոնք քննելու և ծռու-
թիւննին իմանալու : Աւտի իբրեւ ճշմար-
տութիւն ուրիշներուն ալ կը վարդապե-
տենք , և մեր գործողութեանցն ալ իբրեւ
կանոն կը պաշտենք : Շատ անգամ ալ այն-
պէս կը յամառինք սուտ կարծեաց մը վը-
րայ , որ թէպէտ ներհակ կողմէն յաղթա-
հարիչ փաստեր ալ դիմացնիս դրուի , 'ի
վերայ այսր ամենայնի մեր ունեցած սուտ
սկզբունքներէն ետ չենք կենար . և թէ որ
յանկարծ հակառակ պատճառաբանու-
թիւններէ բռնադատուինք տեղիք տալ ,
իբրեւ հերքող զօրաւոր պատասխան՝ մեր
կարծեաց ապացոյցները լաւ հասկըցուած
չեն կըսենք , և մտքերնիս չենք փոխեր :
Ընդ հակառակն թանձր մոլորութիւններն
ու յայտնի անտեղութիւնները՝ բաւական
է որ մեր սիրած սկզբանցը համաձայն ըլ-
լան , իբրեւ պատգամ կընդունինք : Աս բա-
նիս անթիւ օրինակ կայ . մանաւանդ մարդ-
կանց այլեայլ կրօնից պատճառաւ : Ան-
հաւատ մը կռապաշտ մը՝ որ կաթին հետ
ծծեր է սուտ կրօնքին վարդապետութիւն-
ները , որչափ ալ հաստատուն ու իրական
պատճառներով իր հաւատքին անտեղու-
թիւնն ապացուցանես , իր մոլորութենէն
չի դառնար :

83 . Գահալեժ դատմունքէ :

Անդրադարձութեան պակասութենէն առաջ կու գայ դահալէժ դատմունքը՝ անթիւ մոլորութեանց աղբիւր : Գահալէժ կըլլայ դատմունքը թէ որ մէկն առանց դադափարները ճշդելու, և իրարու հետ կապը քննելու՝ մէկէն 'ի մէկ վրանին բան մը հաստատէ կամ ժխտէ, ու չմտածէ թէ հաստատելու կամ ժխտելու պատճառ կայ թէ չկայ : Թէ որ մարդ մէկիկ մէկիկ քննէ այնչափ մոլորութեանց պատճառը, որոնց մէջ ամեն օր մարդիկ կիյնան, կը տեսնէ որ մեծ մասը դահալէժ դատմունքէ առաջ կու գայ :

84 . Վկայութեան :

Դարձեալ անդրադարձութեան պակասութենէն է, որ քանի մը անուանի մարդկանց կարծիքները պատգամի տեղ կառնենք . անանկ որ կարծես թէ անոնց վկայութեանը ծանրութեանը տակ գլուխնիս կը ծռենք, և չքննած և ոչ վրան մտածած թէ իրենց խօսքն ինչ ապացոյցներու վրայ հաստատուած են, վրան վայրկեան մըն ալ կասկածիլը յանդգնութիւն ու անխելքութիւն կը համարինք : Մէկը արիւտտէ

լեան աշակերտի մը իբրեւ թէ ձեռքով շօշափելով ցցուց որ ջղերուն արմատը չէ թէ սրտին, հապա ըղեղին մէջն է. և պատասխան առ լսեց. ըսածդ կընդունէի թէ որ Արիստոտէլ հակառակը գրած չըլլար: Ահա ասչափ մեծ յարգ կու տար անմտածողութեամբ Արիստոտէլի խօսքին, և աւելի ճշմարտութեան լուսոյն դէմ՝ աչքը կուզէր գոցել, քան թէ Արիստոտէլին խօսքէն դուրս ելլել: Ասկէց կըլլայ որ այսպիսի հռչակաւոր մարդկանց կարծիքն ապացուցեալ և աներկբայելի սկզբունք սեպելով, մեր պատճառաբանութեանցն ու ծանօթութեանցը հիմն դնելով զանոնք՝ հետեւանքներ կը հանենք: Բայց թէ որ սկըզբունքը յանկարծ ծուռ ըլլայ նէ, ի՞նչ հետեւանքներ չեն ելլեր:

85. Նորասիրութենէ:

Նորութեան սէրն ալ անդրադարձութեան պակասութեամբը շատ մոլորութիւններու պատճառ կըլլայ: Նորութիւնը զերեւակայութիւնը կը շարժէ, զարմանքը կը գրգռէ, կը զմայլեցընէ զմեզ գեղեցիկ և նորեւուկ վարդապետութեան մը վրայ. և ատեն չտալով որ քննութեամբ ու մտածութեամբ կշռենք ան պատճառաց ուժը որոնց վրայ որ հիմնած է՝ շատանգամ իբրեւ դրութիւն կընդունինք ան բանն որ և ոչ

ենթադրութիւն կարժէր ըսել: Չենք ժլտ-
տեր թէ եղեր են ենթադրութիւններ որ
ժամանակ անցնելով դրութիւն են դար-
ձեր. բայց ան ատեն՝ երբոր յետ երկար
փորձերու իրաց ճշմարտութեանը համա-
ձայն գտնուեր են, և անանկով մարդկային
ծանօթութեանց մեծ օգուտ եղած է. բայց
ոչ եթէ անպատճառ կերպով որ յանդիմ-
նութեան կերթայ ծայրը:

86. Ամեն բան գիտնալ ոչգնոչ ոչնայնասի-
րոչքեմեն:

Անոնց ինչ ըսենք որ ամեն բան գիտ-
նալու և ամեն բանի վրայ խօսելու գրգիռ
մը ունայնասիրութիւն մը ունին: Քօնտիյ-
լեաք կըսէ թէ « Աերևնայ որ մեր հետա-
քրքրութիւնը գոհ կըլլայ մթին ու շփոթ
կերպով ալ բանը գիտնալով»: Բայց թէ
որ մթին ու շփոթ ըլլան գաղափարները,
իրաց ճշմարիտ կերպարանքը կամ ամե-
նեին շէնք տեսներ, և կամ ամենեին ան-
որոշ, և չկրնալով ստոյգ յարաբերութիւն-
ները ճանչնալ, բազդատութիւնները մո-
լորական կըլլան, ու գատմունքները սխալ
ճատեր կան որ հանրագիտական հմտու-
թեանց իղձ մը ունին. և կարծելով թէ
ընդհանուր է ունեցած ծանօթութիւննին,
ծուռ շիտակ՝ կուզեն ամեն բանի վրայ դա-
տաստան ընել, ու սխալելու վտանգին միտ

չդնելով՝ միայն խօսիլ կը նային : Աս ամեն
բան անդրադարձութեան պակասութենէն
առաջ կու գայ . վասն զի թէ որ մտածելու
ըլլային թէ ամեն մարդ ամեն բանի համար
չէ , ու ամեն գիտնալու բանն ամեն մար-
դու տաղանդին , յօժարութեանն ու վե-
րաբերութեանցը յարմար չի գար , իրենք
զիրենք ըստ այնմ կը բռնէին : Պարծեալ
փորձը կը ցցընէ թէ մտադրութիւն չի կըր-
նար ըլլալ ան ուսմանց որոնց մարդ ոչ
վերաբերութիւն և ոչ յօժարութիւն ունի .
և երբոր մտադրութիւնը պակսի՝ ոչ գա-
ղափարաց կապակցութիւն կը մնայ , և ոչ
մտադրութենէն կախուած հոգւոյն մէկալ
գործողութիւնները (10 և որ զկնի) . անան-
կով գաղափարներն իրենց ճշմարիտ տե-
սութեամբը չներկայանալով , դատումը
գէշ կըլլայ :

87 . Շատ գործոց պատճառներուն
տգիտութեան :

Շատ ծուռ դատմունքներ առաջ կու գան
այլևայլ հանգիստած երեւութից պատճառ-
ները չգիտնալէն : Աթէ տգիտութեան ա-
տենները տեսնէին որ ելեքտրական մար-
մնէ մը կայծեր կելլէ , կախարդութիւն կը
սեպէին : Արբեմն պատճառը չգիտնալնուն՝
կը ժխտեն ան գործքերը , որոնց գոյութեա-
նը վրայ տարակոյս չի կրնար ըլլալ . ամե-

նասխալ դատաստան : Թէ որ միայն ան
գործքերը ճշմարիտ սեպել ուղենայինք ու
րոնց որ պատճառը յայտնի է , ոչինչ գրե-
թէ ծանօթութիւն պիտի ունենայինք : Ան-
մտութիւն է ուրանալ մարմնոց ծանրու-
թիւնը , հոգւոյն մարմնոյն հետ կապը ,
չարժման մէկ մարմնէ մէկալ մարմին անց-
նիլը , և ուրիշ այսպիսի ճշմարտութիւններ
անոր համար միայն՝ որ չենք գիտեր թէ աս
երևոյթներն ինչպէս կը հանդիպին :

88 . Յիշողութեան տկարութիւնն ու
դիւրապիտիս յօժարութիւնն :

Նոյնպէս մեր շատ մոլորութեանցը պատ-
ճառ է յիշողութեան տկարութիւնը , որով
երբեմն ունեցած գաղափարնիս կամ բո-
լորովին կամ ըստ մասին մտքերնէս ջնջուե-
լով , ու զանոնք նորոգելու ալ փոյթ չու-
նենալով , միին կը թողնենք , և ան վիճա-
կին մէջ զանոնք իրարու բաղդատելով ,
սուտ դատմունքներ կընենք : Թէ որ աս
բանիս վրայ յօժարութեան փոփոխակա-
նութիւնն ալ աւելնայ , հետզհետէ մոլո-
րութեանց թիւը կը շատնայ . որովհետեւ
բոլորովին մասնաւոր գիտութեան մը չպա-
րապելով՝ հապա բանէ բան ցաթկուե-
լով , ձեռուրնիս եղածը կարհամարհենք ,
և առջինին նորէն ետեւէն կըլլանք . անանկ
որ գաղափարները կիսով մասամբ միայն

սորվելով, և բանի մը սլայծառ և որոշ գա-
ղափար չստանալով, բոլորը մէկտեղ խառ-
նակ բան մը կը ձեռնայ, և անկէջ անթիւ
մոլորութիւններ առաջ կու գան :

89 . Ստոյգ ծանօթութիւններ ստանալու
միջոցներուն պակասութիւնն :

Շատ սխալ դատմանց մէկ պատճառն
ալ է միջոցներու պակասութիւնը, որոնց
ձեռքովը կրնայինք ուղղել առաջուց ստա-
յած մոլորութիւնները, և ազատ մնալ ան
մոլորութիւններէն որոնց մէջ գեռ վտանգ
կայ իյնալու : Աս պակասութիւնը կրնայ ըլ-
լալ նախ դիւրութիւն և կամ պատշաճ մի-
ջոց չունենալէն, որ կարենայ մէկն այն-
պիսի փորձեր ու դիտողութիւններ ընել,
որ ճշմարտութիւնը փնտռելու և գտնելու
հարկաւոր է . կամ չկարենալէն այնպիսի
անձանց հետ կենակցիլ ու անոնց խոր-
հուրդ հարցընել, որ կրնան մեզի լոյս տալ :
Երկրորդ՝ մէկը կրնայ դիւրութիւն ունե-
նալ, բայց հարկաւոր ճարտարամտութենէ
պակսիլ՝ ան ծանօթութիւններն և ան մի-
ջոցներն ըմբռնելու, որ 'ի ճշմարտութիւն
կառաջնորդեն : Երրորդ՝ անխուսափելի
տգիտութեան մէջ կը փտտին անոնք, որ
դիւրութիւն ալ ճարտարամտութիւն ալ ու-
նին, բայց կամք չունին : Զուարճութեանց
ետեւէ ըլլալը, ամեն բանի անհոգութիւնը,

և կամ մասնաւոր ուսման ու մտածութեան հակառակութիւնը՝ արգելք կըլլայ ճշմարիտ ծանօթութիւններ շահելու, և բիւր վտանգաւոր մոլորութեանց մէջ կը ձգէ։ Այդպիսիներն իրենց հոգին բանի տեղ չդնելով՝ իրենց ամեն հարստութիւնը մարմնոյն պիտոյիցը կը գործածեն. և յիմար շռայլութեամբ գանձեր կոչընչացընեն իրենց ախտերը տածելու. և պղտիկ մասմըն ալ չեն գործածեր հարկաւոր ծանօթութիւններ ստանալու։ Աւստի թէպէտ իրենց ծննդեանը և իրենց բաղդին պատճառաւ համարմունք, մեծարանք, կարողութիւն ու իշխանութիւն ունենան, բայց աս ամեն առաւելութիւններէ զանոնք կը կողոպտեն այնպիսի անձինք, որ թէպէտ վարի աստիճանէ՝ այլ իրենց տաղանդովը զանոնք կը գերազանցեն։ Այդպիսիները կոյր ու միանգամայն գերի են. կոյր՝ վասն զի պէտք է որ միշտ իրենց առաջնորդ առնեն զուրիշ մը, ապա թէ ոչ գահավէժներու մէջ կը գլորին. գերի՝ վասն զի միշտ գիտուն մարդիկներու ձեռքին տակ կը մընան. որովհետեւ տգիտին ողորմելի վիճակն է միշտ նուազատ ծառայութեան մէջ մնալ։ Աս բանիս օրինակ գտնելու համար պէտք չէ շատ հեռուներն երթալ։

Գ Լ ՈՒԽ Զ

ԸՍԱԾ ՄՈԼՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՒՆ ԴԱՐՄԱՆ
ԸՆԵԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

90 . Ունեցած մոլորութիւններն ուղղելու
ընդհանուր կանոն :

Թէ որ այսչափ զանազան պատճառներ
կան որ մեզի սուտ դատմունքներ ընել կու
տան , և եթէ այնչափ արգելք որ ճշմար-
տութիւնը փնտրուել ու գտնել չեն թող-
ներ , փիլիսոփայն ինչ պէտք է ընէ որ ըն-
կած մոլորութիւններէն ազատի ու նոր մո-
լորութեան մէջ չիյնայ : Ունեցած մոլորու-
թիւններն ուղղելու կանոնն ապէ՛ որ նոր
գիտնական կեանք մը սկսի , ու խիստ կեր-
պով քննէ առջի ունեցած գաղափարնե-
րը . և ան բաները միայն ճշմարիտ համա-
րի , որոնց որ ճշմարտութիւնը բացայայտ
ու աներկբայելի սկզբունքներէ առաջ ե-
կած է . և ով որ իրաց ճշմարիտ ծանօթու-
թեանը հասնիլ կուզէ , պէտք է ապ կա-
նոնը լաւ պահէ : Ան բանավարութիւնն որ
տղայական հասակին գաղափարներովը
լեցուած է , այնպիսի գաղափարներով կը-
սեմ որոնք կոյր զկուրայն հաւտալէն , նա-

խապաշարեալ դատախարակութենէ, ու
դիպուածներէ կելլեն, ուրիշ բան չէ՝ բայց
եթէ շտեմարան այլանդակ մոլորութեանց,
Աւրեմն պէտք է նախ միտքն ամենայն նա-
խապաշարմունքներէ մաքրել, ու ճիշդ
քննութեան տակ ձգել, որ ըստ իրենց բը-
նութեանը դատէ բաները, և ոչ թէ ըստ
իրեն նախապաշարեալ երեակայութեանն
ու մտաց: Թէ որ մէկն աս ճամբան բռնէ,
յուսաւրի է որ յաջող վախճան մը ունենայ:

91. Մոլորութիւններէ ազատ մնալու
մասնաւոր կանոններ:

Իսկ ազատ մնալու համար այնպիսի մո-
լորութիւններէ, որոնց մէջ մարդ կրնայ իյ-
նալ, հետեւեալ կանոնները պահելը օգտա-
կար է:

Ա. Զգայարանաց միայն վկայութեամբը
դատմունք պէտք չէ ընել. հապա պէտք
է նաեւ շատ դիտողութիւններ ու փորձեր
ընել. և ատ դիտողութիւններն ու փոր-
ձերն ալ ազատ մտքով պէտք է ընել: Բայց
զգայարանքն ալ որպէս զի աներկբայելի
կերպով ծառայեցընէ, պէտք է առարկա-
ներուն հեռաւորութեանն ու մեծութեանը
համեմատ գործիքներ բանեցընէ:

Բ. Արբի մը մէջ գտնուած ատեն զգու-
շանալի է դատումն ընելէն. որովհետեւ
կիրքը բանավարութեան վրայ զօրացած՝

ինքը դատումն ընել կու տայ . հապա սպա-
սել մինչև որ միտքը հանդարտի : Գար-
ձեալ պէտք է խղճմտանքը քննել ու ա-
ռանձնացած լաւ մը մտածել որ չըլլայ թէ
ծածուկ շահախնդրութենէ միտքը յորդո-
րուի առ քան թէ ան բանն ընտրելու : Աս
կերպով աչքին կապը վերուցած՝ կը տեսնէ
մարդ առջևի գահավէժը :

Գ . Ան բանն որ չենք գիտեր , պէտք չէ
վրան դատմունք ընել . հապա պէտք է նախ
հարկաւոր տեղեկութիւններն առնել , որ-
պէս զի դատել ուզած գաղափարներուն
իրարու հետ ունեցած վերաբերութիւնը
պայծառ և որոշ տեսնենք : Եւ թէ որ կա-
րելի չէ ան տեղեկութիւնները անձամբ
ստանալը , ինչ նիւթի վրայ որ կուղենք
դատաստան ընել , ան նիւթին հմուտ ե-
ղողներուն հարցընենք :

Դ . Թէ որ մէկուն խելքը տկար է , պէտք
է ուժովցընել , անխոնջ մտադրութեամբ
այնպիսի գրքեր կարդալով որ բացայայտ
ու կանոնաւոր ոճով մը գրուած են , ու բա-
նավարութիւնը զօրացընելու յարմար : Աս
բանիս շատ օգտակար է տրամաբանական ,
բնագիտական ու բնաբանական և 'ի վեր-
քան զամենայն չափաբերական ուսմուն-
քը : Արթութեամբ չէ թէ միայն մարմնոյ
ուժը , հապա մտաց ուժն ալ կաճի :

Ե . Չըլլայ որ մէկը բանի մը վրայ դա-
տաստան ընէ , մանաւանդ թէ որ իրեն կեր-
պով մը վերաբերութիւն ունի , մինչև որ

լաւ մը չէ կշռած ու հասուն խորհրդով վըրան չէ մտածած : Իրարու բաղդատելու գաղափարներն ամենայն կարելի տեսութեամբ պէտք է քննել, որպէս զի իրենց այլևայլ վերաբերութիւններն երևան ելլեն. ասանկով գահավէժ չըլլար դատումը :

Զ . Պէտք չէ որ փիլիսոփան իր կարծիքին այնպէս կապուի որ՝ ինչ ալ անոր դէմ ըսուի, բոլոր մոլորութեան տեղ դնէ. հապա իր մէկ հատիկ նպատակը պէտք է որ ճշմարտութիւնն ըլլայ. ուստի երբոր իր մտածութեանը սխալ ըլլալն իմանայ, խոստովանելու չամրջնայ : Ուրեմն ամենեւին կուսակցութեան հոգի պիտի չունենայ, և ոչ երբեք ջանք հակառակորդին յաղթելու, հապա ճշմարտութիւնը ճանչնալու. վասն զի ուսումնական վիճաբանութեանց մէջ յաղթութիւնը ճշմարտութեան կողմը բռնելն է :

Է . Դատումն ընելու ատեն պէտք չէ կոյր զկուրայն ուրիշի խօսքին կապուիլ, միայն թէ Աստուծոյ խօսքը չըլլայ. հապա իր խելքին լուսովը պէտք է դատաստանը քննել, ու իրաց ճշմարտութեանը համեմատ կառավարուիլ : Ամեն մարդ կրնայ սխալիլ որչափ ալ մեծահամբաւ ըլլայ. և թէ որ կրնայ մոլորիլ, կրնայ ուրիշներն ալ մոլորութեան տանիլ. ուստի ամենեւին պէտք չէ ո և իցե փարժապետի խօսքին վրայ երդումն ընել, ինչպէս որ կըսեն :

Ը . Մարդ պէտք է աւելի ան զիտութեա-

նը ետեւէ ըլլայ՝ առ որ աւելի տխորժ կի-
մանայ, ու իր հանճարին աւելի յարմար
է, վասն զի ան բանին վրայ աւելի մտա-
դրութիւն կընէ: Մի և նոյն ատեն շատ
բանի ետեւէ պէտքը չէ ըլլալ, մանաւանդ
թէ որ իրարու անյարմար են. հապա պէտք
է աւելի գոհ ըլլայ քիչ ու պայծառ և որոշ
գաղափարներ ունենալու, քան թէ շատ
բայց բոլորը միմեկին ու շփոթ: Պէտքը չէ այն-
պիսի նիւթերու ձեռք զարնել որ ունեցած
կարողութենէն վեր է. հապա միշտ պէտք
է յիշել Որապիտոսի ան ոսկեղէն խրատը.

Առէք, բանահիւսք, ուժոյ ձերում նիւթ 'ի կը-
շիւ,

Քըննելով 'ի ձեզ իմ ուսքդ իցեն բերող՝ իմ հետ
ըմբոստ:

Ում ըստ կարի իւր 'ի գէպ իրն ընտրեացի ուշի
ուշով,

Ոչ բանից յորդ աղբիւր՝ ոչ կարգ յըստակ պա-
կասեացէ:

Արտեմի Քերէ. 39:

Թ. Նորութեան սէրը չափաւորելու է և
իրաց ճշմարտութեանը վրայ կանոնաւորե-
լու է. ապա թէ ոչ՝ յանդգնութեան ու մը-
տախարութեան կերթայ:

Ժ. Թէ որ գործքի մը պատճառը չգիտ-
ցուի, պէտքը չէ ըստ հաճոյից պատճառ
մը տալ, և ոչ այնպիսի պատճառ ընդու-
նիլ որ ունեցած նախապաշարմանցն աւե-
լի համաձայն կու գայ. հապա պէտք է ըս-
տոյդը փնտրուել, և թէ որ կարելի չըլլայ

դանելը՝ պէտք է տգիտութիւնը խոստովանիլ: Ան երևոյթները որոնց պատճառը թէպէտ չի գիտցուիր, բայց վրանին կասկածիլը յանդգնութիւն ու յիմարութիւն է՝ պէտքը չէ ուրանալ. վասն զի ատ տգիտութիւնը կրնայ առաջ գալ հարկաւոր տեղեկութիւնները բաւականապէս չունենալէն:

ԺԱ. Պէտք է նորոգել ան գաղափարները որ ժամանակաւ կամ յիշողութեան տրկարութեամբը բոլորովին կամ ըստ մասին ջնջուած են, և պէտք է վրանին նորէն քննութիւն ընել. և որչափ որ կարելի է պայծառ և որոշ ընելէն ետեւ, այնչափ պէտք է կրկնել որ յիշողութեան ունակութիւն մը դառնան, ու բոլորովին ընտանի ըլլան:

ԺԲ. Բան մը ընտրելէն ետեւ՝ պէտք է որ կամբքը բոլորովին ան բանին վրայ իյնայ, և ոչ երբէք թողու զայն և ուրիշ բանի անցնի, քանի որ միտքն ան բանին պայծառ և որոշ գաղափարն ստացած չէ, և այնպէս վրան տիրած չէ որ վտանգ չըլլայ անոր ծանօթութիւնն ալ կորսնցընելու:

ԺԳ. Մարդ այնպիսի գիտութեանց ետեւ պիտի չըլլայ, որոնց ստոյգ տեղեկութիւնն ստանալու համար ոչ դիւրութիւն ոչ յաջողութիւն և ոչ հարկաւոր տաղանդն ունի. վասն զի աշխատանքն ու ժամանակը պարապը կերթան, որ օգտակար բանի մը կրնար դուրսածել:

ԺԴ. Դեղ մը չեմ կրնար ճարել անոնց,
որոնք որ ամենեին կամք չունին, ու դա-
տարկապորտութեան, մոլութեանց ու ան-
կարգ զուարճութեանց ետեւէ են, ոչ բան
սորվելու հոգ ունին և ոչ ետեւէ ըլլալ կու-
ղեն. և զանոնք ալ՝ որ սիրտ կրնեն իրենց
ողբալի վիճակն աչուրնուն առջև դնել՝
թշնամի կը համարին: Յնորեալ հիւանդի
կը նմանին այդպիսիք, որ դէպ 'ի գերեզ-
ման վազելով կուղեն մէկդի ընել ան բա-
րերար ձեռքն որ իրենց հիւանդութեանը
դեղ կը մատուցանէ: Սաստիկ դժբաղդու-
թիւն մը՝ որ անկարգութեանց հետեանքն
է՝ գուցէ այդպիսիներն իրենց թմրութե-
նէն զգաստացընէ:

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՆՈՐՈՇ ԲԱՌԵՐԷՆ ԱՌԱՋ ԵԿԱԾ

ՄՈՂՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

92. Բառերուսն անորոշուորիւնն ինչ է:

Բառերը մեզի շատ օգուտներ ունին ինչ-
պէս որ Ա. գրքին Դ. գլխին մէջ ցցուցինք.
բայց միանգամայն շատ մոլորութեանց ալ
աղբիւր են թէ որ ճիշդ որոշուած չըլլան
թէ ինչ գաղափար պիտի բացատրեն: Աս

տեսակ մոլորութիւնները որչափ շատ են
 և արգելք ստոյգ գիտութեանց, նոյնչափ
 ալ շատ անգամ անհոգ կանցնինք: « Բա-
 ուերը, կըսէ Նոք, միջնորդ են մեր մտացն
 ու անոր նկատել և ըմբռնել ուղած ճշ-
 մարտութեանը մէջ: Արդ ինչպէս որ օդն՝
 ուսկից տեսանելի առարկայից ճառագայթ-
 ները կանցնին՝ շատ անգամ մեր աչքին
 առջև մթութիւն մը կը պատէ, ու իրեն մը-
 թութեամբն ու անորոշութեամբը իմացա-
 կանութիւնն ալ կը շփոթէ. ասանկ են բա-
 ուերն ալ նկատմամբ ան գաղափարաց որ
 կուզենք ըմբռնել » : Երբոր բառ մը լաւ չի
 հասկըցուիր, այսինքն որոշ ու ճիշդ չի գիտ-
 ցուիր թէ ան բառին տակն ինչ գաղափար
 կը պարունակի, կամ բառը իր բացատրե-
 լու գաղափարէն տարբեր գաղափարի կը
 տարուի, կամ թէ պարզապէս անունը
 կառնուի առանց գիտնալու թէ ինչ գա-
 ղափարի պէտք է պատշաճեցընել. ասոնց-
 մէ որն ալ ըլլայ, բառը միշտ Անորոշ կը
 սուի:

93. Բառից անորոշութիւնը ինչ քանեւ առաջ
 կոչ գայ:

Բառից առ անորոշութիւնն առաջ կու
 գայ՝ մէյմը բուն իրենց անկատարութե-
 նէն, որով երկդիմի կամ անհաստատ նը-
 շանակութիւն կառնուն. վասն զի բառե-

րուն նշանակութիւնն ըստ կամա դրուած
ըլլալուն (50), բառին հետ հարկաւ կա-
պուած չէ . մէյմըն ալ բառերը գէշ գոր-
ծածելէն : Առաջին պատճառին վրայօք
գիտնալու է որ բառերը սահմանուած են
յիշողութեան օգնել՝ մեր մտածութիւններն
անկորուստ պահելու , և հոգւոյն գործո-
ղութիւններն աւելի դիւրութեամբ 'ի գործ
դնելու համար (10) . և երկրորդ՝ մեր գա-
ղափարներն ուրիշներուն հաղորդելու հա-
մար : Առջի գործածութեանը կողմանէ
մարդ ինչ բառ որ ուզէ կրնայ գործածել
իր գաղափարը ինքն իրեն բացատրելու
համար . միայն թէ մի և նոյն գաղափարը
նշանակելու միշտ մի և նոյն նշանը բանե-
ցընէ , որ միշտ ալ նոյն իմաստը տայ :

94 . Բառից կրկին կիրառութիւնը քաղաքա-
կան ու փիլիսոփայական :

Իսկ եթէ բառերը մեր գաղափարներն
ուրիշի հաղորդելու պիտի գործածենք , ան
ստեն բառերուն երկու տեսակ գործածու-
թիւնը պէտք է իրարմէ զանազանել . այս-
ինքն քաղաքական ու փիլիսոփայական : Ա-
րովհետեւ քաղաքական գործածութեան
մէջ բառերը մեր կենսակցութեան և առու-
տուրի վերաբերեալ գաղափարները հա-
ղորդելու կը բանեցընենք , որուն համար
այնչափ խիստ ճշդութիւն չի պահանջուիր

նշանակութեան կողմանէ . որովհետեւ մարդիկ դիւրաւ կը հասկընան սովորական ու առձեռն բաներու բացատրութիւնը : Բայց փիլիսոփայական գործածութեան մէջ նոյնպէս չէ . վասն զի խօսքին նպատակը ճշմարտութիւն փնտրուելն ու ծանօթութեանց մէջ յառաջագիմութիւնն ըլլալով , հարկաւոր է որ բառերն ամենայն ճշգրտութեամբ որոշուած ըլլան . որպէս զի լսողին կամ կարդացողին մտքին մէջ ան գաղափարներն արթնցընեն , ինչ որ խօսողին կամ գրողին մտքին մէջը կայ . ապա թէ ոչ լեզուին գլխաւոր նպատակին չի հասնիր մարդ , որ է իր մտածութիւններն ուրիշի հաղորդել : Զոր օրինակ , դատարկութիւն բառը քաղաքական ու ընտանի գործածութեան մէջ ու փիլիսոփայական գործածութեան մէջ տարբեր տարբեր նշանակութիւն ունի : Քաղաքական լեզուին մէջը յայտնի է ամենուն ինչ գաղափար ցցընելը . բայց փիլիսոփայական լեզուին մէջ պէտք է նշանակութիւնը լաւ որոշել թէ որ չուզեր մէկն որ բան մը ուրիշ բանի տեղ առնուի :

95 . Պարզ գաղափարներու անուններն այնչափ կրկնաշարական ոչ անորոշ չեն :

Ան բառերն որ պարզ գաղափարներ կը բացատրեն , շատ տարակուսելի և անո-

րոշ չեն . ինչու որ մէկ գաղափար միայն
կը նշանակեն . իսկ շփոթութիւնը գաղա-
փարներուն այլեւայլ բաղկացութենէն ա-
ռաջ կու գայ : Չոր օրինակ , ան որ մէկ մը
գիտէ թէ սպիտակութիւնն ան գունին ա-
նունն է՝ որ տեսած է ձեան կամ կաթին
վրայ , ատ բառը գործածելու ատեն ալ չի
սխալիր . իսկ թէ որ ատ գունին գաղա-
փարն ամենեւին չունի նէ՝ բառն ուրիշ
մտքի չի կրնար տանիլ . հապա բացարձա-
կապէս չի հասկնար : Ասոր համար պարզ
գաղափարներու անունները շատ վէճ չեն
վերցըներ . և ընդհանրապէս որչափ գա-
ղափար մը նուազ բաղադրեալ է , այնչափ
ալ աւելի իրեն անունը նուազ շփոթ ու
նուազ անորոշ է :

96 . Բաղադրեալ գաղափարներուն անուններն
աշկի տակաւոր ոչ աշկի տակաւոր են :

Իսկ բաղադրեալ գաղափարներուն ա-
նունները մէկ մը կը տրուին ան գաղա-
փարներուն , որ մեր մտքէն կը կազմենք ,
ինչպէս են մասնաւորապէս բարոյականին
գաղափարները , որ խառն կերպեր կամ նա-
խատիւ գաղափարներ և կամ ծանօթութիւն-
ներ կը կոչուին . մէկ մըն ալ գոյացու-
թեանց բաղադրեալ գաղափարներուն :
Աս երկու տեսակ գաղափարաց ալ անուն-
ները շատ երկբայական ու անկատար են ,

և որոշելը դիւրին չէ . ուստի շատ անգամ
անոնց նշանակութիւնն անատոյգ ու մութ
կը մնայ : Աւ նախ առջի տեսակ գաղա-
փարներուն գալով՝ իրենց անունն անո-
րոշութեան տակ կիյնայ հետեւեալ պատ-
ճառներուն համար :

97. Խառն կերպերուն թաղադրեալ գաղափար-
ներն ինչո՞ւ համար անորոշութեան տակ
կիյնան :

Ա. Վասն զի ատ գաղափարները շատե-
րէ բաղադրեալ ըլլալով, ու զանոնք մարդս
իր մտքովը միացընելով, ամենքն ատ բա-
ղադրութիւնը միակերպ չեն կրնար ընել .
և չէ թէ միայն ըստ այլեայլ անձանց այլե-
այլ կերպ կըլլայ բաղադրութիւնն ալ, հա-
պա նաև մի և նոյն անձն այլեայլ ժամա-
նակ ու այլեայլ պարագայի մէջ տարբեր
տարբեր կը կազմէ :

Բ. Աս գաղափարներուն միաւորութիւ-
նը մարդկանց կամքէն ու մտածելու այլե-
այլ եղանակներէն կախուած ըլլալով, բը-
նութեան մէջ առարկայ մը չկայ՝ որուն
վրայ որ ան գաղափարներուն խումբը միա-
ցած ըլլայ, ու օրինակ ըլլայ բառերուն նը-
շանակութիւնն որոշակի կանոնաւորելու և
ուղղելու . ինչպէս է առի՞ծ բառը՝ որ բնու-
թեան մէջ եղած առարկայ մը կը նշանա-
կէ և նշանակութիւնը կրնայ ասով ճիշդ
որոշուիլ :

97. Սովորաբար մենք նախ բառերը կը սորվինք, ետքէն ուրիշներէն հարկ կըլլայ լսել թէ ան բառերուն տակ ինչ գաղափարներ կան. անոնք ալ կամ չեն կըրնար բառերուն որոշ նշանակութիւնը հասկըցընել, և կամ կը թողուն որ մենք մեր խելքովն ու դիտողութիւններովը հասկընանք: Մենք ալ շատ անգամ տղայութեան ատեն՝ կամ անհոգութեան պատճառաւ կամ տգէտ չերևնալու սնոտի ամօթով մը՝ ետեւէն չենք ըլլար անոնց ըստոյգ նշանակութիւնն իմանալու. ուստի ան բառերը շատ մարդկանց բերանն իբրև պարզ ձայն մը կը մնան. կամ նշանակութիւն մըն ալ ունին նէ, այնչափ տարտամ և անստոյգ, որ անոնց բացատրած գաղափարը մթին ու շփոթ կըլլայ:

98. Պատիւ յառն օրինակի տեղ առնուած:

Աս տեսակ անուններու այնչափ բնական է աս անկաստարութիւնը, որ որոշ ու բացայայտ կարծուածներն ալ, երբոր որոշ ու ճիշդ գաղափարնին հասկընալ ուզենք, կը տեսնենք որ երկբայական ու մթին են: Շատ բառերէն օրինակ բերենք պատիւ բառը: Ամենուն բերանն է աս բառը, և նշանակութիւնն ամենաբացայայտ կը կարծուի. և սակայն որչափ տարբեր գաղափարներ կը տրուին: Ոմանք պատիւ ըսե-

լով նախատանացը վրէժխնդիր ըլլալը
կը համարին . ոմանք ալ ներելը . կան որ
կը կարծեն թէ պատիւնին կը կորսնցընեն
կամ կը մթնցընեն թէ որ հակառակորդին
պատճառներուն տեղիք տալու ըլլան . կան
ալ (բայց դժբաղդաբար ասոնց թիւը շատ
քիչ է) պատիւ կը համարին համեստ քա-
ղաքացի ըլլալն ու իրենց պարտքերը լեցը-
նելը : Ու դեռ ուրիշ խել մը այլեւայլ նշա-
նակութիւններ կը տրուի աս մէկ բառին .
անանկ որ ամեն մէկը մի և նոյն բառով
ան գաղափարը կը բացատրէ՝ որ ինքը կազ-
մեր կամ առեր է , կամ որն որ աւելի իր
անձնական շահուն կը վերաբերի : Եւ թէ
որ մարդ ուզէ քննել ու որոշել դեռ ու-
րիշ բառեր ալ , մանաւանդ բարոյական
նիւթի մէջ , ինչպէս օրենք , սրդարոշրիշն ,
խոհեմութիւն , սրբապղծութիւն , բարեպաշտու-
թիւն , փառք , և այլն , որչափ երկբայու-
թիւններ ու մթութիւններ գէմը կելլեն :
Մարդկանց գաղափարները , զգացմունք-
ները , մտածելու կերպը յանհունս կրնան
զանազանիլ ըստ զանազանութեան պա-
րագաներուն , վերաբերութեանցը , սովո-
րութեանցը , և այլն . բայց բառերը չեն
կրնար նոյնպէս զանազանիլ : Ասոր համար
շատ դժուար է ճիշդ իմանալն ինչ նշանա-
կութիւն որ մատենագիրք իրենց բառե-
րուն տուեր են , երբոր աս տեսակ գաղա-
փար մը բացատրել ուզեր են . մանաւանդ
ան հեղինակներն որ շատ հին ժամանակ-

ները գրեթե են, ու սովորութեամբ, օրինօք, կառավարութեամբ ու կրօնքով բոլորովին օտար գաւառներու մէջ:

99. Ինչո՞ւ գոյացո՞ւրեանց յաղաղիւնայ գաղափարները դիտարկուեցան անորոշ կրօնական:

Թէպէտ և մինչև հիմա ըսածներնուս պէս չէ, բայց ոչ սակաւ անորոշ կրնան ըլլալ գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափարներուն անուններն ալ, որոնք թէպէտ ի բնութեան իրօք կան, և կրնան ուրիշ գաղափարներն ուղղելու օրինակ ըլլալ, որով և բառերն ուղղելու (97 Բ), բայց որովհետև իրենց իրական էութիւնը ճանչնալն անկարելի է, և իրենց վրայ միացեալ գաղափարներն ամենուն մտքին մէջը մի և նոյն չեն և ոչ նոյն կերպով շինուած, անոր համար ան անուններն որ զանոնք կը բացատրեն՝ միշտ անստոյգ ու երկբայական նշանակութիւն կունենան: Այսպէս՝ ռակի բառն ամենուն միտքը մի և նոյն գաղափարաց հաւաքումը չի ցցըներ. վասն զի ոմանք ռակի ըսելով կրնան իմանալ մետաղ մը գեղին, կռանելի. ուրիշ մը կաւելցընէ ծաւալականութիւնը. ուրիշ մըն ալ ծանրութիւնն ու խտութիւնը և արքայաջրոյ մէջ լուծանելի ըլլալը, և այլն: Եւ ահա այսպէս իւրաքանչիւրը նոյն բառը գործածելով՝ կարծէ թէ ինչ որ ռակին իր

մէջը կը բովանդակէ նոյն բառով ան կը
ցցընէ . բայց ինքն ինչ գաղափարաց միութիւն
ինքիրովէ կամ ուրիշէն ստացեր է ,
զայն կու տայ նոյն անուանը , որով ընդ-
հանուր նախադասութիւններ կազմելով՝
սուտ դատմունքներ կը հանէ . ինչպէս մէ-
կը թէ որ ըսելու ըլլայ , դեղին ոչ կռանկի՝
մետաղն ոսկի է , սուտ է . վասն զի ուրիշ
մետաղներ ալ կան որ նոյն յատկութիւն-
ներն ունին , բայց ոսկի չեն : Ասոր համար
չատ անգամ անբաւ խնդրոց պատճառ-
ները ուրիշ բան չեն , բայց եթէ բառից
նշանակութիւնը լաւ որոշած չըլլալը ¹ :

100 . Մոլորութեանց ուրիշ պատճառ մըն ալ
բառերուն գէշ գործածութիւնն է :

Բառերուն անորոշութենէն առաջ եկած
մոլորութեանց երկրորդ պատճառը՝ բառե-
րուն բնական անկատարութենէն զատ՝ կա-
մաւորապէս զանոնք գէշ գործածելն է :
Անանկով նշանակութիւնը բացայայտ ու
որոշ չմնալով , խօսքին մէջը մթութիւն ու
չփոթութիւն կը մտնէ , ու ճշմարտութեան
տեղ մոլորութիւններ առաջ կու գան :

¹ Գեղեցիկ օրինակ մը կը բերէ Լոբ Հեղանի-ն
բառով : Ճաշի 'ի վերայ Տարդիային Տրայ . Գիւր Գ .
ԳԼ . ԺԱ . 16 :

101. Բառերը գեշ գործածելն է՝ Ս. Անուց
սլայծառ և որոշ գաղափար չկապելը :

Բառերուն առաջին զեղծումն է անոնց
սլայծառ և որոշ գաղափար չկապելը, կամ
առանց նշանակութեան իբրև պարզ ձայն
մը զանոնք գործածելը : Օրինակի համար,
մէկն որ կեղծառոր բառն աստուածապաշտ
ու իր պարտուցն զգուշաւոր մարդու մը
վրայ առնու, գէշ կը գործածէ . իսկ թէ որ
գաղափարի մը հետ չկապէ, միայն պարզ
ձայն մը կըլլայ : Աս զեղծումն անկէ աւելի
առաջ կրնայ գալ, որ այսպիսի բառերը
սորվելու ատեն ամենեւին ճիշդ նշանակու-
թեանը փոյթ չեն ունեցեր . ուստի իրենք
ալ վերջէն չեն կրնար ամենեւին նշանակու-
թիւն մը կամ գոնէ որոշ նշանակութիւն
մը տալ : Բայց կրնայ ալ առաջ գալ իր
սգիտութիւնը պարտըկել ուզելէն, կամ
իրեն գրութեանը տկար մէկ կողմը անը-
շան բառերով և կամ դժուարիմանալի
գաղափարներով ծածկել ուզելէն : Գարո-
ցական փիլիսոփայութիւն այսպիսի բա-
ռերով լեցուն էր, որ անյայտ երևոյթնե-
րու պատճառ տալու համար, ու տգէտ չե-
րենալու համար այնպիսի բառեր գործա-
ծեցին՝ որ իմաստ չունին . զոր օրինակ հա-
մակրոշրիւն, հակակրոշրիւն, բնական ազդ-
մունք, և այլն :

102 . Բ . Զանազան նշանակութեամբ
գործածելը :

Բառերուն երկրորդ զեղծումն է՝ առջի-
նէն ոչինչ ընդհատ դատաւարտելի՝ փոփո-
խական նշանակութեամբ գործածել, մէկ
մը մէկ նշանակութիւն մէկ մը ուրիշ նշա-
նակութիւն տալով բառին : Այսպէս ոգի
բառը մէկ մը խորհող, աննիւթ ու ազատ
գոյացութեան նշանակութեամբ գործա-
ծելը, մէկ մըն ալ ամենանուրբ հեղանիւ-
թի, ևս առաւել նոյն խօսքին մէջ : Աս
զեղծումը լեզուին գլխաւոր վախճանին բո-
լորովին դէմ է, որ է գաղափարներն ի-
րարու մտքին հաղորդել, որ ասանկով
չկրնար ըլլալ. ու բառերը այս կերպով
գործածողը չուզեր որ ուրիշը իր միտքը
հասկընայ : Նոյն զեղծման մէջ կիյնայ ան
ալ որ բառերուն սովորական նշանակու-
թենէն տարբեր գաղափարներ կու տայ,
կամ նոր ու անսովոր նշանակութիւններ
կամ երկդիմի իմաստ : Այդպիսւոյն խօս-
քը ոչ երբեք կը հասկըցուի, և ոչ կրնայ
ուրիշին մտաքը լոյս տալ՝ մինչև որ իր բա-
ռերուն սահմանը չտայ :

103 . Գ . Իրական գաղափարներ չբացատրող
բառեր գործածելը :

Բառերուն երրորդ զեղծումն ալ է՝ ա-
նոնցմով ըստ հաճոյս ուզենալ այնպիսի
գաղափարներ բացատրել որ իրաց ստոյգ
բնութեանը հետ վերաբերութիւն մը չու-
նին : Անանկով իրենց խօսակցութիւնը և
ուրիշին միտքը անիմանալի բառերով կը
լեցընեն . բայց իրաց վրայ հաստատուն ու
ստոյգ ծանօթութիւն մը չեն տար : Դըպ-
րոցականք ատենօք ուզելով մեկնել թէ
ինչո՞ւ սիւստին մէջն օղը դատարկելով
ջուրը վեր կը բարձրանայ , Բնօրիշնը դա-
տարկօրիշն կը խորշի կըսէին . որ ոչ իրաց
բնութեանը համաձայն է , և ոչ իրական
գաղափար մը տուող բառեր : Նոյնպիսի
են Աարդեսիոսի իր Տիեզերագիտութեան
մէջ երևակայած այլեայլ նիւթերը , ու այլե-
այլ երևութից պատճառները տալու հա-
մար գործածած բառերը , որ աս աշխարհ-
քիս իրաց ստոյգ բնութեանը հետ ամե-
նեին վերաբերութիւն մը չունին : Քանի
որ աս կերպով բառերը գործածուին , ա-
մենայն ճառ , պատճառաբանութիւն , դը-
րութիւն ուրիշ բան չեն ըլլար , բայց եթէ
զեղեցիկ երազ մը . որով ամեն բան երևա-
կայութիւն կըլլայ , ու ոչինչ իրական կը
մնայ :

104 . Աս զեղծման պատճառը :

Աս զեղծման պատճառն է ենթադրելը
թէ գործածած բառերուն ու իրաց բնու-
թեան մէջ կատարեալ համաձայնութիւն
կայ : Այսպէս պերիպատետիկեանք հաս-
տատ առանց տարակուսի մտուընին դրած
էին որ աս աշխարհքիս մէջի ամեն էակ-
ներն անդասն և ան կարգն ունին , ինչ
դասակարգութեան մէջ որ Արիստոտէլ
դրած է . անանկ որ անոնց խօսքին նայե-
լով՝ չէ թէ զուտ անուն կըլլային բառերը ,
հասկա բուն իրական բաներ : Անոր հա-
մար ուլ որ ասանկ կը մտածէ , բառերը իրի-
տեղ առնելով՝ չի կրնար կամ մտքէն ալ
չանցըներ բառերէն գաղափարներու ան-
ցընիլ , որպէս զի որոշ ու ճիշդ գաղափար-
ներ ունենայ : Այնպիսւոյն միտքն աննշա-
նական բառերով կը խճողի . ու նոյն հա-
րըստութեամբ հպարտացած , տգէտնե-
րուն աչքը կը գունաւորէ քանի մը գիտնա-
կան ու անսովոր բառեր ծախելով , որոնց
ստոյգ նշանակութիւն մը չի կրնար տալ :

105 . Դ . Կարծե՞ք որ թառերը գաղափարներուն
հետ հարկաւոր կապակցութիւն ունին :

Զորրորդ զեղծումն է կարծելը թէ բա-

ռերուն ու գաղափարներուն մէջ այնպիսի
ներքին և հարկաւոր կապակցութիւն կայ,
որ գործածուած բառերուն նշանակութեա-
նը վրայ երկբայութիւն չըլլար: Աւստի
կարծելով թէ նոյն բառով ամեն մարդ նոյն
բանը պիտի իմանայ, ոչ գրողը կամ խօ-
սողը փոյթ կրնէ իրեն գործածած բառե-
րուն նշանակութիւնն որոշել, և ոչ կար-
գացողը կամ մտիկ ընողը կը ջանայ որոշ
նշանակութիւն մը հասկընալ: Ասկէց ա-
ռաջ կու գան խել մը անվախճան վէճեր՝
որ բառերուն պարզ բացատրութեամբը
կրնային լմըննալ, և ընդհակառակն յա-
ւիտեան կը տւեն, և արգելք կըլլան ճշ-
մարտութիւնը քննելու և գտնելու:

106. Ե. Չեաւոր խօսիլը:

Հինգերորդ զեղծումն է ձեաւոր ու այլա-
բանական խօսակցութիւնը, որ ընդհան-
րապէս ընդունելի եղած և գովուած է:
Յայտնի է որ ատտեասակ խօսակցութեանց
մէջ բառերուն իրենց սովորականէն տար-
բեր նշանակութիւն կը տրուի, որով և սո-
վորական ու հասարակ խօսակցութենէ հե-
ռու: Աստեասակ զարդերը թէ որ պարզ
զուարճացընելովախճանաւ գործածուին,
կրնայ անստգիւտ ըլլալ և բառից զեղ-
ծումն չսեպուիլ, բաւական է որ չափը
չանցնի: Բայց երբոր բան սորվեցընել և

ուրիշին միտքը հարկաւոր ճշմարտութիւն մը խոթել կուզէ մէկը, պէտք է ան ճշմարտութիւնը բնական պարզութեամբ մը որոշ ու ճիշդ առջևը դնէ, և թողու ան զարդերն որ բանը կը ծածկեն կամ գոնէ կը մթընցընեն, ու ճշմարտութիւն սորվեցընելու տեղն անորոշ ու շփոթ գաղափարներ առաջ կը բերեն: Եւ թէ երբէք ծանր նիւթի մէջ այդպիսի բացատրութիւններ ալ գործածուին, գոնէ պէտք է որ դիւրիմանալի ըլլան, ու բացատրել ուզած գաղափարին մօտ:

ԳԼՈՒԽ Ը

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ԱՆՈՐՈՇՈՒԹԵԱՆ ԻՆՁ ԴԵՂԵՐ
ԿՐՆԱՆ ԸԼԼԱԼ

107. Բառերուն անորոշութեանն ընդհանուր դարման՝ բառերը սահմանելն է:

Բառերուն անորոշութիւնը մոլորութեանց աղբիւր ըլլալը անօգուտ կըլլար գիտնալ, թէ որ հարկաւոր դարման մը ընել չմտածուէր: Ատ դարմանները թէ որ բոլորովին ալ վնասը չխափանեն, գոնէ ըստ մասին ճար մը կընեն, ու որչափ որ կարելի է կարգիլեն որ առաջ չերթայ:

Արդ բաւերուն անորոշութեան առաջին
 ու ընդհանուր դարմանն որ կրնայ ըլլուիլ
 անոնց սահման տալն է։ Սահմանը, որ
 գործածած անուան նշանակութիւնը բա-
 ցատրելուն համար Անոշանական ալ կը-
 սուի, է թառի մը նշանակութիւնն ուրիշ թա-
 ւերով հասկըցընել, որ սահմանակալ թառին
 համանշան չըլլան։ Բայց որովհետեւ բառին
 նշանակութիւնն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ
 գաղափարի մը կապել զանիկայ և իբրեւ
 նշան գործածել, անոր համար լաւ և որոշ
 սահմանուած կըսուի բառը, երբոր ուրիշ
 բաւերով լսողին կամ կարգացողին միտ-
 քըն ան գաղափարն արթընցընենք՝ ինչ
 գաղափարի հետ որ խօսողը կամ գրողը
 կապած է ան բառը։ Աս է սահմանին մէկ
 հատիկ վախճանը, և բուն աս բանիս հա-
 մար կը գործածուի, որով և սահմանին ա-
 ղէկ կամ պակասաւոր ըլլալն իմանալուն
 կանոնն այս է։ Օրինակի համար, հոգի բա-
 ռը որոշ նշանակութիւն մը կառնու՝ այս-
 պէս սահմանելու որ ըլլանք, խորհող, ան-
 նիւր ոչ ազատ գոյացութիւն։

108. Ի՞նչպէս կարելի է պարզ գաղափարնե-
 յոռն անոշանակիւրն որոշել։

Թէպէտեւ պարզ գաղափարաց անուն-
 ները շատ երկբայական ու անորոշ չեն
 (95), բայց երբոր որոշելու ալ պէտք ըլ-

լայ, սահմանել չըլլար. վասն զի պարզ
գաղափարն ըմբռնմունք մը միայն ըլլա-
լով՝ կարելի չըլլար բառերու դարձուածք
մը յարմարցընել, որ այլևայլ պարզ գա-
ղափարներ բացատրելով՝ ամբողջին ծա-
նօթութիւնը տայ մեզի, ինչպէս որ կըլլայ
բաղադրեալ գաղափարաց վրայ: Իսկ այդ-
պիսի անուններն որոշելու համար՝ կամ
ծանուցեալ ենթական կը յիշուի, որուն
հետ որ պարզ գաղափարը միացած է,
կամ թէ զգայարանաց ներկայացընելու է
ան ենթական, որով մտքին մէջ կրնայ իյ-
նալ նոյն գաղափարը, և աս երկրորդս ա-
ւելի ընտրելին է: Զոր օրինակ, ձերմկոշ-
քիւն բառն որոշ ընելու համար, որ պարզ
գաղափար մըն է, կամ ըսելու է թէ ան
գունին անունն է որ ձեան վրայ կը տես-
նուի, և կամ աչքին առջև դնելու է նոյն
իսկ ձիւնը, և վրան դիտել տալու է ձեր-
մակ ըսուած գոյնը:

109. Խառն կերպ ըսուած թաղադրեալ գաղա-
փարներուն անուններն ինչպէս որոշելոշ է:

Խառն կերպ ըսուած բաղադրեալ գա-
ղափարաց անուններն որոշելու համար
չըլլար նոյն կերպը գործածել՝ ինչ որ պարզ
գաղափարներուն համար ըսինք (108). այս
ինքն ենթական յիշելու ատեն կարելի չէ
զգայարանաց առջևը դնել նոյն ենթա-

կան՝ որուն վրայ որ գաղափարաց հաւա-
քումը միացած է, որովհետեւ աս հաւա-
քումը մեր մտացը ծնունդն է ըսինք (96),
ուստի գաղափարներն իրական առարկայ
մը չունին, որ զայն իբրեւ օրինակ գործա-
ծենք (97 Բ)։ Բայց ընդհակառակն շատ
լաւ կրնան սահմանուիլ. վասն զի այս տե-
սակ գաղափարները բաղադրած ըլլալով
ու մարդուս կամքէն միայն կախուած, ա-
ռանց նախատալի մը վերաբերութիւն ու-
նենալու, կրնանք շատ լաւ հասկընալ ի-
րենց բաղադրութեանը մէջ մտաց այլեայլ
գաղափարները՝ հաստատուն և որոշ նշա-
նակութիւն մը տալով զանոնք բացատրող
բառերուն։ Աս միայն դիտելու է՝ որ եթէ
ան ժողովուած գաղափարաց մէջ կան այն-
պիսիներ որ ուրիշ պարզեր իրենք իրենց
մէջ բովանդակեն, անոնք ալ պէտք է լու-
ծել ու որոշել մինչև որ պարզ գաղափար-
ներու գանք։ Չոր օրինակ, ով որ համեա-
տոշիւն բառին գաղափարը՝ արդարտոշեան,
խոհեմտոշեան, թարեխառնտոշեան և արիտ-
շեան գաղափարներով կուզէ տալ, պէտք
է աս բաղադրիչ գաղափարներուն անու-
նը նախ որոշել, ապա թէ ոչ համեատոշեան
գաղափարը մութ, շփոթ ու անորոշ կը
մնայ։

110 . Գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափար-
ներուն սևութնն ինչպէս բացատրելոք է :

Գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափար-
ներուն անուններն որոշելու և լաւ մը բա-
ցատրելու համար՝ պէտք է թէ պարզ գա-
ղափարաց և թէ խառն կերպերուն՝ երկու
ճամբան ալ գործածել . այսինքն զգայա-
րանաց ներկայացընել ենթական , և սահ-
մանել ան անուններն որ նոյն գաղափար-
ը բացատրելու կը գործածուին : Բայց ո-
րովհետեւ որոշել ուզած առարկային գա-
ղափարն ուրիշ առարկաներու հետ կըր-
նայ շփոթիլ՝ երբոր քանի մը արտաքին տես-
նուած յատկութիւնները միայն յիշենք ո-
րոնք մէկալոնց ալ հասարակ են , անոր հա-
մար պէտք է քանի մը իրեն սեպհական
յատկութիւններն առնուլ , և անոնցմով
ուրիշ մէկալ բաներէ դուրս ցատքեցընել :
Իսկ թէ որ այնպիսի յատկութիւն մը չու-
նենայ , գոնեա այնչափ յատկութիւնները
միայն պէտք է յիշել՝ որչափ որ բաւական
ըլլայ առարկային գաղափարն որոշել ու-
րիշներէն : Զոր օրինակ , ոսկի բառն որո-
շելու համար բաւական չըլլալով իրեն սե-
փական նշան տալ միայն դեղին գոյնը կամ
փայլունութիւնը , պէտք է այնպիսի յատ-
կութիւն մը դիտել որ ոսկիին միայն սե-
փական ըլլայ . և կամ թէ պէտք է ծանօթ

յատկութիւններէն շատ մը յիշել, որոնց
 ատ միութիւնն ուրիշ գոյացութեանց վը-
 րայ չտեսնուի: Անոր համար անոնք որ մեր
 միտքը կուզեն խոթել ան բաներուն գա-
 ղաւիարը՝ որ առձեռն չունինք, կը ջա-
 նան պատկերներով մանաւանդ գունաւոր
 պատկերներով անոնց անուններն որոշել:
 Այսպիսիներն աւելի մեծ օգուտ կընեն
 ճշմարիտ գիտութեան՝ քան թէ շատ գի-
 տուն քննաբանից մանրամասն ընդարձակ
 ու ճշճղած տեղեկութիւնները: Եւ աս ճամ-
 բան կը բռնեն բնախօսք, որոնք որ տուն-
 կերու կենդանեաց և ուրիշ գոյացութեանց
 վրայ կը խօսին. և անոնք ալ որ կուզեն
 մեզի այնպիսի բաներու գաղաւթարներ հա-
 ղորդել որոնք հիները կը գործածէին, կամ
 մեզմէ հեռու և անծանօթ ժողովուրդներ:

111. Բառերուն զեղծման դէմ դարմաններ: —
 Ա. Բառ մը չգործածել առանց ստոյգ և ո-
 յոշ նշանակութեան:

Թէ որ լեզուին գլխաւոր վախճանն է գա-
 ղաւթարներ բացատրել ու հաղորդել՝ յայտ-
 նի է որ պէտք չէ բառ մը ըլլայ որուն որ
 գաղաւթար մը կապած չըլլայ. կամ որ նոյն
 է ըսել՝ պէտք չէ բառ մը ըլլայ առանց սե-
 փական նշանակութեան: Աս միայն բաւա-
 կան չէ, հապա նաև հարկաւոր է որ նշա-
 նակութիւնն ստոյգ և որոշ ըլլայ, թէ որ

կուզէ մէկն ուրիշին միտքը խոթել ան դա-
ղափարները որն որ կը փափաքի հաղոր-
դել. ապա թէ ոչ բառ ծախել կըլլայ,
և ոչ գաղափար տալ: Անոնք որ անաս-
նոց քանի մը գործերուն պատճառ տա-
լու համար թնական ազդմունք բառը կը գոր-
ծածեն, պէտք էր որ նախ աս բառս բա-
ցատրէին. վասն զի աս բառով կամ իրա-
կան և որոշ գաղափար մը կըմբռնեն, և
պէտք էր որ ատ գաղափարն իբրև պատ-
ճառ առաջ բերէին, կամ թէ գաղափար
մը կապած չեն, որ աւելի հաւանական է,
և պարզ ձայնը պատճառի տեղ կուզեն
անցընել: Բայց քանի որ բառերն առաջ
կը ստանանք, և ետքը գաղափարները, աս
անպատշաճութիւնը միշտ պիտի մնայ:

112. Բ. Անփոփոխ կերպով պէտք է թառերը
գործածել:

Երկրորդ պէտք է բառերն անփոփոխ
կերպով գործածել, անանկ որ նոյն ձայնով
միշտ նոյն գաղափարն իմացուի: Եւ թէ
որ երբեմն հարկաւորութեան կամ ուրիշ
պատճառի մը համար նոյն անուան տար-
բեր գաղափարներ կամ նոր ու սովորա-
կան գործածութենէն դուրս նշանակու-
թիւններ տրուին, կարգացողին կամ լսո-
ղին պէտք է իմացընել թէ գործածած բառն
ինչ մտքով առնուած է: Աւստի փիլիսո-

փան որ ճշմարտութեան սիրող է, չի վայելեր որ չարութեամբ այլևայլ միտք ու երկդիմի նշանակութիւն տայ բառերուն, վասն զի ատանկով անկեղծութիւն չի մնար. և ոչ միայն բան սորվեցընել չըլլար. հապամանաւանդ բան չհասկըցընել, և ալ գէշը՝ ուրիշները մոլորցընել:

113. Գ. Իրական գաղափարներ լսացատրող
բառեր գործածել:

Ճշմարիտ գիտութիւնն է իրական գաղափարներ ստանալ: Ուրեմն բառերը գործածելու ատեն քննելու է թէ արդեօք գաղափարներն իրաց ստոյգ բնութեանը հետ վերաբերութիւն ունին, չէ նէ միայն նոյն բառերը գործածողին երեւակայութեանը մէջն են: Ուստի անոնք որ շատ տեսակ բառերու տեղեկութիւն ունին, և իրենց լեզուն ամենայն յատկութեամբը կը խօսին, պէտք է քիչ մը աշխատին ու քննեն թէ իրենց բառերուն տակն ինչ գաղափարներ կան, ու ատ գաղափարներն արդեօք իրաց բնութեանը համաձայն են թէ չէ: Եւ աս ճամբով յայտնի կ'իմացուի թէ արդեօք միտքը հաստատուն ու իրական ծանօթութեամբք ճոխ է, թէ պարզ ձայներով: Թէ որ մարդիկ միշտ աս ճամբան բռնէին, այնչափ շաղակրատներ չէին երևնար, որ բառերու խուռն բաղմութեան

մը գլուխն անցած առաջ կերթան, ու տը-
գէտ և տկար զարմացողներն իրենց ան-
ճոռնի զօրութեամբը կը կոխկռտեն:

114. Մոլորութեանց սլատձառներուն և դար-
մաններուն վրայ ընդհանուր տեսութիւն:

Մոլորութեանց սլատձառներուն ու դար-
մաններուն վրայ գլխաւոր և ընդհանուր
գիտելին ապէ՛ որ ամեն օրուան մեր ըրած
այնչափ սուտ դատմութիւններու գէմն առ-
նելու լաւագոյն ճամբան է՝ մատաղ հասա-
կէն նայիլ թէ ինչ անձանց ձեռքը կը յանձ-
նուի տղայոց դաստիարակութիւնը: Դաս-
տիարակութիւնն այնպէս գիւրաւ ընելու
գործ չէ, ինչպէս որ գուցէ ոմանք կը կար-
ծեն: Չէ թէ ան քանի մը նիւթական ջեր-
մեռանդութեան կրթութիւններն են, կամ
քաղաքական կենաց մէջ գիտելու մարդա-
վարական գործքերը, ու գիտութեանց սո-
վորական ու հասարակ վարժութիւնները,
հասլա մարդուն միտքը կազմելու է. և աս
մեծ գործքը գլուխ հանելու համար՝ խելա-
ցի մարդ մը պէտք է. իսկ ճշմարտապէս
խելացի մարդիկ շատ չեն: Մարդուս նիւ-
թականին ու բարոյականին մէջ այնպիսի
անձուկ կապակցութիւն կայ, որ բարոյա-
կանը գրեթէ բոլոր նիւթականէն կառնու
իր տպաւորութիւնները, և անկարելի է
բարոյականին լաւ առաջնորդել մինչև որ

նիւթականը լաւ չճանչցուի . բայց աս ծա-
նօթութիւնը միայն այնպիսի փիլիսոփայի
թափանցող աչքին կերենայ , որ բնու-
թեան խոր գաղտնիքները քննելով՝ զմարդ
մարդուն վրայ կը քննէ : Տարակոյս չկայ
որ բնութեան և դաստիարակութեան մէջ
որ մարդու մտացը վրայ ազդեցութիւն
ունի , զօրաւորագոյն է բնութիւնը . և սո-
վորաբար մարդ ինչպէս որ կը ծնանի՝ ա-
նանկ կը մնայ . բայց ան ալ ճշմարիտ է որ
խելացի դաստիարակութիւնը զբնաւորու-
թիւնն ու բնական հակամիտութիւններն
այնպէս կը բարեկարգէ որ , թէ որ զչարը
բոլորովին արմատախիլ չընէ , գոնէ այն-
պիսի արգելքներ կը դնէ՝ որ անոր վնասա-
կար ազդեցութիւնները շատ դիպուածի
մէջ կը խափանէ : Թէ որ անոնք որ տղոց
դաստիարակութեան և ուսմանը կը պա-
րապին , ճանչնան մարդկային մտաց առջի
չարժմունքները , խոհեմ՝ զգուշաւորու-
թեամբ իրենց ընթացքը կրնան կառավա-
րել : Թէ որ վարպետ մը լաւ գիտնայ մեր
գաղափարաց ծագումն և յառաջագիմու-
թիւնը , իր աշակերտին հասակին վերաբե-
րեալ և հարկաւոր բաներուն միայն կը
պարապեցընէ զանիկայ . թէ որ այնչափ
ճարտարմտութիւն ունենայ որ տղան այն-
պիսի պարագաներուն մէջ դնէ ուր կըր-
թուի ճիշդ գաղափարներ առնելու և հաս-
տատուն նշաններով զանոնք անխախտ
պահելու , թէ որ զուարճութեան ատեն ալ

իր խօսակցութեանցը մէջ այնպիսի բառեր
միայն գործածէ որ ճիշդ ու որոշ նշանա-
կութիւն ունենան, ինչպիսի՝ ճշգրտութիւն,
բացայայտութիւն և ընդարձակութիւն չի
տար իր աշակերտին մտացը։ Ոչ երբեք
սուտ տրամաբանութիւններով և իմաս-
տակութեամբ կամ ուրիշ թիւր պատճա-
ռաբանութիւններով պիտի շփոթէ զտը-
զան, որպէս զի միտքը խաբեբայ և շփոթ
չըլլայ։ Յետ տղոց միտքը ճիշդ և որոշ մը-
տածել սորվելուն, իրենց նրբամտութիւ-
նը կրթելու համար կարելի է իմաստակա-
կան խօսակցութիւններ ընել իրենց։ Բայց
քանի՞ հայր կայ որ այսպիսի վարպետ մը
իր որդւոցը կարենայ ճարել, և որչափ քիչ
են այնպիսիք՝ որ կարող ըլլան այնպիսի
հարց փափաքը լեցընել։ Ասկէց զատ քա-
նի որ տգիտութիւնը, անհոգութիւնը, նա-
խապաշարմունքները, շահասիրութիւնը,
զուարճութեանց սէրը և ուրիշ արգելք-
ներ զօրացած են, այսպիսի երջանիկ ու
օգտակար փոփոխութիւն աւելի ըղձալի
կը մնան քան թէ յուսալի։ — Աս խօս-
քերս ոչ աւելորդ էին և ոչ առաջարկու-
թենէս օտար։ Թէ որ տրամաբանութեան
վախճանն է բանավարութեան առաջնոր-
դել՝ ճշմարտութիւնը փնտռելու, չկայ լա-
ւադոյն կանոն մը աս արուեստին քան թէ
տղոց մատաղ հասակէն սկսիլ գործնա-
կան կերպով ան կանոնները մտքերնին
տպաւորել։

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՐՈՒԵՍՏ ՍԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

115 . Մեկնաբանութեան արուեստն ինչ է :

Բառերը ինքնահնար նշաններ են (50) . ուրեմն նշանակութիւննին պէտք է համաձայնել խօսողին կամ գրողին գաղափարներուն . որովհետեւ մատենագիրն իր բառերուն կրնայ այնպիսի նշանակութիւն մը տուած ըլլալ որ լսողին կամ կարդացողին մտքին մէջի եղածէն տարբեր ըլլայ : Գրուածք մը , վիճաբանութիւն մը կարդացուած ժամանակը թէ որ կարելի ըլլայ գրուածոցը մատենագրին հարցընել , մեկնաբանութեան պէտք չի մնար : Բայց երբոր պէտք ըլլայ հին մատենագրաց գրուածոցը բառերուն միտքը հասկընալ , որ մեզի հարկաւոր է , պէտք է մեկնելու ճամբայ մը գտնել : Արդ ան արուեստն որ ուրիշին գործածած բառերուն նշանակութիւնը լաւ հասկընալու կանոններ կու տայ , Արուեստ մեկնաբանութեան կըսուի : Աս արուեստին գլխաւոր կանոնները համառօտելով տասնըմէկի կը վերածենք . որոնց հետեւալ վեցը գիրք կարդալ սկսելէն առաջ հարկաւոր են պահելու :

116 . Գիրքը կարդալէն առաջ պահելու
կանոնները :

Ա . Պէտք է տեղեկանալ մատենագրին
դարը, հայրենիքը, կրօնքը, արուեստը կամ
պարապմունքը, իր ազգին պատմութիւնը,
սովորութիւններն ու օրէնքները: Այսպէս
ամեն մատենագիր սովորաբար գրուածք
մը որ կընէ, իր գաղափարներն անոնց կը
յարմարցընէ. անոր համար աս բաներուն
տեղեկութիւնն իր բառերը մէկնելու քիչ
լոյս չի տար: Զոր օրինակ, խեցեկոյտ վճիռ,
տարագրութիւն բառերուն նշանակութիւնը
չի հասկըցուիր, թէ որ Յունաց ու հռո-
մայեցւոց քանի մը մասնաւոր օրինաց ու
սովորութեանց մարդ տեղեկութիւն չու-
նենայ:

Բ . Պէտք է լաւ տեղեկութիւն ունենալ
ան նիւթին որուն վրայ որ խօսքն է, ու
կատարելապէս գիտնալ ան լեզուն ինչ
լեզուով որ գրուած է. ասոնցմէ մէկն օր
չգիտցուի, հեղինակին մտքէն տարբեր նը-
շանակութիւն գիւրաւ կը տրուի իրեն բա-
ռերուն:

Գ . Երբոր մէկը բուն լեզուն չգիտնայ,
պէտք է այնպիսի թարգմանութիւն գտնել
որ ճիշդ ու հաւատարիմ ըլլայ. և թէ որ
թարգմանիչը հեղինակին ժամանակակից
ըլլայ, ընտրելագոյնն է. վասն զի մութ տեղ

մը բառերուն ճշմարիտ իմաստը հասկընալու համար կրնայ հեղինակին խորհուրդ հարցուցած ըլլալ: Բայց մարդ պէտք չէ յուսայ որ թարգմանութեան մէջ կարենայ բնագրին հոգին գտնել, մանաւանդ թէ որ գրուածքը բանաստեղծական ու ճարտասանական ըլլայ: Ամեն լեզու իր ազդուութիւնն ու իր մասնաւոր վայելչութիւններն ունի, որ դժուար է օտար լեզու մը փոխադրելը:

Դ. Պէտք է ջանալ որ որչափ կարելի է ուղիղ բնագիր մը ձեռք բերուի. վասն զի թէ որ շատ սխալներ մէջն ըլլան, ու օտար ձեռք մէջէն բան պակսեցուցած կամ բան աւելցուցած ըլլայ, անկարելի կըլլայ գաղափարաց կարգն իմանալը. ու կարելի է որ բացայայտ հատուած մը պակսած ըլլալով, որ ուրիշ մութ հատուածի մը կրնար լոյս տալ, հեղինակին միտքը ծուռ մեկնուի:

Ե. Պէտք է առանց կանխակալ մտածութեան մը կարգալ եթէ նպաստաւոր եղեր է և եթէ ներհական. ապա թէ ոչ՝ ամեն բան հակառակ մտքով կառնուի, և շատ անգամ հեղինակին այնպիսի գաղափարներ կը տրուի, որ չէ թէ իրենն են, հապա ընթերցողին: Ասանկով հերետիկոսներն աստուածաշունչը մեկնելու որ ըլլան՝ ոչ միայն կը կարծեն թէ իրենց մոլորութեանցը գէմ բան չկայ, հապա մանաւանդ բոլոր գանոնք կը հաստատէ:

Ձ . Պէտք է մատենագրին վախճանն ալ գիտել : Ամեն մատենագիր նոյն վախճանը չեն դներ իրենց : Բանաստեղծը զուարճացընել կը նայի , ու ճշմարիտը կամ ճշմարտանմանն իրեն բաւական կը սեպէ , անոր համար չի նայիր իր գաղափարները միշտ ճշգիւ քննել : Փաստաբանը կը նայի իր դատաստանն առաջ տանիլ նաև ճշմարտութեան դէմ ալ ըլլայ : Փիլիսոփային վախճանը ճշմարտութիւնն է . ուստի պէտք է թէ փիլիսոփայից և թէ պատմաբանից գրուածքն և անոնց որ կրօնի սովորութեանց կամ օրինաց վերաբերեալ նիւթերու վրայ կը խօսին , ամենայն ճշգրտեամբ ու խստութեամբ մեկնել , որովհետև ասոնց նպատակը պէտք է միայն ճշմարտութիւնն ըլլայ :

117 . Գիրք մը կարդալու ատենը պահելու կանոնները :

Նոյնպէս համառօտ մը բացատրենք թէ ինչ կանոն պէտք է պահել գիրք կարդալու ատենը :

Ս . Մատենագրին բառերը գրաւորական մտքով պէտք է մեկնել , միայն թէ պատճառ մը չըլլայ ներհակին . ինչպէս է ա . թէ որ գրաւորական իմաստէն անտեղի բան մը կամ մատենագրին մտքին հակառակ իմաստ մը հետեւի , որ ուրիշ տեղ

բայայայտ իմացուցած է : ք . Թէ որ բա-
ռերը գրաւորական մտքով առնելով ի-
մաստ մը չտան : գ . Թէ որ պարագանե-
րէն ու գրելու կերպէն իմացուի որ մա-
տենագիրն երգիծաբանութեամբ խօսած
է . անանկ որ ուրիշ բան ըսէ և ուրիշ
բան հասկընայ . կամ թէ այլաբանական
մտքով , ինչպէս է Վիրգիլիոսի առաջին
ծաղկաքաղը : Բայց պէտք է գիտնալ որ
գրաւորական իմաստը բառերուն ան նշա-
նակութեամբը պէտք է առնուլ ինչ նշա-
նակութիւն որ ունէին մատենագիրն գրած
ժամանակը , չէ թէ ինչ որ առջի ատեննե-
րը ունեցեր են կամ կարգացուած ժամա-
նակն ունին :

Բ . Որովհետեւ մատենագիրը կրնայ այլ-
ևայլ նշանակութիւն ունեցող կամ երկդի-
մի բառեր գործածած ըլլալ , անոր համար
պէտք է ջանալ իրեն բառերուն ան նշա-
նակութիւնը տալ որ ընդդիմութիւն չվեր-
ցընէ : Անոր համար երկու բանի պէտք է
լաւ նայիլ . մէկ մը չըլլայ թէ մատենագի-
րը լեզուին կարօտութեանը պատճառաւ
այնպիսի բառեր գործածած ըլլայ որ շատ
գաղափարներ կը բացատրեն . մէկ մըն ալ
արդեօք զեղծմամբ գործածեր է : Թէ որ
առջինն ըլլայ՝ պէտք է քննել նոյն բառն
ուրիշ տեղեր ինչ մտքով գործածեր է ,
որ կրնայ հասկըցուիլ նոյն բառով բացա-
տրած գաղափարին տուած յատկութիւն-
ներէն : Օրինակի համար , թէ որ կուզես

իմանալ թէ ինչ մտքով կառնու ոգի բառը,
պէտք է դիտել թէ ինչ յատկութիւններ
կու տայ սառ զաղափարին . արդեօք մար-
մնական թէ հոգեղէն : Իսկ թէ որ յայտ-
նապէս բառերը գէշ կերպով գործածէ ,
կամ թէ կուղէ որ խօսքը չհասկըցուի ,
մանաւանդ թէ որ նիւթն ալ կարեւոր բան
մը չէ , ձեռքէդ թող ու ըսէ . « Թէ որ չես
ուզեր որ խօսքդ հասկըցուի , ես ալ զքեզ
չեմ ուզեր հասկընալ » : Իսկ վիճաբանու-
թեանց մէջ ուղած խօսքիդ ճշմարտութիւ-
նը հաստատելու համար պէտքը չէ ամե-
նեին գրքերէ երկդիմի նշանակութիւն ու-
նեցող բաներ վկայութիւն բերել :

Գ . Թէ որ բնագիրը մութ է , և նոյն նիւ-
թին ու մեկնութեան արուեստին հմուտ
ու փորձ մարդիկ մութ դատին , ու բնա-
գրին իմաստին վրայ այլևայլ կարծիք ու-
նենան , առ հետեւեալ կանոնները պէտք
է պահել : ա . Քննել ամեն տեսակ նշա-
նակութիւններն որ մատենագիրն իր բա-
ռերուն կրնայ տուած ըլլալ , և նայիլ թէ
ան նշանակութիւններէն որն աւելի մա-
տենագրին մտածելու կերպին , կրիցը ,
դաստիարակութեանը , կրօնքին , իրեն
դրութեանն ու վախճանին յարմար կու
գայ : ք . Դիտել թէ ինչ սկզբանց վրայ կը
տրամախոհէ , որովհետեւ պէտք է համա-
րիլ՝ որ հետեւանքներն անոնց համեմատ
կը հանէ . իսկ թէ որ հետեւանքները սկըզ-
բանցը համաձայն չըլլան , սեպելու է որ

մատենագիրը սկզբանցն աւելի նայեր է քան թէ հետեանքներուն : գ . Թէ որ մատենագիրը նոյն նիւթին վրայ ուրիշ տեղ աւելի պարզ է խօսեր , պէտք է մութ տեղը պարզ տեղովը բացայայտել . սա բանիս շատ օգուտ կրնէ գրոց ցանկն ու համաբարբառը , որ մարդ բանը մէկէն աչքին առջև կունենայ : Իսկ թէ որ ստոյգ նշանակութեանը յաղթահարիչ պատճառ մը չըլլայ , մեկնութիւնը միշտ հաւանական սեպելու է , չէ թէ ստոյգ :

Դ . Մատենագրութեան մը մեկնութիւնը լաւ ըլլալու համար անհրաժարելի կանոններուն մէկն ալ է՝ դիրքը կարգաւ ծայրէ ծայր կարգալ . վասն զի ամեն կարգաւորեալ մատենագիր առջի բերան այնպիսի դադափարներ կը դնէ որ ետքիններուն լոյս կու տայ :

Ե . Շատ զգուշութիւն պէտք է բանեցընել այնպիսի մատենագիրներ մեկնելու ատեն , որոնք որ գլխաւոր պատճառաւ մը բռնադատուեր են իրենց բառերուն ստոյգ իմաստը ծածկել , և խորհրդական կերպ մը տալ . անանկ որ երկու մտքով կարենայ մեկնուիլ , նաև ուղածին ներհակ իմաստն ալ տրուիլ :

Մատենագիրները մեկնելու գլխաւոր կանոններն ասոնք են : Բայց մեկնութեան արուեստին մէջ քաջ ըլլալու համար պէտք է բարակ ընտրութիւն ունենալ , աչալրջութիւն , վարժութիւն , երկան կըրթութիւն , ընդարձակ հմտութիւն , ու նոյն գիտութեանը վրայ լաւ տեղեկութիւն :

ԳԻՐԿ ԵՐՐՈՐԴ

ՏՐԱՄԱԽՈ ՀՈՒԹԻՒՆ

Քանի որ հոգւոյն գործողութիւններն աստիճան քան զաստիճան առաջ կերթան, այնչափ ալ հոգին ծանօթութեամբք կը ճոխանայ. որովհետեւ հոգւոյն գործողութիւնները՝ ծանօթութիւններն աւելցընելու գործիքներն են: Բայց հոգին ծանօթութիւնները գլխաւորապէս Տրամախոհական գործողութեամբ կաւելցընէ. և որովհետեւ տրամախոհութիւնը դատումէն կը կախուի, վասն զի այլեայլ դատմանց կապակցութենէն առաջ կու գայ, անոր համար հոգւոյն չորս գլխաւոր գործողութեանցը կարգին մէջ երրորդն է. և աս երրորդ գիւրքն անոր վրայ կը ճառէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ՏՐԱԾԱԽՈՀՈՒԹԵԱՆ ԻՆՉ ԸԼԼԱԼԸ ,
ԵՒ ՏՐԱԾԱԽՈՀԵԼՈՒ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

118 . Տրամախոռոչիւնն ինչ է :

Թէ որ կարելի ըլլայ երկու գաղափար անմիջապէս իրարու հետ բաղդատել, իրարու վերաբերութիւննին կիսացուի, ու վրանին դատում կըլլայ : Բայց որովհետեւ մեր գաղափարաց մեծ մասն անմիջապէս իրարու հետ բաղդատելով՝ մարդ վրանին դատում չի կրնար ընել, պէտք կըլլայ անոր համար շատ անգամ ուրիշ գաղափար մէջ մտցունել՝ որ Միջնորդ կըսուի, և անոր հետ բաղդատել անմիջապէս ան գաղափարները, որոնց որ իրարու հետ վերաբերութիւնը բացայայտ չի տեսնուիր : Ուստանկով կիսացուի թէ արդեօք ան գաղափարները՝ որոնց վրայ որ կուղենք դատումն ընել՝ կը համաձայնին թէ չէ միջնորդ գաղափարներուն հետ, ու նոյնպէս դուրս կելլէ անոնց իրարու հետ պատշաճութիւնը կամ անպատշաճութիւնը : Ուստի իրարու հետ բաղդատուելու գաղափարները կրնանք սեպել երկու մեծու-

Թիւն , որոնք իրարու մօտեցընել ու մէկը
մէկալին վրայ դնել չըլլար , և այնպէս ի-
րենց հաւասարութիւնը կամ անհաւասար-
ութիւնը դատել . հապա երրորդ մեծու-
թիւն մը կառնենք , որ երկուքն ալ չափե-
լու ծառայէ , և թէ մէկին և թէ մէկալին
վրայ կարենանք դնել . և ան երկու մեծու-
թիւնը հաւասար կամ անհաւասար թուով
չափելէն կիմանանք անոնց հաւասարութիւնը
կամ անհաւասարութիւնը : Ահա
օրինակ մը , աս երկու գաղափարաց իրա-
րու վերաբերութիւնը կուզենք իմանալ .
այսինքն են հոգի և աննիշքականութիւն . ա-
սոնց անմիջական առընչութիւնը չիկրնա-
լով տեսնուիլ , պէտք է երրորդ գաղափար
մը առնել , որուն հետ կարենանք բաղդա-
տել թէ հոգւոյն և թէ աննիւթականու-
թեան գաղափարը : Աւստի նախ կըլլայ ա-
սանկ , ամեն խորհող գոյացութիւն աննիշքա-
կան է . ետքը կու գայ՝ հոգին է խորհող գոյա-
ցութիւն . երրորդ կու գայ՝ ոչրեմն հոգին է
աննիշքական գոյացութիւն : Միջնորդ գաղա-
փարն որ առինք՝ է խորհելու գաղափարը ,
որ հոգւոյն ու աննիշքականութեան երկու գա-
ղափարներուն ալ պատշաճելով՝ զանոնք
իրարու հետ կապեց : Ամեն մարդ կը տես-
նէ որ աս գործողութեանը մէջ հոգին եր-
կու գաղափարներուն մէջի վերաբերութիւնը
գտնելու համար իրեք դատմունքը ը-
րաւ , այսինքն՝ առաջին ու երկրորդ դատ-
մունքն է միջնորդ գաղափարին համեմա-

տութեան դատմունքն առանձին առան-
 ձին մէկալ երկու գաղափարներուն հետ,
 որոնք որ կուղէինք իրարու համեմատել.
 երրորդ դատումն է բովանդակութիւնը,
 կամ հետեութիւնը և կամ առաջարկեալ
 նախագաւթութիւնը, այսինքն թէ հոգին է
 աննիշքական գոյացոյցիւն: Աս այլևայլ դատ-
 մունքները միատեղ՝ որոնցմով ան վերա-
 բերութիւնը կը գտնուի, և ան ընդհանուր
 դատմունքը կըլլայ՝ որ 'ի սկզբան չէինք
 կրնար իմանալ, Տրամախոհոյցիւն կամ
 խօսք կըսուի:

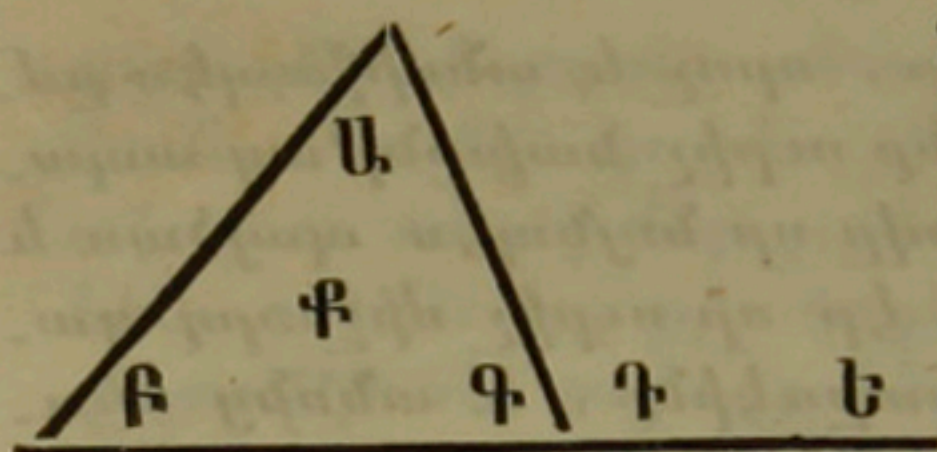
119. Լաւ տրամախոհեղոյ կարողոյցիւնը ո՞րն է:

Թէ որ տրամախոհութիւնը միջնորդ գա-
 ղափարներու գործակցութեամբ կը կազ-
 մուի, ու անոնցմով գաղափարաց իրարու
 պատշաճիլը կամ չպատշաճիլը կը գտնուի՝
 որ առաջուց բացայայտ չէր իմացուեր (118),
 կը հետեւի որ տրամախոհելու կարողու-
 թիւնն ան է՝ որ հոգին կարողութիւն ու-
 նենայ մէկէն միջնորդ գաղափարները գըտ-
 նել, որ Ապացոյց ալ կըսուին, և զանոնք
 իրարու յարմարցընել, ու հետեանք հա-
 նել: Բայց բանը հոս չի լմըննար. ասկէց
 զատ՝ լաւ տրամախոհելու համար պէտք է
 որ միտքն իր տրամախոհութեան ամեն մէկ
 քայլափոխին պայծառ, որոշ և անմիջա-

պէս տեսնէ միջնորդ գաղափարին վերաբերութիւնն ու կապակցութիւնն ան գաղափարներուն հետ՝ որոնց որ իրարու պատշաճողութիւնը կամ անպատշաճողութիւնը ցցընել կուզէ : Իսկ թէ որ աս պայծառ, որոշ և անմիջական ըմբռնումն չըլլայ, պէտք է ուրիշ միջնորդ գաղափարներ գրտնել միջնորդ գաղափարին յարաբերութիւնը ցցընելու համար ան գաղափարներուն հետ՝ որոնց որ մէջն է մտեր. ու ամենէն ուղիղ հետեւանք մը հանելով՝ ասպացուցանել և ուղած ճշմարտութիւնը դուրս հանել : Ասկէց կերենայ որ տրամախոհութիւն մը աղէկ ու ճիշդ ըլլալու համար ու ճշմարիտ ծանօթութեան առաջնորդելու համար, ամեն աստիճան կամ ամեն դատմունք՝ որ տրամախոհութեանը մաս կըլլան, պէտք է որ ինքնաղիմի ստուգութիւն մը ունենան. անանկ որ միտքն ապահով ըլլայ, որ հարկաւոր բաներէն բան մը դուրս մնացած չէ, և ասպացուցին ճշդութեանը վրայ երկբայութեան տեղիք չմնայ :

120 . Գործնական օրինակ :

Մինչև հիմա տեսականաբար զուրցած բաներնիս գործնական օրինակով մըն ալ բացատրենք, որպէս զի աւելի պայծառ հասկըցուի : Չենք կրնար անմիջապէս ըմբռնել թէ Ք եռանկեան Ա, Բ, Գ անկիւն-

ներուն ու երկուց ուղիղ անկեանց մէջ ինչ կերպ յարաբերութիւն կայ զի իրեք

անկիւնը մէկտեղ մէկէն չենք կրնար առնել և երկուց ուղիղոց հետ համեմատել: Պէտք է ուրեմն ուրիշ անկիւններ գտնել, որոնց հետ կարենանք բաղդատել, ու չափի տեղ գործածել զանոնք իրեք անկեանց ու երկուց ուղիղոց մէջը: Գիտենք որ Դ արտաքին անկիւնը հաւասար է երկուց Ա և Բ ներքին անկեանց, ուրեմն Դ անկիւնը ներքին Գ հասարակաց անկեանը հետ մէկտեղ հաւասար է Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններուն: ապա ուրեմն Ք եռանկեան Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններն երկուց ուղիղոց հաւասար են: Գիտելու է որ Ա, Բ, Գ իրեք անկեանց երկուց ուղիղոց հետ պատշաճողութիւնն իմանալու համար իբրև միջնորդ գաղափարներ առինք Դ ու Գ անկիւնները, և անոնց հետ բաղդատեցինք ու պատշաճ գտանք թէ Ա, Բ, Գ իրեք անկիւններն և թէ երկու ուղիղները, և անանկով իրարու հետ ալ պատշաճական եղան: Դարձեալ՝ առջի բաղդատութիւնն եղաւ Դ արտաքին անկեան ու երկու Ա ու Բ ներքին անկեանց հետ, և տեսանք որ իրարու կը պատշաճին, առջի դատումն ըրինք: Թէ որ աս պատշաճողու-

թիւնը պայծառ, որոշ և անմիջապէս ըմբռնած չըլլայինք ուրիշ նախընթաց ապացուցի մը ուժովը որ նոյնպէս պայծառ և որոշ է, պէտք էր որ ուրիշ միջնորդ դաշտափարներ լինալուէինք, և անոնց ձեռքովը գտնէինք թէ արտաքին Դ անկիւնը ներքին Ա և Բ անկիւններուն հետ պատշաճողութիւն ունի: Երկրորդ դատումն ալ նոյնպէս է Դ ու Գ անկեանց ու Ա, Բ ու Գ իրեք անկեանց մէջ: Նոյնպէս երրորդն ալ նոյն Դ ու Գ և երկուց ուղղոց մէջ: Թէ որ բոլոր տրամախոհութեան կապը ձեացընող այլևայլ դատումներն առ կերպով ըլլան, հետևութիւնը կամ խնդրոյ տակ եղած նախադասութիւնն ամենայն կերպով պահանջուած ճշմարտութեան ուժովը կունենայ և պատճառաւորութիւնն ալ ճիշդ կըլլայ:

121. Այեկ տրամախոհելոռ կարողութիւնը մարդ ինչպէս կըստանայ:

Տրամախոհելու կարողութիւնը բնութեանէ և արուեստէ կը զօրանայ: Բայց որովհետև հոգեկան գործողութիւնները մարդկային մարմնոյն կազմութենէն ու հաստատուն ու հեղանիւթ նիւթերէն, որով խառնուածոց այլևայլ զօրութենէն շատ կախումն ունի, և անոր համար կրնանք ըսել որ տրամախոհելու կարողութիւնը գլխաւոր

ւորապէս մարդուս բնութենէն է : Անոր
համար որոնք որ բնութեամբ աւրուած ,
տկար ու անյարմար բանավարութիւն ու-
նին , ուսմունքը քիչ կօզնէ իրենց բանա-
վարութիւնն ուժովցընելու և շտկելու :
Իսկ ընդհակառակն շատ անգամ կը տես-
նենք որ ուսմանց ամենեւին տեղեկութիւն
չունեցող մարդիկ , որ և ոչ գիտեն թէ աշ-
խարհքիս երեսը հաւաքաբանութիւն ը-
սուած անուն մը կայ , այնպէս ճիշդ ու հաս-
տատուն տրամախոհութիւններ կընեն , որ
խիստ քիչ կերէնայ այնպիսեաց վրայ ո-
րոնք տրամաբանութեան բոլոր կանոննե-
րը սորված ըլլան :

122 . Արուեստն ինչպէս կօզնէ տրամախոհո-
րեան կարողութիւնն աճեցընելոյ :

Թէ որ արուեստը միանայ լաւ տրամա-
բանելու բնութեան ճրիցը հետ , այնպէս
կաճի տրամախոհելու կարողութիւնը , որ
մեծ հանճար ըսուածներն ունին : Աս ա-
րուեստն է

Ա . Հոգւոյն ան գործողութիւնները լաւ
կառավարել որ աս կարողութիւնն աճեցը-
նելու համար հարկաւորապէս կը գործա-
ծուին : Քան զամենն առջինն է անխոնջ
մտադրութիւն ան գաղափարներուն վրայ
որ կուզենք ստանալ . այսպիսի մտադրու-
թեամբ ասոնց ամեն վերաբերութիւնները

Հասկընալով՝ իրենց պատշաճողութիւնը
կամ անպատշաճողութիւնը կը գտնուի : Մը-
տադրութենէն առաջ կու գայ գաղափար-
ներու պայծառ յիշատակողութիւնը , անանկ
որ դիւրաւ կը ճանչցուին երբոր նորէն ներ-
կայանալու ըլլան . աշխոյժ երեւակայութիւն
ու զօրաւոր և դիւրառու յիշողութիւն , որ
մէյմը առածն անկորուստ պահելով՝ պէտք
եղած ատենը յիշէ մէկէն . և աս է ահա
մտաց աշխոյժը . որոշ դանազանութիւն , ու-
րով դիւրաւ կորոշէ զանոնք ու իրարու
հետ չի շփոթեր :

Բ . Քաղափարները լաւ կարգի դնել , ա-
նանկ որ զիրար լուսաւորեն , միշտ պար-
զէն ու դիւրինէն սկսելով՝ բաղադրելոց
ու դժուարիններուն անցնիլ : Աւտի թէ-
պէտեւ երկրաչափութիւնը տրամախոհե-
լու կարողութիւնն ստանալու և տճեցընե-
լու շատ յարմար գործիք է , բայց օգուտ
մը չընեն՝ մանաւանդ թէ միտքը կը շփոթէ՝
թէ որ մէկը սկսի նախ հաստատուն մար-
մնոց դրութիւնները սորվիլ որ աւելի բա-
ղադրեալ գաղափարներ են . ու գծերու և
մակերեւոյթներու դրութիւնը զանց ընէ ,
որ աւելի պարզ գաղափարներ ըլլալով՝
պէտք է զանոնք նախ սորվիլ , որպէս զի
հաստատուն մարմնոց դրութիւնը հասկը-
ցուի :

Գ . Աճով դրուած ու լաւ տրամախոհող
մատենագիրներու գրքեր կարդալ . վասն
զի միշտ այդպիսի դրուածքներ անդրա-

դարձութեամբ կարդալով անզգալի կերպով մարդ կըստանայ նոյն մատենագիրներու տրամախոհելու ուժն ու կարողութիւնն, թէ և ըստ բոլորին ալ չըլլայ՝ դոնէ ըստ մեծի մասին: Այլեայլ գիտութեանց վրայ աս տեսակ գրքեր չեն պակսիր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

123. Հաշարարանոշրիշն ինչ է:

Ինչպէս որ դատմունքը մէկ նախադասութեամբ կը բացատրուի (56), այսպէս ալ տրամախոհութիւնը շատ դատմունքներէ ձեւանալով (118), շատ նախադասութիւն ալ պէտք է որ դիներ բացատրեն: Աս նախադասութեանց միութիւնն ու կապը որ մտաց տրամախոհութիւնը կը բացատրեն, Հաշարարանոշրիշն կըսուի. և որ և իցէ պատճառաբանութիւն ասով կըլլայ: Հաշարարանութիւնն իրեք նախադասութիւն ունի. առջինը կըսուի մեծագոյն, վասն զի աւելի բազմաթիւ անհատից կըրնայ պատշաճիլ. երկրորդը կըսուի փոքրա-

գոյն . վասն զի ան նախադասութեանը մէջ
միջնորդ գաղափարն ենթակային հետ կը
միանայ , որ փոքրագոյն եզր կըսուի . եր-
րորդն է հետեւորիւն , որ է ան նախադա-
սութիւնն որ ապացուցանել կուզես : Իսկ
առջի երկու նախադասութիւնները մէկ-
տեղ առաջարկութիւն կամ առաջարկեալք կը-
սուին , հետեւութենէն առաջ դրուելնուն
սլատճառաւ : Ահա հաւաքաբանութեան
օրինակ մը .

Ամեն մարմին ծանր է ,

Քարը մարմին է ,

Ոչրեմն քարը ծանր է :

Առջի նախադասութիւնն՝ ամեն մարմին
ծանր է , մեծագոյն է , վասն զի ան նախա-
դասութեան մէջ միջնորդ եզրը մարմին ,
միացած է ծանր ստորոգելոյն հետ , որ է
մեծագոյն եզրը : Երկրորդ նախադասու-
թիւնը քարը մարմին է , փոքրագոյնն է .
վասն զի հոս նոյն միջնորդ եզրը մարմին
միացած է քար ենթակային հետ , որ է փոք-
րագոյն եզրը . աս երկու նախադասու-
թիւնները քան զհետեւութիւնն՝ որ է , ոչ-
րեմն քարը ծանր է , առաջ դրուած ըլլա-
լուն համար նաեւ առաջարկեալք ալ կը-
սուին :

124 . Հաշարաբանութեան հիմունքը :

Հաշարաբանութեան առաջարկելոց մէկը միշտ ընդհանուր նախադասութիւն կըլլայ, ու այս ընդհանրութիւնը սովորաբար մեծագոյն նախադասութեան մէջ կըլլայ, ու պատճառն է միջնորդ եզրը, որ ընդհանուր գաղափար մը պիտի ըլլայ, ու պիտի իր մէջն ենթակային գաղափարը բովանդակէ. և ինչ որ միջնորդ եզրին կը տրուի, նոյնը պէտք է նաև ենթակային ալ պատշաճի. անանկ որ՝ կրնանք ըսել թէ ամեն հաշարաբանութեանց հետեութիւնն առաջարկելոց մէջը կը բովանդակուի, բայց տարբեր բառերով: Անոր համար հաշարաբանութեան ճշմարիտ հիմունքն է՝ որ հետեութեան մէջի եղած դատմունքը նոյն ըլլայ առաջարկելոց մէջի եղած դատմանը հետ: Զոր օրինակ, բերած օրինակին մէջ դատումը կամ հետեութիւնն՝ ոչ ոք չի քարոյսէ, մեծագոյն նախադասութեան մէջ կը բովանդակուի, ամեն մարմին ծանր է. որովհետև մարմնոյ ընդհանուր գաղափարին մէջ կը պարունակուի քարին գաղափարն ալ. ուրեմն ըսելը թէ ամեն մարմին ծանր է, ու քարոյսէ ծանր է՝ նոյն դատումն է, բայց այլևայլ բառերով բացատրուած:

125 . Հաւաքաբանութեան կանոնները :

Թէ որ հաւաքաբանութեան հիմունքն
աս դրինք որ հետեութիւնը առաջարկե-
լոց մէջի դատմանը հետ նոյն ըլլայ (124),
և աս նոյնութիւնը չի կրնար ըլլալ՝ ին-
չուան որ ենթակային մասնաւոր գաղա-
փարը միջնորդ եղրին ընդհանուր գաղա-
փարին մէջ չբովանդակուի, ապա աս հաս-
տատուն սկզբունքէն հետեւեալ կանոն-
ներն առաջ կու գան, որ սովորաբար հա-
ւաքաբանութեանց կը տրուին :

126 . կանոն Ս .

Միջնորդ եզրը գտնե մի անգամ պէտք է որ
ընդհանուր մտքով առնուի . վասն զի պէտք
է որ զենթական իր մէջը պարունակէ . և
աս չի կրնար ըլլալ՝ մինչև որ ընդհանուր
չըլլայ : Անոր համար հետեւեալ հաւաքա-
բանութիւնը սուտ է .

Մարդ մը համեատ է .

Մարդ մը աշագակ է .

Ոչրեմն աշագակ մը համեատ է :

Հոս առաջարկեալք ճշմարիտ ալ ըլլան ,
բայց հետեութիւնը սուտ է . վասն զի մե-
ծագունին ու փոքրագունին մէջ մարդ բա-
ռը մասնաւոր գաղափար ըլլալով՝ մարդ-

կանց այլևայլ յատկութիւնները կը բացատրէ, ու մէկին գաղափարը մեկալին մէջը չի պարունակիր: Համեատ մարդու գաղափարն աւաղակ մարդու գաղափարը չի բովանդակեր. ուստի աւաղակին գաղափարն ալ համեատի գաղափարին չի պատշաճիր:

127. Կանոն Բ.

Նախադասութեան քառերն առաջարկելոց մէջ պէտք է աշխի ընդհանուր ըլլան քան թէ հետեւութեան մէջը: Ասոր պատճառն է հաւաքաբանութեան հիմը (124), որ հետեւութիւնն առաջարկելոց մէջը պէտք է որ պարունակուի. անոր համար սխալ է ըսելը.

Ամեն քառակոշսի չորս հաշաւար կողմ ունի
ոչ չորս ուղիղ անկիւն.

Իսկ արդ ամեն քառակոշսի ձև է.

Ոչրեմն ամեն ձև չորս հաշաւար կողմ ունի
ոչ չորս ուղիղ անկիւն:

Վասն զի ձև բառը հետեւութեան մէջ աւելի ընդհանուր է քան թէ քառակոշսի բառն առաջարկելոց մէջ:

128. Կանոն Գ.

Երկու ժխտողական առաջարկութիւններէ ամենեկն հետեւութիւն չեղեր: Ժխտողական

նախադասութեանց մէջ թէ ենթական և թէ ստորոգեալը միջնորդ եզրէն կը մերժուին . իսկ արդ թէ որ երկու բան երրորդ բանի մը չեն պատշաճիր , չըլլար հետեւընել թէ իրարու կը պատշաճին կամ չեն պատշաճիր : Արովհետեւ երկու բանի մեծութիւնը կրնայ երրորդ բանի մը հաւասար չըլլալ , բայց իրարու հաւասար ըլլալ : Օրինակի համար՝ քառակուսին եռանկիւնի չէ , և ոչ բոլորակը եռանկիւնի է , հետեւընել չըլլար՝ թէ քառակուսին բոլորակ է կամ չէ : Դարձեալ՝ այսպիսի հաւաքաբանութեանց մէջ կապ չըլլար , և անով հաւաքաբանութեան հիմը կը պակսի . այսինքն՝ հետեւութեան մէջի դատումն երկու առաջարկելոց մէկուն մէջը բացատրուած չէ (124) :

129 . Կանոն Դ .

Երկու հաստատական նախադասութիւնների ժխտողական հետևողքիւն հանելը չըլլար : Պատճառն աս է որ թէ ենթական և թէ ստորոգեալը միջնորդ եզրին պատշաճելով հարկաւ պէտք է որ իրարու ալ պատշաճին : Եւ ժխտողական հետեւութեան մէջի դատումը , հաստատական առաջարկութեանց մէկուն մէջը չի կրնար բովանդակուիլ . և ասով հաւաքաբանութեան հիմունքը չի մնար (124) :

130 . Կանոն Ե և Զ .

Թե որ առաջարկելոց մէկը մասնաւոր է , հետեւորիշեր մասնաւոր կըլլայ . դարձեալ թե որ ժխտողական է , հետեւորիշեն ալ ժխտողական կըլլայ : Առջի կանոնին պատճառն է . որովհետեւ հետեւութիւնը՝ առաջարկելոց մէջը պիտի բովանդակուի (124) , ուրեմն առաջարկութիւններէն եւել ընդարձակութիւն չի կրնար ունենալ : Երկրորդ կանոնին պատճառն ալ աս է , որ եթէ առաջարկելոց մէկը՝ այսինքն ենթական կամ ստորոգեալը միջնորդ եղբին պատշաճի ու մէկալը չպատշաճի , և ոչ իրարու կը պատշաճին : Աս երկու կանոններուն մէկտեղ օրինակ մը դնենք .

Ամեն խոհոշե եակ մաստնք չոշեի .

Մարդկային հոգին խոհոշե եակ է .

Ոչրեմն մարդկային հոգին մաստնք չոշեի :
Յայտնի կերեւայ որ հետեւութիւնը մասնաւոր է և միանգամայն ժխտողական . վասն զի փոքրագոյն նախադասութիւնը՝ մարդկային հոգին խոհոշե եակ է՝ մասնաւոր է , մեծագոյնն ալ ժխտողական :

131 . Կանոն Է .

Երկու մասնաւոր նախադասութիւններէ հետեւութիւն մը չկը : Որովհետեւ հաւաքաբանութեան առաջին կանոնն է (426) որ գոնէ անգամ մը միջնորդ եզրը պէտք է ընդհանուր առնել , որպէս զի հետեւութեան մէջն եղած դատումն առաջարկելոց մէջը բովանդակուի (124) . արդ ինչպէս երկու մասնաւոր նախադասութեանց մէջ միջնորդ եզրը կրնայ ընդհանուր առնուած ըլլալ : Ասկէց զատ՝ ինչ որ երկու կամ աւելի շատ մասնաւոր առարկայից վրայ կը զուրցուի , անոնցմէ տարբեր ուրիշ մասնաւոր առարկայի մը վրայ չի հետեւիր զուրցել : Զոր օրինակ , որովհետեւ Պօղոսը գիտուն է , Պետրոսը գիտուն է , չըլլար հետեւցընել թէ Անտոնն ալ գիտուն կամ տգէտ է :

Ասոնք են հաւաքաբանութեան գլխաւոր կանոնները , որոնք թէ որ մարդ լաւ հասկընայ ու լաւ գործածէ , բաւական են աղէկ հաւաքաբանութիւն ընելու : Մէկն որ հաւաքաբանութեանց ձևերուն , կերպերուն և ուրիշ յատկութեանցը վրայ աւելի բան ուղէ գիտնալ , կրնայ գտնել ան մատենագրաց մէջ որ հաւաքաբանական արուեստին վրայ ընդարձակ խօսած են , և ոմանց օգտակար կերեւնայ ատ տեսակ գրուածքներ կարդալ բանավարութիւնը կրթելու համար :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԿԵՐՊԵՐԸ

132 . Քանի տեսակ պատճառաբանութիւններ
կան :

Ինչպէս որ միտքը տրամախոհելու ա-
տեն այլեւայլ կերպով կը կարգաւորէ զատ-
մունքներն ու միջնորդ զաղափարները ,
որոնցմով ճշմարտութիւնը կը փնտրուի
և կը գտնուի , նոյնպէս այլեւայլ կերպե-
րով կը բացատրէ իր պատճառաբանու-
թիւնները : Ասոր համար հաւաքաբանու-
թենէ զատ պատճառաբանութեան այլ-
եւայլ տեսակներ կան . բայց հաւաքաբա-
նութիւնն անոնց մէջն ալ կը բովանդա-
կուի , և բոլորն ալ հաւաքաբանութիւն
կրնայ ըլլալ :

133 . Եզառած :

Պատճառաբանութեան առջի կերպը
Եզառածն է , որ նաեւ Հնարք ըսուեցաւ :
Աս պատճառաբանութեան մէջ նախադա-
սութիւն մը զանց կառնուի իբրեւ ինքնին

քաջայայտ . անոր համար կրճատ հաշարա-
քանութիւն ալ կըսուի : Զոր օրինակ , Մարդ
ևս , ոչրեմն մահկանացոյ է . աս պատճա-
ռաբանութեան մէջ մեծագոյնը լռած է ,
և հաւաքաբանութիւնն ամբողջ չէ , որ
բուն ասանկ պիտի ըլլար . Ամեն մարդ մահ-
կանացոյ է . իսկ արդ դոյ մարդ է . ոչրեմն
մահկանացոյ է : Դարձեալ ուրիշ օրինակ
մը . Գերագոյն բարին պէտք է սիրել . ոչրեմն
զԱստուած պէտք է սիրել . ասոր մէջ փո-
քրագոյնը չկայ , որով այսպէս պիտի ը-
սուէր . Գերագոյն բարին պէտք է սիրել . իսկ
արդ Աստուած գերագոյն բարի է . ոչրեմն
զԱստուած պէտք է սիրել :

134 . Երկասյրաքանութիւն :

Պատճառաբանութեան երկրորդ կերպն
է Երկասյրաքանութիւնը : Բաղադրեալ է աս
պատճառաբանութիւնը . ու բոլորին մա-
սունքն իրարմէ բաժնելէն ետեւ , բոլորին
վրայ ան կը հետեցընենք , ինչ որ մասան-
ցը վրայ հետեցուցած է : Անոր համար
Երկասյրի՝ երկբերական ըսուեցաւ , և նաեւ
Եղբրասոր պատճառաքանութիւն ալ կըսուի ,
որ ամեն կողմանէ հակառակորդը կը վի-
րաւորէ : Զոր օրինակ , ճշմարտութիւնն ի-
մանալու համար , երդում պահանջելուն
անօգուտ ըլլալն աս կերպով կրնայ ցու-
ցուիլ :

Երդոշմը կամ բարի մարդէ կը պահանջուի
կամ սովբարիշտ մարդէ .

Թէ որ բարի մարդէ , երդոշմն սնօգոշտ է .
վասն զի բարի մարդն առանց երդման
այ ձմարտոռքիւնը կըսէ . մանաւանդ թէ
երդոշմն իրեն սնիրստոռքիւն կը սեպէ .

Թէ երդոշմն սովբարիշտ մարդէ պահան-
ջուի , սն այ սնօգոշտ է . վասն զի ստերդ-
մնոռքիւնը բանի տեղ չի դնէր , բաւա-
կան է որ իրեն շահին յարմար գայ .

Ոչրեւն թէ մէկ կողմանէ և թէ մէկայ կող-
մանէ երդոշմն սնօգոշտ է :

Երկսայրաբանութեան կանոններն ա-
սոնք են . ա . Ամբողջը պէտք է ճիշդ իր
մասանցը վրայ բաժնել . որպէս զի չըլլայ
թէ բան մը դուրս մնայ , որով պատճա-
ռաբանութեան ուժը տկարանայ : բ . Հե-
տևութիւնները պէտք է որ իւրաքանչիւր
մասանցը հետ հարկաւոր կապակցութիւն
ունենան : գ . Չըլլայ թէ մէկն երկսայրա-
բանութիւնը գործածողին դէմ կարենայ
դարձընել : Փիլիսոփայ մը կըսէր . Պէտք
չէ կարգուիլ . վասն զի առած կնիկդ կամ գե-
ղեցիկ է կամ տգեղ . թէ որ գեղեցիկ է , նա-
խանձ կը շարժէ . թէ որ տգեղ է , տհաճոռքիւն .
ոչրեւն թէ մէկն ըլլայ թէ մէկայը , պէտք չէ
կարգուիլ : Աս երկսայրաբանութիւնը ա-
մեն կողմանէ պակասաւոր է : ա . Բաժան-
մունքը ճիշդ չէ . վասն զի կրնայ այնպիսի
կնիկ ըլլալ որ ոչ այնչափ գեղեցիկ ըլլայ
որ նախանձ շարժէ , և ոչ այնչափ տգեղ

որ տհաճութիւն բերէ : ք. Իւրաքանչիւր մասին հետեւութիւնը հարկաւոր է. վասն զի կնիկ մը կրնայ գեղեցիկ ըլլալ, և միանգամայն այնչափ զգուշաւոր ու առաքինի, որ նախանձու պատճառ չըլլայ. կամ կրնայ տգեղ ըլլալ, բայց իրեն խելքին ու բարոցը պատճառաւ հաճոյական : գ. Արիտասարդն որ փիլիսոփային խորհուրդ էր հարցուցեր, երկսայրաբանութիւնը նոյն կերպով իրեն դէմ դարձուց ու ըսաւ. « Թե որ գեղեցիկ կնիկ մը առնեմ, անիկայ ամենուէն սիրելի ըրչալովն եւ երջանիկ կըրչամ. իսկ քե որ տգեղ ըրչայ, դարձեալ երջանիկ կըրչամ սիրտս հանգիստ մնալով որ մեկն անոր համեմատութեանը դարան չի ըսեր. ուրեմն ինչ որ ալ ըրչայ երջանիկ պիտի ըրչամ : Փիլիսոփայն ալ ան ատեն վրայ բերաւ. « Ով որ գոհ է, երջանիկ է » :

135. Համարարողութիւն :

Երբեմն նախադասութեան մը մէջ ստորագրելոյն ու ենթակային իրարու վերաբերութիւնը գտնելու համար՝ բաւական չըլլար մէկ միջնորդ եղբ մը, հապա երկու իրեք պէտք կըլլայ. և թէ որ անոնք ալ չի բաւեն՝ ալ աւելի, մինչև որ այնպիսի միջնորդ եղբ մը գտնուի որ ապացուցանելու նախադասութեան ենթակայն ու ստորագրելոյն իրարու հետ վերաբերութիւնը

յայտնի ընէ : Այսպիսի պատճառաբանութեան մէջ, որ Հանաքադարձութիւն կը սուի, միջնորդ եղբը շատ ըլլալով՝ նախադասութիւններն ալ շատ կըլլան. և առջի նախադասութեան ստորոգելին՝ երկրորդ նախադասութեան ենթական կըլլայ. երկրորդ նախադասութեան ստորոգելին՝ երրորդ նախադասութեան ենթական. երրորդին ստորոգելին, չորրորդին ենթական. մինչև որ առջի նախադասութեան ենթական վերջի նախադասութեան ստորոգելուն հետ միանայ, և ան կըլլայ բոլոր պատճառաբանութեանը հետեւութիւնը : Օրինակի համար այսպիսի համաբարդութեամբ մը կապացուցանենք թէ ազահը թշուառ է.

Ազահը շատ բանի կը փափաքի.

Ո՛վ որ շատ բանի կը փափաքի, շատ բանի կարօտութիւն ունի.

Ո՛վ որ շատ բանի կարօտութիւն ունի, քշռառ է.

Ոչքեմն ազահը քշռառ է :

Աս համաբարդութեան մէջ երկու միջնորդ եղբ կայ, այսինքն փափաք, որ ազահութեան կը պատշաճի, ու կարօտութիւն, որ փափաքին կը պատշաճի. և ասոնցմով է որ քշռառ ստորոգելին ազահ ենթականին հետ կը կապուի : Համաբարդութիւնը ճիշդ ու զօրաւոր ըլլալու համար հարկաւոր է որ զայն բաղադրող նախադասութիւններն իրարու հետ լաւ կապակցութիւն ունենան, և մէկ նախադասութիւնը զմէկալը բացա-

տրէ . ապա թէ ոչ մասնաւոր նախադա-
սութիւններ կըլլան , և յինքեանս չեն բո-
վանդակեր հետեութիւնը : Անոր համար
սկէտք չէ հետ զհետէ անդգալի կերպով
բան աւելցընել կամ պակսեցընել . ապա
թէ ոչ ստոյգ երեցած սկզբունքներէ ստու-
թիւն կը հետեի : Աս կերպով Թեմիստոկ-
ղէս կուզէր ապացուցանել թէ իր պղտի
տղան բոլոր աշխարհքիս կը հրամայէ՝ աս
վրիպական համաբարդութեամբ .

Իմ որդիս իր մօրը կը հրամայէ .

Իր մայրն ալ ինձի կը հրամայէ .

Ես Յոռնաստանի .

Յոռնասան Ասիոյ .

Ասիա բոլոր աշխարհքիս .

Ոչրեմն իմ որդիս բոլոր աշխարհքիս կը
հրամայէ :

Տարակոյս չկայ աս համաբարդութեան
ստութեանը վրայ , վասն զի նախադասու-
թեանց մէջ կարեւոր կապակցութիւն չկայ ,
և դարձեալ ամեն մէկ նախադասութիւնն
իր նախընթացէն աւելի ընդարձակ է . ու
հետզհետէ այնչափ յաւելուածներ կան ,
որ հետեութիւնը շատ աւելի ընդարձակ ե-
ղած է քան զառաջարկեալները :

136 . Փաստորդ :

Փաստորդն այնպիսի հաւաքաբանու-
թիւն մըն է որ առաջարկելոց մէկուն կամ

Երկուքին ալ ապացոյցը հետը կաւելցուի
Երկբայական կամ անստոյգ սեպելով: Աս
պատճառաբանութիւնն աւելի ճարտասա-
նական է քան թէ փիլիսոփայական: Ար-
կերօնին Միլոնի ջատագովութեան բոլոր
ճառն աս տեսակ պատճառաբանութիւն
կրնայ ըսուիլ. և մեծագոյն նախադասու-
թիւնն աս է թէ Ո՛վ որ մեր կենացը կը դա-
րանի, արժան է սպաննել զանկիայ. և աս մե-
ծագոյն նախադասութիւնը կը հաստատէ
բնական օրինօք, իրաւամբք ազգաց ու այլ-
ևայլ օրինակներով. իսկ արդ Կղօղիոսս դա-
րանեցաւ Միլոնի կենացը. աս է փոքրագոյն
նախադասութիւնը, որուն հաստատու-
թեանն ապացոյց կը բերէ Աղօղիոսի հետ
եղած զինեալ մարդիկները, հագուստին
կերպը, տեղն և ուրիշ պարագաները, ո-
րոնք բոլոր Աղօղիոսի չար դիտաւորութիւ-
նը կը յայտնէին. ոչրեմն արժան էր որ Կղօ-
ղիոս Միլոնէն սպաննուէր:

137. Մակաժոռքիւն:

Մակաժութիւնն այնպիսի պատճառա-
բանութիւն մըն է, որ շատ մասնաւոր ճըշ-
մարտութեանց ծանօթութենէ ընդհանուր
ճշմարտութեան մը ծանօթութեան կել-
լենք: Զոր օրինակ, տեսնելով որ ամէն
մասնաւոր մարմին ծանրութիւն ունին, կը
հետեցընենք թէ ամէն մարմին ծանր է:

Ամէն դիտութիւն մասնաւոր ճշմարտութիւններէ ձեացած ու զարգացած է, և անոնցմէ ալ ընդհանուր սկզբունքներ ելած են. արդեթէ ատ մասնաւոր ճշմարտութիւններն իրարու համասեռ են, և մէկիկ մէկիկ քննուին ու անաշառապէս ապացուցուին, մակածութիւնը փիլիսոփայական կըսուի, ու շատ զօրաւոր կըլլայ. բայց թէ որ մէկիկ մէկիկ ճիշդ չքննուին, մակածութիւնը ձարտասանական կըսուի. և աս կերպ մակածութիւնն աւելի ճառի մը զարդ կըլլայ քան թէ ճշմարտութեան մը ապացոյց. մանաւանդ որ երբեմն սուտ ալ կրնայ ըլլալ կամ առանց ազդեցութեան: Թէ որ ստորոգելի մը ենթակային հարկաւ պատշաճի, ցցընելու համար թէ ուրիշ ամէն համաբուն ենթակայից ալ կը պատշաճի, հարկ չէ ամէնքն ալ մէկիկ մէկիկ համրել, հապա բաւական է ցցընել թէ մէկին յատկութիւնն է: Զոր օրինակ, թէ որ բոլորակի մը ամէն շառաւիղներն իրարու հաւասար են, կրնամ հետեցընել թէ աս յատկութիւնն առ հասարակ ամէն բոլորակի սեփական է:

138. Յարացոյց:

Պատճառաբանութեան ետքի կերպը Յարացոյցն է, որ բանաստեղծից ու ճարտասանից սովորական է: Աս պատճառա-

բանութիւնը մէկ մասնաւոր ճշմարտութե-
նէ մը ուրիշ մասնաւոր կամ ընդհանուր
ճշմարտութիւն կը հանէ : Զոր օրինակ -
Պոմպեոս բեպեռն փորձ ոչ քաջ զօրապետ
էր , բայց Ալեասրէն յաղորոշեցաւ . ոչրեմն Ան-
տոնիոս ալ կամ ո ե իցէ ոչրիշ զօրապետ կըր-
նայ իր քշնամիկն յաղորոշի : Բայց պէտք է
դիտել՝ որ բանի մը կարելիութիւնը ցցընե-
լու համար յարացուցէ առնուած պատճա-
ռաբանութիւնը շատ ուժ կուենայ , բա-
ւական է որ նոր պարագաներ չըլլան որ
կարելիութեանը դէմ ելլեն : Իսկ թէ որ
բուն գործքին կողմանէ մտածուի , յարա-
ցոյցն ամենեւին ուժ չունենար . որովհետեւ
մասնաւոր ճշմարտութենէ մը ուրիշ մաս-
նաւոր ճշմարտութիւն մը հետեցընել չըլ-
լար , թող թէ ընդհանուր : Աւստի սուտ
պատճառաբանութիւն կըլլար թէ որ մէկն
ըսէր : Պոմպեոս Ալեասրէն յաղորոշեցաւ .
ոչրեմն Անտոնիոս ալ պետք է որ Հոկտաւիա-
նոսէն յաղորոշի : Գարձեալ ան պարագա-
ները՝ որոնցմով կըլլայ բազմատութիւնը ,
պէտք է որ նման ըլլան . ապա թէ ոչ
պատճառաբանութիւնը բանը չապացու-
ցաներ , հապա շատ շատ ճշմարտութեանը
լոյս մը կու տայ : Զոր օրինակ ,

Որպէս քովք զաղտ ոսկոյ մերկանան ,

Նոյնպէս փշտք զնենգժոտ քարեկամ :

Աս բազմատութիւնը լոյս կու տայ
խմաստին , չէ թէ կապացուցանէ . վասն
զի առջինը բնական ճշմարտութիւն մըն է

անվրիպելի . բայց երկրորդը բարոյական՝
որ կրնայ վրիպիլ :

Գ Լ ՈՒԽ Դ .

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Կ ՈՒԹ Ի Ի Ն Ք

139 . Խմաստակոչքիւնն ինչ է :

Ան պատճառաբանութիւնն որ ըստ կա-
նոնի չէ , ու խաբէական է , Խմաստակոչ-
քիւն կըսուի : Ուրեմն Խմաստակոչքիւնը այն-
պիսի պատճառաբանոչքիւն մըն է , որ ստոչ-
քիւնը կիմանանք , թայց մտաց տեսչքեանը
սաջև մշայր մը գալով չենք կրնար իմանալ ոչ
չսել թէ ինչէն խաբէական է : Խմաստակոչ-
թիւնը շատ կերպ կըլլայ , բայց հոս գլխա-
ւորները միայն նշանակենք . վասն զի մնա-
ցածներն այնպէս այլանդակ են , որ իմա-
նալու համար շատ աշխատանք պէտք չէ .
անոր համար աւելորդ է հոս նշանակելը :

140 . Ս . Խմաստակոչքիւն . — Բառից երկդի-
մոչքիւն կամ երկխօսոչքիւն :

Թէ որ մի և նոյն պատճառաբանութեան

այլ և այլ նախադասութեանց մէջ մի և
նոյն բառին այլ և այլ նշանակութիւններ
տրուին, առ տեսակ իմաստակութիւնն
Երկդիմոսքիւն քառից կամ Երկխօսոսքիւն կը-
սուի, զոր տրամաբանք ֆերականական
խարեոսքիւն կանուանեն: Զոր օրինակ,
Երկինքը համաստեղոսքիւն մը կայ՝ որ քնար
կըսուի:

Իսկ քնարն անոշ ձայն կը հանէ.

Ոչրեմն երկինքը համաստեղոսքիւն մը կայ՝
որ անոշ ձայն կը հանէ:

Աս պատճառաբանութեան ստութիւնն
առաջ կու գայ քնար բառին երկդիմութե-
նէն. որ առջի նախադասութեան մէջ համ-
աստեղութեանը տեղ կառնուի, երկրորդ
նախադասութեան մէջ երաժշտական գոր-
ծիքի տեղ:

141. Բ. Իմաստակոսքիւն. — Տգիտոսքիւն
նիւրոյն:

Իմաստակութեան երկրորդ տեսակն է
Տգիտոսքիւն նիւրոյն ըսուածը, այսինքն
պատճառաբանութեան կամ ենթակային
տգիտութիւնը: Աս խարէութեան մէջ
կիյնայ մարդ երբոր խնդրոյն բուն նիւթը
չգիտնալով կամ չգիտնալ ձեացընելով
այնպիսի բան մը կապացուցանէ կամ կը
հերքէ, որ բոլորովին վիճաբանութեան
նիւթէն օտար է: Եւ առ շատ անգամ կը

Հանդիպի վիճաբանութեանց, կենակցութեանց ու քաղաքական գործառնութեանց մէջ: Օրինակի համար, թէ որ խնդրոյն ենթական է գիտնալ թէ արդեօք եղած մարդասպանութիւնը Պօղոսին ձեռքովն եղեր է թէ չէ, ելլէ մէկն սկսի անոր աղնուական ցեղէ ըլլալը հաստատել ու ապացուցանել:

142 . Գ . Խմաստակոչրիւն . — Զեղծոշմն սկզբան :

Թէ որ ան բանն որ խնդրոյ տակ է, և ապացուցութիւն կը պահանջէ, իբրեւ ստոյգ ենթադրուի. կամ թէ որ վէճի տակ եղած բանը՝ տարբեր բառերով կրկնուի, այսպիսի խմաստակութիւնը Զեղծոշմն սկզբան կըսուի: Զոր օրինակ, մէկն ուղեւորով ապացուցանել թէ Բոցըրերեւե, պատճառ. վասն զի ծանրոշրիւն չունի. իբրեւ ստոյգ կենթադրէ ան բանն որ պիտի ապացուցանէր, ու տարբեր բառերով նոյն բանը կըսէ. վասն զի ծանրութիւն չունենալն է ապացուցանելու նախադասութիւնը: Ինչո՞ւ ասիտնը քոշն կը բերե. պատասխան տայ մէկը, վասն զի քնաբեր զօրոշրիւն մը ունի. քուն բերելն ու քնաբեր զօրութիւն ունենալը մի և նոյն բանն է: ուստի պատասխանը հարցմանը հեռնոյն ըլլալով, մարդնոր բան մը չի ստրվիր: Զեղծման սկզբանը

նման է Յոռի շրջան ըստած իմաստակու-
թիւնն ալ: Աս տեսակ իմաստակութիւնը
նախ կենթադրէ թէ ստոյգ է ան բանն
որ պէտք է ապացուցանել. ետքն ինչ որ
ենթադրեց նէ, կը հաստատէ թէ արդէն
ապացուցուած է: Այսպիսի շրջանի իմաս-
տակութեան մէջ կիյնայ թէ որ Աստուծոյ
գոյութիւնը ցցընել ուղենայ մէկը հաւատ-
քով. ու հաւատքին ճշմարտութիւնն ալ
աստուածային յայտնութեամբ:

143. Դ. Իմաստակոչքիւն. — Սոստ
կերպարոչքիւն:

Շատ անգամ մարդ կը տազնապի ե-
րևոյթ մը կամ գործք մը ապացուցանելու
և անոր պատճառը տալու՝ բայց առանց
քննելու նախ թէ արդեօք ան երևոյթը
կամ գործքն իրաւցընէ հանդիպեր է թէ
չէ. ուստի այդպէս երբոր մէկը սուտը
ճշմարիտ բանի տեղ դնելով՝ սկսի ապա-
ցոյց փնտռել, Սոստ կերպարոչքիւն ըստած
իմաստակութեան մէջ կիյնայ, ու ստու-
թեան մը ուրիշ ստութեամբ պատճառ կը
տրուի: Ինչպէս թէ որ մէկն աշխատի ի-
մանալու թէ ինչպէս փիւնիկ թռչունը հա-
րիւր տարիէն ետեւ իր մոխիրէն նորէն կը
կենդանանայ, սուտ ենթադրութեան մը
վրայ աշխատած կըլլայ. վասն զի այդպիսի
փիւնիկ թռչուն մը եղած չէ, անանկ որ

ինչ պատճառներ ալ մէկը բերէ, բոլորն
ալ սուտ է, ինչպէս որ սուտ է գործքը:

144. Ե. Խնաստակոչքիւն. — Ոչ պատճառ
փոխանակ պատճառի:

Անճնասիրութեան դժուարին է իր տգի-
տութիւնը խոստովանիլ, անոր համար շատ
անգամ գործքի մը ճշմարիտ պատճառը
չգիտնալով, աւելի յանձ կառնենք մեծա-
մեծ սխալմանց մեջ իյնալ ծուռ պատճառ
մը տալով, քան թէ տգիտութիւնը խոստո-
վանիլ պարզաբար չեմ գիտեր քեւտ քանե
ինչպէս կրնայ ըսելով: Արդ աս իմաստակու-
թիւնը կըսուի Ոչ պատճառ փոխանակ պատ-
ճառի: Պերիպատետիկեանք լսեմնելով որ
օդը պարպած սիփոնի մէջ ջուրը վեր կել-
լէ, կըսէին թէ բնութիւնը դատարկութենէ
կը խորչի. ոչ պատճառ փոխանակ պատճառի.
վասն զի ճշմարիտ պատճառն է որ դրսի
օդը ջրին երեսը ճնշելով՝ դանիկայ պա-
րապ սիփոնին մէջէն վեր կը հրէ: Աս ի-
մաստակութեան տակը կ'իյնայ ան ալ որ
կըսեն. որովհետեւ այս, ոչրեմն վասն այսո-
րիկ, կամ թէ յետ այսորիկ, ապա վասն այ-
սորիկ: Լուսնի ծննդեան անձրեւ եկաւ, ու
բոլոր ան միջոցն անձրեւոտ եղաւ, ուրեմն
լուսնի ծնունդն եղաւ պատճառ. որովհետեւ
այս, ոչրեմն վասն այսորիկ: Մէկը մէկալին
խաղ խաղալու ատենը քովը կը նստի կը

նայի. յաղթութիւնը կամ կորուստն անոր
աղէկ կամ գէշ ազդեցութեանը կը տրուի.
որովհետեւ այս, ապա փասն այսորիկ: Գիտա-
ւոր մը կերեւայ, ետքը սով ժանտախտ
կամ մեծամեծաց մահ կը հանդիպի. ու-
րեմն ան դժբաղդութեանցը դիսաւորն ե-
ղաւ պատճառ. յետ այսորիկ, ապա փասն
այսորիկ. անմիտ պատճառաբանութիւն:
Լաւ չէ որ մարդ իրաց ճշմարիտ պատճառը
փնտրուէ, ու երբոր չգտնէ՝ իր տգիտու-
թիւնը խոստովանի: Բայց հնացեալ նա-
խապաշարմունք, ռամկական մոլորութիւն-
ներ, անձնասիրութիւն այդպէս շատ ան-
գամ ներհակն ընել կու տան: Երբեմն ալ
կը հանդիպի որքանի մը դիպուածներ այն-
պէս կը յարմարին ու իրարու կը կապակ-
ցին, որ թէպէտ իրարմէ կախմունք չու-
նին, բայց աչալուրջ ու զգուշաւոր մարդիկ
ալ կրնան խաբուիլ: Օրինակի համար, թէ
որ մէկն սպաննուած ընկած ըլլայ, ու նոյն
ատենը քիչ մը հեռու ուրիշ մը գտնուի
ձեռքն արիւնոտ թրով, մէկէն կը հետե-
ցընեն թէ ինքն է սպաննողը, բայց կրնայ
ըլլալ որ ինքն սպաննած չըլլայ. սակայն
կըսուի՝ որովհետեւ այս, ապա փասն այսորիկ:

145. 2. Իմաստասիրիւն. — Անկատար
քոչարկութիւն:

Թէ որ մարդ անզգոյշ չըլլայ և լաւ քննէ

ան պատճառներն ուսկից բան պիտի հե-
տեցընէ, գուցէ այնչափ շատ չիյնար ան
խմաստակութեան մէջ որ Անկատար քոչար-
կոչքիւն կըսուի: Երբոր մարդ բանի մը հան-
դիպելուն քանի մը կերպ միայն գիտնայ,
կը համարի թէ ալ ուրիշ կերպ չկայ. ու ա-
սանկով չինայիր թէ ան բանին բուն պատ-
ճառը որն է: Արսուի թէ աս հիւանդը մին-
չեւ որ հրաշք մը չըլլայ՝ չի կրնար բժշկուիլ.
բայց կրնայ ըլլալ որ ուրիշ բնական պատ-
ճառներով բժշկուի, առանց դերբնական
ճամբու: Բանի մը պատճառն որոշելէն ա-
ռաջ՝ պէտք է լաւ քննել թէ արդեօք ըստ
ինքեան կրնայ մարդ գիտնալ անամէն կեր-
պերն որ ան բանը կարենան հանդիպը-
նել. չէ թէ յանդգնաբար հետեցընել թէ
ատ բանն ուրիշ կերպով հանդիպելու ճամ-
բայ չկայ բաց ՚ի ծանուցեալ կերպէն:

146. Է. Խմաստակոչքիւն. — Խաբէոչքիւն
ոչ արձակաբար սասցելոյն:

Թէ որ բան մը պատճառաւ մը ճշմարիտ
ըլլայ կամ հանդիպի, հետեցընելը թէ բաց-
արձակապէս ճշմարիտ է կամ կը հանդի-
պի. և կամ թէ դարձեալ ան բանն որ մաս-
նաւոր պարագայի մէջ ճշմարիտ է, հետե-
ցընելը թէ ընդհանրապէս ճշմարիտ է, ան
խմաստակութիւնը կըլլայ՝ որ դպրոցներուն
մէջ կը կոչուի՝ Յասացելոյն պայմանաբար

առասացեալն արձակարար: Ազգի մը կա-
ռավարութեան կերպին, կրօնքին, կլիմայ-
ին, սովորութեանցը, բնակչաց բնաւորու-
թեանն և ուրիշ պարագաներուն պատճա-
ռաւ՝ իրեն օրէնքները լաւ յարմարած է ի-
րեն, և զինքը բարեկարգութեան մէջ կը
պահեն. ուրեմն ասկէ չի հետեւիր թէ նոյն
օրէնքներով ուրիշ ամէնազգերալ նոյնպէս
բարեկարգ պահուին: Արնայ ըլլալ որ ան
օրէնքներն որ քանի մը տեսութեամբ ժող-
ովրդեան մը համար աղէկ են, ուրիշ պա-
րագայից մէջ գտնուած ժողովրդեան վնա-
սակար ըլլան: Ազգի մը մէջ նոր սովորու-
թիւն մը մտած է որ ան ազգին պատշաճա-
կան և դիւրին է. ուրեմն նոյն սովորութիւնն
ուրիշ ամէն տեղ ալ կրնայ իբրեւ աղէկ ըն-
դունելի ըլլալ: Աս տեսակ իմաստակու-
թիւնը պատճառաբանութեան երկրորդ-
կանոնին դէմ կելլէ. այսինքն հետեւանքն ա-
ռաջարկեալներէն աւելի ընդարձակ կըլլայ:

147. Ը. իմաստակոչքիւն. — Խաբէոչքիւն
դիպաց:

Տգիտութիւնը, յանդգնութիւնը, շատ
անգամ ալ չարութիւնը պատճառ կըլլան
որ այնպիսի բանէ մը որ դիպուածով մը
հանդիպած է՝ բացարձակ ու ընդհանուր
հետեւանքներ հանուի. աս տեսակ իմաս-
տակութիւնը խաբէոչքիւն դիպաց կըսուի:

Խեղճ մարդ մը տգիտութեամբ կամ յանկարծ գտնուելով և կամ ուրիշ դիպուածով մը անպատշաճ գործք մը ըրեր է. չարութիւնը մէկէնիմէկ անխելքի կամ չարագործի յատկութիւն կուտայ խեղճ մարդուն: Երբեմն սրբազան բաներու մէջ ալ աս անկարգութիւնը կը մտնէ, որ ամենայն կերպով զգուշալի են: Տգէտ ու այլանդակ բժիշկ մը փոխանակ ողջացընելու, ալ աւելի կը զայրացընէ հիւանդութիւնը և ինչուան նաև կը սպաննէ. ուրեմն բժշկութիւնը գէշ բան է հետեցընելն՝ անմտութիւն չէ նէ՝ ինչ է: Աս իմաստակութիւնը առջի գլխուն մէջ յիշածին պէս պատճառաւորութեան երկրորդ կանոնին դէմ վրիպակ է:

148. Թ. Իմաստասկոչքիւն. — Բաժանեալ մտքէ շաղաղեալ միտք անցնիլ. շաղաղեալ մտքէ ալ առ բաժանեալը:

Ան գաղափարներն որ պէտք է իրարմէ բաժնած մտածել, իբրև միացեալ առնելը Խաբէոչքիւն շաղաղորոշեան կը սուի: Զոր օրինակ տէրն մեր ըսաւ. Կոյրք տեսանեն, կաղք գնան, խոշր շսեն. աս նախադասութեանց միտքը միացեալ պէտքը չէ առնել, վասն զի յայտնի հակասաբանութիւն կը ըլլայ. հապա բաժանեալ կերպով իմանալու է. այսինքն անոնք որ առաջ կոյր, կաղ,

խուլ էին, հիմա կը տեսնեն, կը քալեն,
կը լսեն: Իսկ եթէ ան գաղափարներն որ
պէտք է միացեալ առնել՝ մէկն իրարմէ բաժ-
նէ, խաբէութիւնը կըսուի բաժանման: Պօ-
ղոս առաքեալ կըսէ. Ոչ ագահք, ոչ շնա-
ցողք, ոչ բամբաստողք, և այլն, զարքայութիւնն
Սատուծոյ ոչ ժառանգեն: Աս նախադասու-
թիւնները բաղադրեալ մտքով առնելով
ճշմարիտ են. այսինքն, անոնք որ ար-
դեամբք ագահ են, շնացող են, բամբաստող են
և այլն, Սատուծոյ արքայութիւնը չեն ժառան-
գեր: Ուստի նախադասութեանց մէջ բա-
ղադրեալ միտքը լաւ պէտք է զանազա-
նել բաժանեալ մտքէն. որպէս զի սուտն
ու իրաւը մարդ իրարու տեղ չառնէ:

149. Ժ. Խմաստակոչքիւն. — Մէկ սեռէ
մէկայ սեռն անցնիլ:

Բան մը մէկ սեռի մէջ ճշմարիտ ըլլա-
լուն մէկը հետեցընէ թէ ուրիշ սեռի մէջ
ալ պէտք է ճշմարիտ ըլլայ, ան խմաստա-
կութիւնն է որ կանուանեն Սեռէ սեռ անց-
նիլ: Բնաբանութեան մէջ մարմնոց յան-
հունս բաժանելիութիւնը մէկը ցցընել որ
ուղենայ երկրաչափական պատճառաբա-
նութեամբ, սեռէ սեռ անցնիլ է. վասն զի
երկրաչափութեան մէջ իրաւ կապացու-
ցանենք թէ զի՞մ մը ուրիշ գծերէ յանհունս
կրնայ բաժնուիլ, և անոր համար է որ

երկրաչափական գիծը կենթադրուի թէ ոչ
լայնութիւն և ոչ խորութիւն ունի. բայց
բնաբանութեան մէջ չկայ գիծ մը որ եր-
կան միայն ըլլայ ու լայնութիւն ու խորու-
թիւն չունենայ: Նոյն իմաստակութեան
մէջ կիյնան անոնք ալ՝ որ բնական պատ-
ճառաբանութեամբք գերբնական բաները
կուզեն մեկնել: Հոմերոս Իլիականին ժԹ
գրքին վերջերը Աքիլլէսին ձիուն խօսել
կու տայ: Տասիէ անունով երեւելի կնիկ
մատենագիրը կարգէ դուրս գիւտ մը կը
համարի աս բանը, և աս առասպելը ո և
իցէ սադտանքէ արդարացընելու համար
չատ պատճառներուն մէջ աս ալ կըսէ,
թէ անտարակոյս Հոմերոսի ականջը հա-
սած պիտի ըլլայ Բաղաամու իշուն գի-
պուածը, որ սուրբ գրոց մէջ կը պատ-
մուի. ուստի ան բանն որ անգամ մը հան-
դիպեր էր, շատ լաւ կրնայ ձեռացընել որ
ուրիշ անգամ մըն ալ Աքիլլէսի հանդի-
պած ըլլայ: Աս կերպով մէկ սեռէն մէ-
կալ սեռ անցնիլ կըլլայ՝ գերբնական կեր-
պով եղած ձեացուցածին օրինակ բե-
րելով:

150. ԺՄ. Իմաստակոչքիւն. — Ի կարեւո-
րենե 'ի գործն անցնիլ:

Արովհետեւ մէկը բան մը կրնայ ընել
կամ բան մը կրնայ հանդիպիլ, չի հետեւիր

որ ան բանն ըրած ըլլայ կամ նոյնը հան-
դիպած ըլլայ, կամ թէ պիտի ընէ կամ
պիտի հանդիպի. ուստի կարելութիւնը
իրօք եղածին հետ շփոթել ուղեւն իմաս-
տակութիւն է. ասոր համար դպրոցնե-
րուն մէջ կըսուի. ի կարողութեան սա գործն
չիք հետեւորիւն: Պայիտս սուկական գիտո-
րութեան սպարապետութեան կրնայ հասնի,
որեւմէն պիտի հասնի. սուտ է: Աս աշխարհ-
քիս մէջ կարելի բաներն անթիւ են. բայց
պարագաներն ալ անթիւ են՝ որ ան բանին
գոյութեանն արդելք կրնան ըլլալ. թէ-
պէտեւ աս պատճառաբանութեան ստու-
թիւնը յայտնի է, բայց շատ անգամ կը
հանդիպին այնպիսի թանձրամիտ մար-
դիկ որ գործքի մը կարելութիւնն ապա-
ցուցանելով՝ կարծեն թէ ապացուցուած
է անով նոյն գործքին իրօք հանդիպիլն ալ:

151 . ԺԲ. իմաստակորիւն. — Աս մեծարանա
պատճառաբանել:

Հոս քանի մը տեսակ պատճառաբանու-
թեանց ալ աւելցընենք որ Առ կը յիշէ,
ու իմաստակութեանց կարգը պէտք է
դնել. որովհետեւ չէ թէ ճշմարտութիւնը
բացայայտելու կը ծառայեն, հապա ալ
աւելի մթընցընելու. և մարդիկ ուրիշ-
ներն իրենց կարծիքը քաշելու համար
այնպիսի պատճառաբանութիւններ կը

գործածեն: Աս տեսակ խմատակու-
թեանց առջինը Առ մեծարանս կըսուի, աս
խմատակութիւնը կըլլայ թէ որ մէկը
նախադասութիւն մը ապացուցանելու
համար՝ գիտութեամբ, պատուով կամ ու-
րիշ երևելի պատճառաւ մը մեծարու և
համբաւաւոր մարդու մը վկայութիւնը
բերէ. անանկ որ եթէ այդպիսի երևելի
մատենագրաց կարծեացը մէկը չհաւանի,
իբրև յանդուգն, ինքնահաւան ու սնա-
պարծ՝ մեղադրութեան տակ իյնայ: Ուս-
տի դիմացինին չափաւորութիւնն ու բե-
րած վկայութեան մեծարանք տալը իր բա-
նին գործածելով կարծէ այնպիսին որ ա-
նով իրաւունքն ալ իրենն է: Անոր համար
թէ որ մէկը մեծարանաց պատճառաւ դէմ
չլսօսի, չի հետևիր որ ներհակ կողմինն
է իրաւունքը: Թէ որ մարդիկ են որոնց-
մէ վկայութիւն որ կը բերուի, ուրեմն
կրնան սխալիլ, և թէ որ կրնան սխալիլ,
մարդ կրնայ անոնց դէմ լսօսիլ ու ստգտա-
նել զանոնք: Բայց աս ըսելով ալ չենք արդա-
րացընել զանոնք, որ իրենք զիրենք հասա-
րակաց քննիչ սեպելով կարծես թէ ա-
նուն կըստանան, և ուրիշներէն բանի-
բուն կը սեպուին թէ որ քննադատեն ու
վար ձգեն երևելի ու համբաւաւոր մատե-
նագիրները, առանց անոնց գրուածքը
կարդալու կամ դոնէ հասկընալու, և աս
չատ անգամ կը հանդիպի:

152. ՃԳ. Խմաստակոչքիւն. — Առ տգիտութիւն պատճառաբանել:

Առջինէն ոչինչ պակաս արհամարհելի ու ծաղրական խմաստակութիւն է Առ տգիտութիւն պատճառաբանել ըսուածն ալ. և աս խմաստակութիւնը կըլլայ՝ թէ որ մեր կարծիքը սլաշտպանելու հաստատ ապացոյցներ չունենալնուս՝ ուրիշները բռնադատենք որ կամ մեր բերած ապացոյցներն ընդունին, կամ թէ ուրիշ լաւագոյն ապացոյցներ բերեն. և թէ որ չկարենան լաւագոյն ապացոյցներ բերել, կը հետեցընենք թէ իրաւունքը մերն է: Բայց այսպիսի պատճառաբանութեան անհաստատ ու սխալաւ ըլլալը յայտնի կերեւայ. որովհետեւ անոր համար միայն որ հակառակորդը մերինէն լաւագոյն ապացոյց չունի՝ չըլլար հետեցընել թէ իրաւունքը մերն է: Արնայ ըլլալ որ երկուքնուս ալ ըսածը սխալ ըլլայ, բայց մեր բերած պատճառաբանութիւնները հակառակորդին պատճառաբանութիւններէն աւելի խելք պառկեցընող ըլլայ. ասկէց զատ՝ կրնայ ըլլալ որ մէկը չգիտնայ թէ բան մը ինչպէս կը շինուի, բայց նոյն բանին պակասութիւնները ճանչնայ: Ապա թէ ոչ ատկերպով գէշ նկարիչ մը կրնար գինքն աղէկ սլաշտպանել՝ իրեն նկարին պակաս

սութիւնները զուրցողին դէմ ըսելով՝
Դուն գնա աւելի լաւ մը նկարէ։ Ապա
ուրեմն գիմացիինն տգիտութիւնը մեր
հաստատ ու իրական գիտութիւնը չի
ցըրներ։

153. ժԴ. Խմաստակոչքիւն. — Առ մարդ
պատճառաբանել։

Պատճառաբանութիւն առ մարդ ըսուածն
ալ իմաստակութեան տեսակ մըն է, եր-
բոր մէկ մասնաւոր անձի մը կամ մէկ
մասնաւոր անձանց դասու մը կը զօրէ
պատճառաբանութիւնը և ուրիշի մը դէմ
ամենեին ուժ չունենար։ Աստեսակ պատ-
ճառաբանութիւնն ան ատեն կը գործ-
ածուի՝ երբոր մէկն իր հակառակորդն ու
զենայ համոզել իրեն սկզբունքէն առաջ
եկած հետեանքներովը կամ ան սկզբուն-
քովն որ ինքը կենդունի։ Միջայէլ Սերվե-
դոս ետքի ատենները երրորդութեան
խորհուրդն ուրաջողներու գլխաւորը, Աա-
լուինին հետ երրորդութեան խորհրդոյն
վրայ վիճաբանելու ատենը՝ սուրբ գրոյ
խօսքերն ուղածին պէս մեկնեց. որով
հետեւ Աալուինին սկզբունքն ան էր որ
սուրբ գիրքը մեկնելու համար հարկաւոր
չէ նայիլ թէ եկեղեցին կամ ժողովք կամ
սուրբ հարք ինչ կըսեն։ Ստոյգ է որ աս
պատճառաբանութիւնը շատ ուժ կունե-

նայ թէ որ ճշմարտութիւնն անոր կողմն
ըլլայ ով որ աս պատճառաբանութիւնը կը
գործածէ. բայց կրնայ ըլլալ որ երկու
կողմանէ ալ նախադասութիւնները սուտ
ըլլան, և թէ որ ասանկ ըլլայ՝ հակառա-
կորդին իրաւունք չունենալն ապացուցա-
նելէն չի հետեւիր որ իր նախադասութիւ-
նը ճշմարիտ է. վասն զի չկայ պատճառա-
բանութիւն մը որ այնչափ ուժ ունենայ
որ ստութիւնն 'ի ճշմարտութիւն փոխէ
կամ ճմարտութիւնն 'ի ստութիւն: Ինչ-
պէս վերի օրինակին մէջ թէպէտե Սեր-
վեդոս Աալուինին սկզբունքներովը զին-
քը յաղթահարեց, բայց չի հետեւիր որ
Սերվեդոսին կողմն էր ճշմարտութիւնը.
և ան պատճառաբանութիւնն ուժ չունե-
նար ուրիշի մը դէմ ով որ Աալուինին
սկզբունքը չընդունիր: — Արնայ ալ հան-
դիպիլ որ մէկն ուրիշին պատճառաբանու-
թեանցը տեղիք տայ կամ պատկարա-
նաց համար կամ վախի և կամ տգիտու-
թեան պատճառաւ՝ չուզելով կամ վախ-
նալով կամ չգիտնալով զօրաւորագոյն
պատճառներ բերել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

ԾԱՆՈԹՈՒԹԵԱՆՑ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ
ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ, ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՈՒՂՂԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

154: Ծանօթութիւնն ինչ է :

Երկու գաղափարի մէջն եղած կապն ու
պատշաճութիւնը կամ ընդդիմութիւնն ու ան-
միաբանութիւնը պայծառ ըմբռնելը՝ ծանօթու-
թիւն կամ գիտութիւն կը սուի: Անանկ որ
երբոր մէկը գաղափարաց իրարու պատ-
շաճողութիւնը կամ անմիաբանութիւնը
ընթրունէ՝ ծանօթութիւն կունենայ: Զոր
օրինակ, ես գիտեմ որ ու ե իցէ եռան-
կեան արտաքին անկիւնը ներքին ընդդի-
մակաց անկիւններուն մէկէն մեծագոյն է,
և երկուքին գումարին հաւասար է. վասն
զի կը ժրջունեմ առջի դիպուածին անհա-
ւասարութեան յարաբերութիւնը, և եր-
կրորդին՝ հաւասարութեանը: Ուրեմն ծա-
նօթութիւնը դատմունքէն անով կը դա-
նադանուի, որ դատումն է գաղափարներն
իրարու հետ բաղդատել անոնց պատ-

չաճողութիւնը կամ անպատշաճութիւնը
դանելու համար (ՏՏ). աս բանս ինչպէս որ
պէտք է միշտ չըլլալով կամ սուտ դա-
տաստաններ կըլլան կամ մակարերու-
թիւններ: Ասկ ընդհակառակն ծանօթու-
թիւնը կենթադրէ թէ առաջուց աս պատ-
շաճողութեան կամ անպատշաճութեան
ըմբռնումը եղած է. ուստի ո ե իցէ հա-
ւանականութիւն, մակարերութիւն, կար-
ծիր, երկբայութիւն կամ մոլորութիւն կը
մերժէ:

155. Ներգործական և ոչնական
ծանօրոշրիւն:

Ծանօթութիւնը կրնայ մտածուիլ դա-
դափարաց պատշաճողութիւնը նոյն ա-
տենն ընբռնելը, կամ նոյն յարաբերու-
թիւնն առաջուց ըմբռնած ըլլալը. առջինը
կըսուի Ներգործական, երկրորդը կըսուի
Ոչնական ծանօրոշրիւն: Օրինակի համար,
եւ հիմա կըմբռնեմ թէ ինչ հաւասարու-
թեան վերաբերութիւն ունի եռանկեան
մը իրեք անկիւններն երկու ուղղոց հետ.
աս է ներգործական ծանօթութիւնը:
Բայց թէ որ աս վերաբերութիւնն առա-
ջուց ըմբռնած ըլլամ, և այնպէս միտքս
հաստատ մնայ՝ որ քանի որ մտածեմ միշտ
համողուիմ, ու ան աստիճանի ճշմարտու-
թեամբ տեսնեմ որով որ առջի անգամուն

ըմբռնեցի, ծանօթութիւնն ունակական
կըլլայ: Ան ճշմարտութեանց ծանօթու-
թիւններն որ մեր յիշողութեան մէջն ու-
նինք՝ ունակական են: Թէ որ մարդ իրեն
ծանօթութիւն սեպէր ներկայացած ա-
ռարկայից ներգործական ըմբռնումը մի-
այն, միշտ տգիտութեան մէջ կը մնար, ու
ծանօթութեանց կողմանէ միշտ նոր կեանք
կը սկսէր. որովհետեւ երեկուան ստացած
ծանօթութիւնն այսօր չէր մնար:

156. Ռշնակական ծանօթութեան կրկոշ
սատիճանը:

Այ միայն կրնանք յիշել գաղափարաց
յարաբերութիւնն ուրիշ անգամ ըմբռնել-
նիս, հապտ նաեւ ան ապացոյցներն որոնց-
մով որ բացատրուեցաւ ան յարաբերու-
թիւնը: Բայց շատ անգամ ալ կը հանդիպի
որ կը յիշենք նախադասութեան մը ճշմար-
տութիւնը, որ առջի անգամուն ապացու-
ցութեան ուժով ըմբռնեցինք և համոզուե-
ցանք. իսկ վերջէն միջնորդական գաղա-
փարները մտքերնիս չեն գար, կամ թէ ը-
սենք՝ նոյն ճշմարտութիւնը հաստատելու
համար գործածուած ապացոյցները մըտ-
քերնէս ելած կըլլան. բայց մտածելով թէ
անփոփոխ իրաց մէջ յարաբերութիւններն
ալ անփոփոխ կը մնան, կը համոզուինք
որ ան բանն որ ուրիշ անգամ ճշմարտ էր,

ալէտք է որ հիմա ալ դարձեալ ճշմարիտ
 ըլլայ: Զոր օրինակ, կրնամ ես երկկող-
 մնաղոյդ եռանկեան խարսխին երկու կող-
 մի անկիւններուն հաւասարութեան յա-
 րաբերութիւնը յիշել՝ առ ճշմարտութիւնը
 հաստատող ապացոյցներուն հետ. կրնամ
 ալ յիշել միայն նախադասութեան ճշմար-
 տութիւնն որ ուրիշ անգամ պայծառ ըմ-
 բռնած էի, առանց ապացոյցները յիշե-
 լու, որոնցմով որ հաստատուեցաւ նոյն
 ճշմարտութիւնը: Բայց կը ճանչնամ, ու
 ճշմարտութեանը վրայ համոզեալ եմ ան
 պատճառաւ՝ որ եթէ մէկ երկկողմնաղոյդ
 եռանկեան խարսխին երկու կողմի ան-
 կիւնները իրարու հաւասար ըլլալն ապա-
 ցուցուեցան, ու իցէ երկկողմնաղոյդ ե-
 ռանկեան նոյն անկիւններն իրարու հա-
 վասար կըլլան, որովհետեւ նոյն անփո-
 փոխ գաղափարաց յարաբերութիւնն ան-
 փոփոխելի կը մնան: Անոր համար մեր
 միտքն որ ճշմարտութեան նայելով այլ-
 և այլ վիճակի մէջ կը գտնուի՝ կրնանք
 ունակական ծանօթութեան երկու այլ
 և այլ աստիճան համարիլ. մէկը՝ որ ա-
 պացոյցներն ալ կը յիշենք, երկրորդէն
 աւելի ուժ ունի, որ ապացոյցները չենք
 յիշեր: Աւստի թէ որ մեր առանձին պի-
 տոյիցը համար կամ մեր խմացողութիւնը
 կրթելու համար ուղենանք ճշմարտու-
 թեանց շղթայ մը կազմել կամ կարգ մը ճշ-
 մարտութեանց ըմբռնել, միշտ հարկաւոր

չէ ապացոյցները միտք բերելը . բայց
թէ որ մեր ըմբռնած ճշմարտութիւնն ու
դէնանք ուրիշին ալ սորվեցընել ու հա-
մոզել, առանց ապացուցի չըլլար . ու
պարզ խօսքով մը ուրիշը համոզել պահան-
ջելը՝ անմիտ պահանջմունք է :

157. Մարդկային ծանօթութեանց բացայայ-
տութեանց առաջին աստիճանն է ինքնադի-
մութիւնը :

Գաղափարաց մէջ գտնուած յարաբե-
րութիւնը միշտ միօրինակ չըմբռնեն որ
միտքը . հապա որչափ որ աւելի կամ նուազ
պայծառ երևնայ գաղափարաց իրա-
րու պատշաճութիւնը կամ անպատշաճու-
թիւնը, այնչափ դանաղան կերպով կըմ-
բռնենք, և ասով ծանօթութիւններն այլ
և այլ աստիճան կառնուն : Արդ ծանօթու-
թեան առաջին ու բարձրագոյն աստիճա-
նը, որչափ որ մարդկային մտաց տկարու-
թիւնը կրնայ հասնիլ՝ ինքնադիմ տեսութիւնն
է, և կամ դիմ յանդիման ծանօթութիւնը . որ
է պայծառ, որոշ ոչ անմիջապէս ըմբռնել գա-
ղափարաց մէջ եղած պատշաճութիւնը կամ
անպատշաճութիւնը . անանկ որ միջնորդական
գաղափարներու պէտք չըլլայ ան ծանօթու-
թիւնն ստանալու համար : Ուստի գէ՛մ յան-
դիման ծանօթութեամբ գիտենք թէ եր-
կոք՝ երկոք ալ չորս կընէ . Չորսն երկոքէն

առնի է. Բոլորը միշտ իր ո՛ր և իցէ մասէն մեծ է. Առանկիւնը բոլորակ չէ. ու ասոնց նման ճշմարտութիւններ, զորոնք ըմբռնելու համար միտքն ամենեւին դժուարութիւն մը չի քաշեր. հապա ասոնց պայծառութիւնն այնպէս կըմբռնէ, որ երբ ալ հանդիպի դէմ չի կրնար դնել, այլ հարկաւ պէտք է հաւանի. ոչ երբէք կրնայ տարակուսիլ ու քննութեան մտնել:

158. Մեր ծանօթոշրկանց բացայայտոշրկան երկրորդ աստիճանն է Ապացոշցոշրիւնը:

Թէ որ գաղափարաց պատշաճութիւնը կամ անպատշաճութիւնն անմիջապէս չի հասկըցուի, այսինքն ինքնագիմի ծանօթութիւն չըլլայ, միջնորդ գաղափարաց հարկաւորութիւն կըլլայ, որ անոնց ձեռքովը գաղափարաց իրարու ունեցած յարաբերութիւնն իմացուի. և անանկով մարդ կըստանայ ան տեսակ ծանօթութիւն որ Ապացոշցական կըսուի. ուստի մեր ծանօթութեանց երկրորդ աստիճանն է Ապացոշցոշրիւնը: Նոյն խարսխի վրայ ու նոյն զուգահեռահաններու մէջ եղած երկու զուգահեռագիծներուն իրարու հաւասար կամ անհաւասար ըլլալու յարաբերութիւնն անընդմիջաբար ըմբռնել չըլլար, ուստի չըլլար ինքնագիմի տեսութեամբ ըմբռնել. անոր համար միջնորդական գաղափարներ պէտք են՝ որոնցմով

ծանօթութիւնը մարդ կարենայ ստանալ. որ է ըսել թէ տրամախոհութիւն ու ապացոյցութիւն պէտք է. բայց ասոր վրայ բաւական խօսեցանք աս գրքիս առջի գլխուն մէջը: Աս միայն գիտնալու է որ թէպէտ ստոյգ է ապացոյցական ծանօթութիւնը, բայց ան աստիճանի բացայայտութիւն չունի, և ոչ այնպէս մէկէն 'ի մէկ կը հասկըցուի ինչպէս որ է ինքնագիմի ծանօթութիւնը. վասն զի յայսմ մէկէն 'ի մէկ կը ճանչնանք պատշաճութեան կամ անպատշաճութեան յարաբերութիւնը. իսկ ապացոյցութեան մէջ թէպէտ և նոյն յարաբերութիւնը կը ճանչցուի, բայց պէտք է հետզհետէ ու աստիճանաբար գաղափարէ գաղափար առաջ երթալ: Ուստի կը հետեւի դարձեալ որ ինքնագիմի ծանօթութեամբ գաղափարաց յարաբերութեան ըմբռնմանը վրայ ամենեւին տարակոյս չըլլար, բայց ապացոյցական ծանօթութեամբ ապացոյցութեան ձեռքով նոյն յարաբերութիւնն ըմբռնելէն առաջ կրնայ երկբայութիւն ըլլալ. և թէպէտ ապացոյցութեամբ ստացած ըմբռնումն ամենապայծառ ըլլայ, բայց ան անմիջական համոզումը չըլլար, որ ինքնագիմի ծանօթութենէն անմեկնելի է:

159. Ուղղակի և անուղղակի ապացոյցոյքիւն:

Ապացոյցութիւնը կրնայ Ուղղակի կամ Անուղղակի ըլլալ: Ուղղակին ան է՝ որ նախ անտարակուսելի սկզբունք մը կը հաստատենք, և ան սկզբունքն ալ ապացոյցանել ուզած նախադասութեանը կը յարմարցընենք՝ որուն հետ հարկաւոր կապակցութիւն պէտք է որ ունենայ, և ան կէց կը հանենք պատշաճ հետեւութիւնը: Իսկ անուղղակին է որ ոչ եթէ անտարակուսելի սկզբունքներէ կը հետեցընենք առաջարկուած նախադասութեան ճշմարտութիւնը, հապա անոր հակառակ նախադասութեանը անտեղի կամ ըստ ինքեան հակասական ըլլալէն, ուստի ասանկով կը հետեցընենք առջի նախադասութեան ճշմարիտ ըլլալը: Իսկ ճշմարիտ սեպուած նախադասութեանն ալ ստութիւնը նոյնպէս անուղղակի ապացոյցանել կըլլայ, թէ որ ապացոյցութիւնն ան նախադասութենէն ինչ անտեղութիւններ օրինաւոր կերպով կը հետեւին, վասն զի սկզբունքէ մը օրինաւոր կերպով առաջ եկած անտեղի հետեւութիւնը՝ նոյն սկզբանն անտեղութեանն ապացոյց է (124): Ասերկու կերպ ապացոյցութեանց օրինակներ երկրաչափական ուսման մէջ շատ կը հանդիպին:

460. Զգացու՞մբ մեր ծանօթութեանց
բացայայտութեան երրորդ աստիճանն է:

Մեզմէ դուրս եղած մարմնեղէն առարկայից ու անոնց յատկութեանցն ամենեւին ծանօթութիւն մը չէինք կրնար ունենալ, թէ որ մեր մարմնոյն զգայարանացը վրայ իրենց տպաւորութիւնը շարունակ չազդէին (2): Ուստի մասնաւոր իրաց գոյութիւնը կիմանանք զգացման ձեռքովը, որ կրնանք Զգայական ծանօթութիւն անուանել, և մեր ծանօթութեանց երրորդ աստիճանը սեպել: Աստեպակ ծանօթութիւնն առջի երկուքին ստուգութեան աստիճանը չունենար, բայց անանկ ալ մեր տարակոյսը կը վերցընէ, ու մարմնոց և իրենց օրակիսութեան իրական գոյութիւնն երեւակայականէն կը զանազանէ: Արտաքին առարկայք մեր մարմնոյն վրայ տպաւորութիւն մը ընելէն ետեւ՝ հաճութիւն կամ ցաւ ունենալնուս պատճառաւ ան առարկայից գոյութիւնը կըմբռնենք, և ինչպէս մեր երջանկութեան կամ թշուառութեան վրայ ապահով կըլլանք, այսպէս ալ նոյն առարկայից գոյութեանը վրայ: Մէկն որ ձեռքը կրակին վրայ կը դնէ՝ լաւ կրնայ իմանալ թէ ինչ զանազանութիւն կայ իրապէս ձեռքը կրակին վրայ բռնելուն ու նոյն բանն երազելուն մէջ. վասն զի առջի գիպուածին մէջի իրական տպաւոր

ւորութեանը հետեւանք կըլլայ ան ցաւը ,
որ երկրորդ դիպուածին մէջ չըլլար : Թէ
որ մէկն աս տեսակ ստուգութեան մէջ
առաւելագոյն ստուգութիւն պահանջէ ,
ու յամառեալ պնդէ թէ մեր ամեն զգաց-
մունքներն երազ են , այնպիսին յաղթա-
հարելու համար թէ աս մտածութիւնը
խենթութիւն է՝ պէտք է իրեն լաւ մը ծեծ
քաշել , որ երթայ անոր ցաւէն մտաց խե-
լագարութիւնը բժշկէ :

161. Ինքնադիմի ծանօթութեան
ոչդիպատութիւնը :

Աս իրեք տեսակ ծանօթութեանց , այս-
ինքն ինքնադիմի , ապացուցական և ըզ-
գայական , իւրաքանչիւրին առանձին ուղ-
ղադատութեան կանոն կայ , որով կրնայ
մարդ անոնց ճշմարտութեանը վրայ ա-
պահով կենալ : — Ինքնադիմի ծանօթու-
թեան ուղղադատութիւնն է ան բռնադա-
տութիւնն որ կը զգայ մտքերնիս՝ երբոր
իրեն ներկայացած գաղափարներուն մէջ
ներքին անմիջական յարաբերութիւն մը
կըմբռնէ : Միտքը բացարձակ հաստա-
տուն ու անփոփոխ հարկաւորութեամբ
կը բռնադատուի ան ըմբռնմանը հաւանու-
թիւն տալ , թէպէտև տարբեր ժամանակ ,
տարբեր տեղւոյ և ուրիշ ո՞ր և իցէ տարբեր
պարագայի մէջ ըլլայ . և աս հաւանու-
թիւնն ամեն մարդու միակերպ է , բաւա-

կան է որ եզերքն ըմբռնէ ու բանավարու-
թենէ բոլորովին զուրկ չըլլայ : Ուրիշ տե-
սակ նախադասութեանց վրայ աս յատ-
կութիւնները չեն երևնար :

162. Ապացոյցական ծանօթութեան
ոչողադաստըրիւնը :

Ինքնադիմի ծանօթութեան ուղղադա-
տութենէն տարբեր չէ ապացուցական
ծանօթութեան ուղղադատութիւնն ալ .
բաւական է որ ապացուցութիւնը հասկը-
ցուի ու հիմնուի այնպիսի սկզբանց վրայ,
որ կամ ինքնադիմի ծանօթութիւն են , և
կամ օրինաւորապէս անոնցմէ կը ծագին
ու առաջ կու գան : Թէ որ աս ապացու-
ցական ծանօթութեան ճշմարտութիւնն
ուղղադատութեան կանոն մը չունենար ,
մտքերնուս վրայ ամենեւին փոփոխութիւն
մը պիտի չիմանայինք : Բայց կը տեսնենք
թէ քանի որ դեռ ապացուցուած չէ բանը ,
անստուգութեան մէջ կը ծփայ մտքերնիս .
իսկ ապացուցուելէն ետքը որչափ ալ ինքն
իրեն բռնութիւն ուղեւնայ ընել , չի կրնար
չըմբռնել ան բանն որ կըմբռնէ , և ոչ իսկ
ըմբռնածէն տարբեր կերպով ըմբռնել .
ներքին զգացմունք մը կունենայ միտքը ,
որուն հարկ է որ հպատակի : Աս է ապա-
ցուցական ծանօթութեան ուղղադատու-
թիւնը , որ ժխտելու համար մեծ անմտու-
թիւն մը պէտք է :

163. Չգայական ծանօթութեան
ոչդղատաւութիւնը :

Զուարճութեան կամ ցաւոյ զգացումը
որ մեր մարմնոյն վրայ եղած տալաւորու-
թենէն առաջ կու գայ, և չենք կրնար
չզգալ և ոչ ժխտել մինչև որ մեր գոյու-
թիւնը չժխտենք, մեզմէ դուրս եղած
մարմնոց ճշմարիտ և իրական գոյութեան
նշանն է. որով և զգայական ծանօթու-
թեան ուղղադատութիւնը (160) :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍՏՈՒԳՈՒԹԻՒՆ

164. Ճշմարտութիւնն ի՞նչ է. ո՞ր ճշմարտու-
թեան այլևայլ տեսակները :

Ծանօթութեան բացատրութիւնն որ
տուինք (154), մարդ դիւրաւ կըմբռնէ ան-
կէց որ միշտ հետն է ճշմարտութիւնն ու
ստուգութիւնը. ուրեմն ծանօթութեան
գաղափարն որոշ տալէն ետև՝ պէտք է որ
ճշմարտութեան ու ստուգութեան գաղա-
փարներն ալ որոշենք : Ուրեմն ի՞նչ է
ճշմարտութիւնը : Առանց պատճառի չէ որ

չատ դարերէն ՚ի վեր աս հարցմունքը կըլ-
լայ : Աս ալ ան բառերէն մէկն է՝ որ թէ-
պէտեւ ամեն մարդու բերանն է , բայց իր
գաղափարը բովանդակ պատշաճ կերպով
ունենալը դիւրին չէ : Արեւանք ըսել որ
ճմարտութեան գաղափարը՝ ընդհանուր
ու վերացեալ մտքով առնելով՝ կանոնի մը
հետ յարաբերութիւն մը կը ցցընէ . անանկ
որ թէ որ ան կանոնին համաձայն ըլլայ ,
ճմարտութիւն կըլլայ . իսկ թէ որ անհա-
մաձայն ըլլայ , ճմարտութեան հակառակ՝
ստութիւն : Բայց որովհետեւ կանոնն այլ-
եայլ տեսակ կրնայ ըլլալ , անոր համար
ճմարտութիւնն ալ այլեայլ տեսակ կը
դանազանուի , որ սովորաբար աս հե-
տեւալներն են . Տրամաբանական , Բա-
րոյական , Բնաբանական ոչ Բնագիտական :

165. Տրամաբանական ոչ բարոյական
ճմարտութիւն :

Տրամաբանական ճմարտութիւնն է
Մեր դատմանը համաձայնութիւնն ստար-
կայից մէջն եղած յարաբերութեան հետ : Ու-
րեմն տրամաբանական ճմարտութիւնը
կըռելու կանոնն է առարկայից մէջն եղած
պատշաճութեան կամ անպատշաճութեան
իրական յարաբերութիւնը . երբոր մեր
դատմունքն աս կանոնին համաձայն ըլ-
լայ՝ տրամաբանական կըլլայ ճմարտու-
թիւնը . իսկ թէ որ անհամաձայն ըլլայ ,

ստութիւն կըլլայ: Չոր օրինակ, աս դատումը խոցը ծանր մարմին մըն է, տրամաբանական ճշմարտութիւն կըլլայ՝ թէ որ համաձայն ըլլայ ծանրութեան ու բոցոյն իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանը. որ է ըսել՝ եթէ իրաւցընէ ծանրութիւնը բոցոյն պատշաճի. բայց թէ որ աս առարկայք իրարու չեն պատշաճիր, դատումն ան ատենը տրամաբանական ստութիւն կամ մոլորութիւն կըսուի:

Բարոյական ճշմարտութիւն կըսուի Արտաքին նշաններու կամ նախադասութեան մը ներքին իմաստին կամ խղճմտանաց հետ համաձայնութիւնը. ուստի բարոյական ճշմարտութեան կանոնն է սեփական խղճմտանքը, որուն թէ որ համաձայն ըլլան արտաքին նշանները կամ նախադասութիւնը՝ բարոյական ճշմարտութիւն կըլլայ, ապա թէ ոչ ստութիւն:

166. Բնաբանական ճշմարտութիւն:

Բնաբանական ճշմարտութիւնն է Բնական իրաց պատշաճողութիւնն աշխարհիս բնաբանական կամ մեքենական օրինացը հետ: Աս ճշմարտութեան կանոնն է բնութեան արարչին հաստատած բնաբանական օրէնքները, որոնց համեմատ կարգաւորուած ու սահմանած են աս աշխարհիս բաները. ուստի ինչ բան որ աս օրինաց համաձայն է՝ բնաբանական կամ բնական

ճշմարտութիւն է. իսկ թէ որ անհամաձայն՝
բնաբանական ստութիւն է: Ոսկին, արծա-
թը, կրակը, և ուրիշ ո՛ր և իցէ գոյացութիւն-
ներ ու մարմնեղէն հանգամանքներ բնա-
բանաբար ճշմարիտ կըլլան, թէ որ ունենան
ան ամեն յատկութիւները որոնք պէտք են
տիեզերաց բնաբանական օրինաց համա-
ձայն ըլլալու համար: Ուստի բնաբանա-
կան ճշմարտութիւնը միշտ իրական է. ու-
րովհետեւ իրաց իրականութեանը վրայ
կորոշուի, չէ թէ ուրիշներուն երեւակայու-
թեան կամ ցնորիցը վրայ:

167. Բնազանցական ճշմարտոտքիւն:

Բնազանցական ճշմարտութիւնը սովո-
րաբար այսպէս կը սահմանուի: Ստեղծա-
կան իրաց ոչնեցած կարգին համաձայնոտքիւնն
Աստուծոյ մտքին մէջ եղած յաշիտենական ոչ
անփոփոխելի օրինացը հետ. ուստի աս ճշ-
մարտութեան անխաբելի կանոնն է յա-
ւիտենական օրէնքը. և ինչ որ ան օրինաց
համաձայն է՝ կարգաւորեալ կըլլայ ու բնա-
զանցական ճշմարտութիւն: Մեզքն որ Աս-
տուծոյ յաւիտենական օրինացը դէմ է՝ բը-
նազանցական ստութիւն է. և Աստուծոյ
մտացը յաւիտենական և անփոփոխելի
գաղափարաց կարգին մէջը չէ. վասն զի
Աստուծոյ միտքը միայն բարի ու սուրբ
բաները կը բովանդակէ:

168 . Ստուգո՞ւք իշնե ինչ է . և ասե՛ր կրկին
միտքը :

Ինչ որ ճշմարիտ է՝ միշտ ստոյգ է . բայց
ինչ որ ստոյգ կը համարուի՝ միշտ ճշմարիտ
չէ : Ուստի ստուգութիւնն երկու մտքով
պէտք է մտածել . կամ մեր դատման առ-
արկայից յարաբերութեանը հետ համա-
ձայնելուն նայելով որ կըսուի Ստուգո՞ւք իշնե
ճշմարտո՞ւքեան , և ոչ երբէք սուտ կըլլայ .
կամ մեր հոգւոյն պարզ մէկ կերպ վիճա-
կին նայելով , որով կը համազուինք և կար-
ծիքնիս կը հաստատենք իրաց վրայ : Աս
մտքով առնելով ստուգութիւնը , կրնայ
ճշմարիտ՝ կրնայ սուտ ալ ըլլալ : Ըճմարիտ
կըլլայ թէ որ մեր դատմունքն իրապէս
առարկայից իրարու յարաբերութեանը
համաձայն ըլլայ : Սուտ կըլլայ թէ որ դատ-
մանը ճշմարտութեանը վրայ մենք ապա-
հով ըլլանք , բայց դատումը առարկայից
իրարու իրական յարաբերութեանը չի-
պատշաճի : Ստոյգ գիտեմ որ հակոռդիդին
քառակոշսին հաշաւար է երկոշց կողմանց քա-
ռակոշաշոյն գոշմարին . աս ստուգութիւնը
ճշմարիտ է . վասն զի արդէն հակուդիդին
և երկուց կողմանց առ յարաբերութիւնը
համաձայն է առ դատման : Բայց Լակ-
տանտիոս ստոյգ գիտէր որ հակոտնեայք
չկան , և առ ստուգութիւնը սուտ է . վասն
զի հակոտնէից գոյութիւնն ուրանալով

իր դատմունքն առարկայից յարաբերութեանը հետ համաձայն չէ : Սուտ ստուգութենէ մը վտանգաւոր բան չիկայ , անկէց շատ մոլորութիւններ կրնան առաջ գալ , և դժուարին է որ ան մոլորութիւններն ուղղենք . վասն զի սուտ սկզբանց վրայ հաստատուած են , և մենք ան սկըզբունքները ճշմարիտ կը համարինք : Ուրեմն մինչև որ բան մը ճշմարիտ ու անտարակուսելի սկզբունքներէ առաջ չի գայ , պէտքը չէ ստուգութեամբ հաստատել :

169 . Չափաքերական , բնաբանական ոչ բարոյական ստուգոչքիւն :

Ստուգութիւնն իբրև ճշմարտութիւն մտածեալ՝ այլևայլ աստիճան ունի : Երբոր գաղափարք 'ի հարկէ իրարու յարաբերին այնպէս որ հակառակը 'ի բնութենէ անկարելի ըլլայ , ստուգութիւնը Չափաքերական կըսուի : Զոր օրինակ , Բոյորն իր մասեն մեծ է . Երկուք բան որ երրորդի մը հաշտար են , իրարոք աչ հաշտար են . և ասոնց նման ուրիշ ճշմարտութիւններ չափաբերական ստուգութեամբ ստոյգ են : Իսկ թէ որ գաղափարաց իրարու յարաբերութիւնը հարկաւոր ըլլայ , բայց ոչ այնպիսի կերպով որ հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի ըլլայ , հասլա միայն բնութեան օրէնքի մը դէմ ըլլայ , Բնաբանական կըսուի :

ստուգութիւնը : Կրակը հարկաւորապէս
պէտք է այրէ . Ան մարմինն որ տեսակարար
ծանրութեամբ չրէն աշկի ծանր է , ջրին տա-
կը կերքայ . ասոնք բնաբանական ստու-
գութեամբ ստոյգ ճշմարտութիւններ են .
իսկ հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի
չէ , հապա միայն բնութեան հաստատեալ
օրինացը ներհակ է . կարելի ըլլալով աս
օրինաց փոփոխութիւնը , ինչպէս որ հրաշ-
քով կըլլայ , ստուգութիւնը կրնայ սխա-
լիլ : Եւ եթէ ստուգութիւնն այնպէս է ,
որ հակառակն 'ի ներքուստ անկարելի չէ ,
և ոչ բնութեան օրինացը ներհակ , հապա
միայն հաստատուն վկայութեան մը , և
մարդու սովորական գործողութեանը դէմ ,
Բարոյական ստուգութիւն կ'ըսուի : Բա-
րոյական ստուգութիւն է որ հռոմայեցւոց
առջի կայսրը Հոկտաւիանոս Օգոստոս ա-
նուամբ մէկն եղած ըլլայ . որովհետեւ այն-
չափ երևելի պատմաբանք կը վկայեն , որ
չահ մը չունէին , ու բոլոր մարդիկ խաբե-
լու չէին կրնար միաբանիլ : Բարոյապէս
ստոյգ է՝ որ եթէ Պոմպէոս Յուլիոս Աե-
սարու յաղթէր , հասարակապետութեան
գլուխն ան բանը կը բերէր ինչ որ Աեսար
բերաւ . որովհետեւ Պոմպէոս ալ Աեսարէն
ոչ ինչ ընդհատ փառասէր էր . և հասա-
րակապետութիւնն ալ այնպիսի վիճակի
մէջ էր՝ որ կառավարութիւնն ան կերպով
առաջ չէր կրնար երթալ , ու կարօտ էր
որ մէկ գլուխ մը ըլլայ կառավարը :

170. Այլևայլ տեսակ ստուգութեան կանոններ:

Աս իրեք տեսակ ստուգութեանց բնութենէն կը հասկըցուի՝ որ չափաբերական ստուգութիւնն առաջին կարգի է, բնաբանականն երկրորդ ու բարոյականը երրորդ: Անոր համար թէ որ չափաբերական ստուգութեան դէմ ելլէ բնաբանականը, բնաբանականը պէտք է սխալ սեպել. իսկ թէ որ անոնցմէ մէկուն բարոյական ստուգութիւնը դէմ ելլէ, զանոնք պէտք է նախապատիւ սեպել: Թէ որ չափաբերական և կամ բնաբանական երկու ստուգութիւններ իրարու ներհակ ըլլան, երկուքին վրայ ալ տարակուսելու է. ու պէտք է աւելի հասուն ու ճիշդ կերպով զանոնք քննել. վասն զի կամ երկուքն ալ սխալ են, կամ հարկաւորապէս մէկն իրաւ ու մէկալը սուտ: Թէ որ չափաբերական ստուգութեան աստուածային վկայութիւնը դէմ ըլլայ, կամ ստուգութիւնը ճշմարտապէս չափաբերական չէ, և կամ Աստուծոյ խօսքը մութ է. վասն զի անկարելի է որ ճշմարտութիւն մը ուրիշ ճշմարտութեան դէմ ելլէ: Այսպէս է ահա երկրիս շարժման ստուգութիւնը, որ կը կարծուի թէ սուրբ գրոց վկայութեանը դէմ է. բայց սուրբ գրոց միտքն ուրիշ բան է: Վերջապէս թէ որ Աստուծոյ բացայայտ խօսքին հակառակ ելլէ բնաբանական կամ

բարոյական ստուգութիւնը, յայտնի է որ
պատրողական է այնպիսի ստուգութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

Հ Ա Ւ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

171. Հաշտականութիւնն ոչ կարծիքն ինչ է:

Մեծ երջանկութիւն կըլլար թէ որ մարդ
իր ամեն քննութեանցը մէջ ճշմարտութեան
ստուգութեանը հասնէր, ու բացա-
յայտ տեսնէր գաղափարներուն իրարու
յարաբերութիւնը: Բայց որովհետեւ մեր
ծանօթութեանց սահմանը շատ ամփոփ
է, անոր համար շատ անգամ ճշմարտութեան
ստուգութեանը հասնիլ չկարենա-
լով, պէտք է Հաշտականութեամբ գոհ ըլ-
լանք, որ է ճշմարտութեան կամ ստութեան
կրկոյր մը, որ քանի մը պատճառներ ունե-
նալով՝ կրնայ մեր մտքին առաջնորդել որ դա-
տե՛ք եւ նախադասութիւն մը ձգմարիտ է կամ
սոստ: Հաւանականութիւնը կարծեաց հետ
կը միանայ, թէ որ կարծիքը նոյն մտքով
առնուի. բայց իրարմէ տարբեր կըլլան՝
թէ որ կարծիք ըսելով կիմացուի Հաստա-
տուն եւ ստոյգ հաշտութիւնն որ կը տրուի հա-
շտական ոչ անստոյգ նախադասութեանց . եւ
այնպիսի կարծիք պէտք չէ ունենալ:

172. Հաշուականութիւնն ինչպէս պետք է
չափել :

Հաւանականութեան ուժը պատճառնե-
րուն ուժէն կը կախուի . և անոնց ուժն
ալ շատ կըլլայ կամ քիչ, որչափ որ ստու-
գութեան աւելի կամ նուազ մերձաւոր
ըլլան, որովհետեւ հաւանականութիւնը
ստուգութեան կուղէ մօտենալ: Ուրեմն
հաւանականութեան աստիճաններն որո-
շելու համար՝ պէտք է որ ստուգութիւնը
յայտնի ըլլայ կամ իրեն աստիճանաց թի-
ւը: Չոր օրինակ վիճակընկեցութեան թի-
ւերը 90 են, ամբողջ ստուգութեան աս-
տիճանն ալ 90 կըլլայ. ուրեմն ստոյգ ըլլա-
լու համար, որ վիճակը հանելու ատեն իմ
ընտրած թիւս կելլէ, հարկաւոր է որ ամ-
բողջ 90 թիւն ալ ունենամ. իսկ թէ որ
մէկը միայն ունենամ, և աստիճան հաւա-
նականութեան կունենամ, որ հաւասար
կըլլայ $\frac{1}{90}$ ին. թէ որ 2 թիւ ունենամ, հա-
ւանականութիւնն ալ կըլլայ երկու աստի-
ճանի, կամ թէ հաւասար $\frac{2}{90}$ ին որով և
ստուգութեան աւելի մօտ. և որչափ իմ
կողմն թիւերը շատ ըլլան, այնչափ աւելի
կըլլայ ստուգութեան աստիճանը որով և
հաւանականութիւնը: Իսկ եթէ ամբողջ
ստուգութեան աստիճաններուն կէսն
անցնի, հաւանականութիւնը ճշմարտա-
նմանութեան անուն կառնէ, որ որչափ

դեռ աւելի ստուգութեան մօտենայ, այն-
չափ աւելի մեծ կըլլայ: Չոր օրինակ, յի-
շած օրինակին վրայ երթալով, թէ որ թի-
ւերը 45ը անցնին, որ իննըսունին կէսն է,
ճշմարտանմանութեան կը հասնի. և ասի-
կայ ալ քանի որ թիւերն աճին՝ աւելի կա-
ճի: Իսկ թէ որ ստուգութիւնը ձեացընող
աստիճաններուն թիւն անժանօթ ըլլայ,
սն ատենը՝ թէպէտ և կրնայ աւելի կամ
նուազ հաւանականութիւն ըլլալ, բայց
որոշել չըլլար թէ ստուգութենէն որչափ
հեռու է: Թէ որ վիճակընկեցութեան
թիւերն անժանօթ ըլլան, թէպէտև ով որ
աւելի թիւ ունենայ՝ մեծագոյն հաւանա-
կանութիւն կ'ունենայ քան զայն՝ որ նուազ
թիւ ունի, բայց ոչ մէկն և ոչ մէկալը կը
գիտնան թէ իւրաքանչիւրին հաւանակա-
նութիւնը ստուգութենէն որչափ հեռու է:

175. Դիպաց կողմանէ հաշուականութեան
հիմունքը:

Դիպաց վերաբերեալ նախադասու-
թեանց վրայօք՝ թէ որ հանդիպած բանը
մենք չենք տեսած, և ոչ ստոյգ ըլլալը
կրնանք հաստատել, քանի մը պատճառ-
ներ կան որ անոնցմով կրնանք կանոնա-
ւորել մեր հաւանութիւնը. և ասոնք Հա-
շուականութեան հիմունք կըսուին, որ հե-
տեւալներն են: ա. Պատմուած բանը մեր
ժանօթութեանց ու մեր ունեցած փորձին

Համաձայն ըլլալը : ք . Վկայից տեղեկու-
թիւնը , փորձն ու հաւատարմութիւնը :
Թէ որ սովի ատեն աչքովս տեսնէի որ ան-
օթութենէ մարդ մը մեռեր է , ճշմարտու-
թեանն ստուգութիւն կունենայի : Բայց
թէ որ նոյն դիպուածն ուրիշ մը ինծի
պատմէր , դիւրաւ կը հաւտայի խօսքին ,
և իբրեւ շատ հաւանական կընդունէի , ու
րովհետեւ սովորական դիտողութեանս
համաձայն կու գար , ու գիտեմ որ այդ-
պիսի դիպուած գրեթէ սովորական է այն-
պիսի ատեն . միայն չըլլայ թէ այնպիսի
հանգամանքներ վրան ըլլան՝ որ յայտնա-
պէս երկբայական ընեն դիպուածը . ինչ-
պէս թէ որ նոյն դիպուածը հարուստ մար-
դու մը վրայ պատմուի , որ հաւանակա-
նաբար այդպիսի վտանգէ դուրս է : Իսկ
թէ որ նոյն դիպուածը սովէ դուրս ժա-
մանակ պատմեն , հաւանականութիւնը
բոլորովին ուրիշի վկայութեանը վրայ հի-
մնած կըլլայ , իմ հաւանութիւնս ալ աւելի
կամ նուազ հաստատուն կըլլայ վկայից
թուոյն ու հաւատարմութեանը համեմատ :

174 . Ըսած երկու հիմանցը հարկաւորութիւնը :

Դիպաց վրայօք այնչափ հարկաւոր է
աս ըսած հաւանականութեան երկու հի-
մունքը , որ եթէ վկաները տեղեկութիւն ,
փորձ ու հաւատարմութիւն չունենան ,
կամ իրարու հակառակ խօսին և կամ թէ

տուած վկայութիւննին սովորական փոր-
ձին ներհակ ըլլայ, մտքերնուս մէջ Մա-
կարեւոյնքիւն, Երկրայոյնքիւն, Անստոյգոյ-
նքիւն ու Կասկած կամ Անխտահոյնքիւն կը
ծնանի: Եւ թէ որ շատ արժանահաւատ
մարդիկ բան մը պատմեն, որ ըստ ին-
քեան ստոյգ է՝ բայց մեր ծանօթութեանցն
անհամաձայն, և մանաւանդ թէ բոլորո-
վին ներհակ ըրած փորձերնուս, շատ դը-
ժուարաւ հաւանութիւն կուտանք, ու մե-
զի համար հաւանականութիւնը շատ կը
պակսի: Ասանկ է ան դիպուածն որ Սիա-
մի թագաւորի մը վրայ կը պատմէ Լոք-
որ երբոր հոլանտացի դեսպանին մէկն իր
երկրին երևելի բաները կը պատմէր թա-
գաւորին, աս բանս ալ ըսաւ՝ թէ Հոլանտա
ձմեռը ջուրը այնպէս կը սառի, որ մարդիկ
վրայէն կը քալեն. և թէ որ փիղերն ալ
ըլլային՝ անոնք ալ կրնային քալել. թագա-
ւորն ան ատեն աս պատասխանը տուաւ.
« Մինչև հիմա կարգէ դուրս պատմած
բաներուդ հաւտացի. վասն զի զքեզ ար-
ժանահաւատ մարդ կը սեպէի, բայց հիմա
տարակոյս չկայ որ ստասաց ես »: Պէտք
էր որ ասանկ ըսէր. որովհետև թագաւորն
այրեցած գօտւոյն տակը ծնած ըլլալով՝ չէ
թէ միայն այդպիսի բանի անդեկութիւն
չունէր, հասկա լսած ալ չէր. մանաւանդ
թէ իր փորձերն անոր հակառակը կը վը-
կայէին: Թէ որ աստղաբաշխ մը լուսնին
երկրէս որչափ հեռու ըլլալն երթայ կոշտ

գեղացիի մը զուրցէ, ևս առաւել թէ մէջը
հրաբուխներ կերենան, գեղացին խնտալ
կը սկսի: Ուստի կը հետեւի որ պատմութեամբ
բան մը մեծագոյն աստիճան հաւանակա-
նութեան կունենայ ամեն մարդկանց առ-
ջին՝ թէ որ ամեն ատենի ամեն տեղւոյ
համոզումն ու միանգամայն անփոփոխելի
ու շարունակ եղած փորձերը պատմութեամբ
դիպումներն համաձայն ըլլան, ու հաստա-
տեն հաւատարիմ վկաներէ պատմութեան
ճշմարտութիւնը:

175. Հաշտակաւորութեան ոգիչ հիմունք ևն
նմանութիւնն ու թանակաւորութիւնը կամ խելքը:

Ուրիշ տեսակ հաւանականութեան մըն
ալ կայ ան բաներուն, որոնք թէպէտե
զգայարանաց տակ չեն իյնար, և ոչ վրա-
նին փորձ կըլլայ, և ոչ մարդ մը վրանին
վկայութիւն կրնայ տալ, բայց կան այլև-
այլ հաւանական կարծիքներ, որ միտք
պառկեցընելու տեսակ տեսակ պատճառ-
ներուն. և աս պատճառներն այնչափ
աւելի ուժ կառնեն՝ որչափ աւելի համա-
ձայն ըլլան մեր գիտութեանը, մեր բանին
կամ խելքին, շատ անգամ ալ մարդկանց
այլևայլ կերպ մտածութեանը: Օրինակի
համար, թէ հոգեղէն էակաց գոյութիւնն
ու գործողութիւնն ի՞նչ կերպ է, ան նիւ-
թեղէն էակներն որ իրենց պղտիկութեա-
նը համար մեր զգայարանաց տակը չեն

իյնար ինչ յատկութիւններ ունին . շատ մը բնաբանական երևութից պատճառն ինչ է . մարդկանց զանազան բարոյական գործողութեանց վրայ ինչպէս դատաստան ընելու է , և այլն : Նմանութիւնն ու խելքը միայն որչափ որ կարելի է կրնան այդպիսի դիպուածներու մէջ մեղի օգնել , ու հաւանականութեան հիմունք ըլլալ : Զոր օրինակ , տեսնելով որ երկու մարմին սաստիկ իրարու շփելով տաքութիւն առաջ կու գայ , շատ անգամ կրակ ալ , նմանութեամբ հաւանական կը սեպենք թէ տաքութիւնն ու կրակն ուրիշ բան չէ , բան եթէ այրող նիւթին անտեսանելի հիւլէից սաստիկ ցնցումը : Տեսնելով որ զգայարանաց ու դիտողութեանց տակ ընկող էակաց մէջ անզգալի աստիճան մը կայ , անանկ որ շատ դժուարին է իմանալը թէ որ կէտին իրարմէ կը զանազանուին , ու հետզհետէ դէպ 'ի կատարելութիւն առաջ կերթան , նմանութեան օրինօք հաւանական կը սեպենք թէ նաեւ իմացական էակաց մէջն ալ զանազան դասակարգութիւններ կան՝ որ աստիճանաբար հետզհետէ կը բարձրանան ¹ մինչև Արարչին անհուն կատարելութիւնը : Թէ որ բացայայտ

¹ Քիտնալու է որ ոչ երբեք համեմատութիւն կրնայ ըլլալ ստեղծական ու անստեղծ կատարելութեանց մէջ , որչափ գերազույն աստիճանի ալ սեպուի ստեղծական կատարելութիւնը :

օրէնք մը չըլլայ որ մարդկանց քանի մը
բարոյական գործոց բարութիւնը կամ չա-
րութիւնն որոշելու կանոն ըլլայ, ան ա-
տեն անոնց վրայ եղած դատման հաւա-
նական ըլլալուն չափը՝ խելքի աւելի կամ
նուազ յարմար երևնալէն կառնուի: Հա-
ւանականութեան սա երկու հիմամբ՝ այս-
ինքն նմանութեամբ ու խելքով՝ շինուած
հմուտ ու կանոնաւոր պատճառաբանու-
թիւնն այնչափ հաստատութիւն կրնայ
առնել, որ մինչև ստուգութեան կը մօտե-
նայ ¹:

176 . Հաշտականութեան կանոններ:

Ինչ որ մինչև հիմա հաւանականութեան
վրայ ըսինք՝ կը հետևի որ ճշմարտութեան
ծանօթութենէն ու ստուգութենէն տար-
բեր բան է, և մտաց անսխալ կերպով ա-
պահովութիւն չի տար: Աւրեմն մարդ ճշ-
մարտութիւնը փնտրուելու կանոնաւոր ա-
ռաջնորդ ունենալու համար՝ հարկաւոր է
որ հաւանականութեան ամեն աստիճան-
ները և հիմունքը քննէ ու նայի թէ նախա-
դասութեան մը ինչչափ նպաստաւոր են,

¹ Սաստիկ նմանութիւնն որ կը տեսնենք ելեք-
տրական Հոսանիւթին ու կայծակին երևոյթնե-
րուն մէջ, որ շատ ու զգուշաւոր փորձերով հաս-
տատուած է, այսօրուան օրս մեզի ստուգութիւն
կու տայ որոշելու՝ որ կայծակին նիւթն ելեք-
տրական նիւթէն տարբերութիւն չունի:

որպէս զի անոր համեմատ մարդ հաւանի
կամ ետ կենայ անկէ : Արդ երկու կողմա-
նէ պատճառները լաւ մը կշռելէն ետեւ՝
նախադասութիւնը այնչափ աւելի կամ
նուազ հաւանականութեան ուժ կառնէ ,
որչափ որ մէկ կողմի հաւանականութեան
պատճառներն ու հիմունքն աւելի կամ
նուազ զօրաւոր ըլլան քան զմէկալը : Աս-
կէց կը հետեւի

Ա. Որ եթէ նախադասութեան մը պատ-
ճառներն երկու կողմանէ հաւասարապէս
հաւանական ըլլան , Երկբայութիւն կըլլայ .
որ է հոգւոյն անորոշութիւնն որ ոչ մէկ
կողմը և ոչ մէկալ կողմը կը հակի , կամ
երկու կողմանէ ալ հաւասարապէս պատ-
ճառ չըլլալուն , և կամ երկու կողմանէ ալ
պատճառները հաւասար ըլլալուն համար ,
անոր համար առջինն որ ըլլայ՝ Ժխտողական
կըսուի երկբայութիւնը . իսկ երկրորդն որ
ըլլայ՝ Դրական : Եւ որովհետեւ հաւանակա-
նութեան պատճառները , որոնց համար կը
հաւանինք , Ներքին կըլլան , այսինքն նիւ-
թոյն բնութենէն առաջ կու գան , կամ Ար-
տաքին , այսինքն վկայութենէ առաջ կու
գան , անոր համար հոգին երկբայութեան
վիճակին մէջ մնալու համար հարկաւոր է՝
որ պատճառներն երկու կողմանէ ալ հաւա-
սար կամ ներքին ըլլան և կամ արտաքին .
վասն զի թէ որ պատճառաբանութիւննե-
րը մէկ կողմանէ ներքին ըլլան , ու մէկալ
կողմանէ արտաքին , հոգւոյն հաւանու-

Թիւնն ալ խնդրոյն բնութեանը համեմատ
կըլլայ կամ խեղբին և կամ վկայութեան
հետեւելով:

Բ. Ան նախադասութիւնը որուն նպաս-
տաւոր աւելի պատճառաբանութիւններ
կան, պէտք է որ մեր հաւանութիւնն իրեն
քաշէ, քան թէ անոր ներհակ նախադա-
սութիւնը. բայց միշտ իբրեւ հաւանական,
և ոչ երբեք իբրեւ ստոյգ: Եւ որչափ որ
ներհակ պատճառներուն ուժն աւելնայ,
այնչափ մեր նախադասութեան հաւանա-
կան ըլլալուն աստիճանը համեմատաբար
կը պակսի:

Գ. Մէկ կողմանէ հաւանական պատճա-
ռաբանութիւններ որ ըլլան, պէտք չէ
ներհակ կողմին պատճառաբանութիւն-
ներն արհամարհել, մինչև որ չիցուցուի
թէ աւելի տկար պատճառաբանութիւններ
են: Եւ թէ որ մէկ կողմը բացայայտ ճշ-
մարտութիւն ըլլայ, մէկալ կողմի ինչ և
իցէ հաւանականութիւնն անօգուտ կըլլայ:

Դ. Այնպիսի հաւանական պատճառա-
բանութիւններ որ խեղբի վրայ հիմնած
են, զանոնք ջրել չըլլար, և ոչ ներհակ
հաւանական պատճառաբանութեամբ տը-
կարացընել՝ վկայութիւն բերելով, միայն
թէ աստուածային չըլլայ բերուած վկայու-
թիւնը: Թէ որ հաւանականութիւնը վը-
կայութենէ առաջ կու գայ, վկայութեանը
վրայ միայն վստահանալու է. բայց թէ որ
վկայութիւնը խեղբի պայծառ ու յայտնի

սկզբանցն ու փորձառութեան դէմ ելլէ ,
ուժը կը կորսընցընէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՔԸ

177. Հաշատքն ինչ է :

Թէ որ գաղափարաց իրարու ունեցած
յարաբերութիւնը կարելի չըլլայ գտնել ոչ
անմիջապէս՝ ինքնադիմի տեսութեամբ ,
(157) և ոչ միջնորդաբար՝ ապացուցու-
թեամբ (158) և ոչ արտաքին երևութիւ՝
հաւանականութեամբ (171), հապա մեր
հաւանութիւնն ուրիշի մը վկայութեանը
վրայ միայն դնենք , Հաշատք կըսուի : Ու-
րեմն հաւատքն է Ուրիշի վկայութեամբքը հա-
շանիչ սև թանկերուն որունց որ ծանօթութիւնը
չենք կրնար առնել ոչ զգայարանօք և ոչ խել-
քով : Եւ հաւատքն այնչափ աւելի հաս-
տատ կըլլայ , որչափ որ մարդս մեծ հա-
մարմունք ունենայ անոր գիտութեանն ու
հաւատարմութեանը վրայ՝ որուն որ կը
հաւտայ : Բայց որովհետև մեր հաւատքը
կանոնաւորող վկայութիւնը կրնայ կամ
Աստուծմէ կամ մարդիկներէ գալ , անոր
համար հաւատքը կըլլայ կամ Աստուծային

և կամ Մարդկային . մարդկային հաւատքն
այնչափ նուաաս է քան զաստուածայինը
որչափ որ Աստուծոյ վկայութիւնը մար-
դուն վկայութենէն գերազայն է :

178 . Աստուածային վկայութիւնն անխաբելի է :

Թէպէտև ըսինք (173, 174) թէ աւելի
գիւրաւ կը հաւանինք ան բաներուն որ մեր
ժանօթութեանցն ու փորձառութեանն ա-
ւելի համաձայն են, բայց աս կանոնը բանի
չի գար երբոր անխաբելի է վկայութիւնը
որուն որ հաւանութիւն պիտի տանք, թէ և
վկայած բանը համաձայնի կամ չհամաձայ-
նի հասարակաց փորձառութեանն ու իրաց
սովորական ընթացքին: Այսպիսի վկայու-
թիւն Աստուծմէ միայն կու գայ, որ ոչ կըր-
նայ խաբել և ոչ կրնայ խաբուիլ . և առաջ-
արկուած բանը Յայտնութիւն կըսուի: Ուս-
տի աստուածային վկայութիւնն այնպիսի
կերպով մեր միտքը պիտի հաւանեցընէ,
որպէս թէ նոյն բանին բացայայտ ժանօ-
թութիւնն ունենայինք . որովհետև Աս-
տուծմէ յայտնուած բանին ճշմարտութեա-
նը վրայ այնպէս համոզուած պիտի ըլ-
լանք՝ ինչպէս որ համոզուած ենք մեր գոյու-
թեանը վրայ :

179. Աստուածային յայտնութեանը հաշտարտե
կանոնները :

Անսխալ են ան պատճառները որոնց հա-
մար կը համոզուինք հաւանելու ան բանին,
որ իբրեւ աստուածային վկայութիւն մեզի
կառաջարկուի. վասնզի Աստուծոյ անհուն
ճշմարտութեան ու իմաստութեան վրայ
հիմնած են: Բայց մեր հաւատքը բանաւոր
ըլլալու համար՝ նախ պէտք է ապահով ըլ-
լանք որ մեզի իբրեւ աստուածային յայտ-
նութիւն առաջարկուած բանը՝ իրաւցընէ
Աստուծմէ է. և երկրորդ՝ պէտք է քննել
թէ իրաւցընէ ստոյգ միտքը կը հասկընա՞նք
թէ չէ: Ասոր համար հետեւեալ կանոնները
գիտնալու է:

Ա. Պէտք է աստուածային յայտնութիւն
սեպել ան ամենայն բան որ պատշաճ են
աստուածային բնութեան կատարելու-
թեանցը, ան մեր պարտուցն որ Աստուծոյ
վրայ ունեցած գաղափարէն առաջ կու
գան. և դարձեալ զանոնք որ մեր բնութիւ-
նը կատարելագործելու և բոլոր մարդ-
կային սեռն երջանիկ ընելու յարմար են.
և բանավարութեան պայծառ ու բացայայտ
սկզբանցը համաձայն, և հրաշքով ու մար-
դարէութեամբ հաստատութիւն առած են:

Բ. Աստուած մեզի ինչ որ կառաջարկէ՝
չենք կրնար ժխտել ու չի հաւտալ՝ բանի
բնական լոյսէն վեր ըլլալուն համար. հա-

սլա իբրեւ աստուածային յայտնութիւն ընդունելու է՝ երբոր սուրբ գիրքն իբրեւ այնպիսի կառաջարկէ, և ուղղափառ եկեղեցին առհասարակ այնպէս կը հաւատայ:

Գ. Թէ որ Աստուծոյ խօսքին միտքը մթին ըլլայ, պէտք է եկեղեցւոյն վճռին հպատակինք. Թէ որ եկեղեցին ան նիւթին վճիռ մը ըրած չէ, մեկնաբանութեան արուեստին ճիշդ կանոնացը համեմատ քանի իմաստ որ տայ Աստուծոյ խօսքը՝ պիտի անանկ հասկընանք, բայց միշտ հաւանականութեամբ, և ոչ ստուգութեամբ:

Գ Լ Ո Ի Խ Թ.

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՀԱՒԱՏՔ ՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

180. Մարդկային վկայութիւնը սխալակաւ է:

Կոյր կերպով հնազանդելու սլարտական ենք Աստուծոյ վկայութեանը՝ երբոր ապահով ըլլանք որ մեզի հաւատալու առաջարկուած բանը՝ իրօք Աստուծմէ է (179): Բայց մարդկային վկայութիւնն ասանկ չէ. վասն զի մարդ սխալական ըլլալով ու կարենալով խաբուիլ ու խաբել, ուրիշներն ալ մոլորութեան մէջ կրնայ ձգել: Ուրեմն աստեալ վկայութեանց մէջ պէտք է մտքեր,

նէս անցընենք՝ թէ ան որ մեզի բանի մը
հաւտալ կառաջարկէ իբրեւ ճշմարիտ՝ չըլ-
լայ թէ ինքը խաբուած և կամ ուրիշը խա-
բել ուղենայ :

181. Մարդկային վկայութիւնն ինչ քանի
մէջ ոչ ինչ կերպով պետք է գործածել :

Երկու տեսակ բանի մէջ ուրիշի վկայու-
թեանը հաւտալու հարկ կրնայ ըլլալ, կամ
զուտ գիտնական նիւթի մէջ, և կամ դի-
պաց վրայօք: Գիտնական նիւթի մէջ պէտք
է ուրիշի հաւտանք թէ որ չենք կրնար մենք
անձամբ նոյն բանը քննել, կամ մտքերնիս
բացուած ու հարկաւոր զարգացումն առած
չըլլալով այնպիսի գիտութիւն սորվելու,
ինչպէս են տղաքն ու անոնք որ անկարող
են ՚ի բնէ, և կամ նոյն գիտութիւնը սոր-
վելու ոչ ատեն և ոչ կամք ունենալով. և
կամ թէ ուրիշ ո՛ր և իցէ պատճառի մը հա-
մար: Զոր օրինակ, օրինաց տգէտն օրի-
նական նիւթի մէջ պէտք է օրէնսգիտին
դիմէ, օրինագէտն ալ բժշկին, չափաբե-
րին, աստղաբաշխին պիտի երթայ թէ որ
աս ամեն մէկ գիտութեանց վերաբերեալ
բաներու տեղեկութիւն առնելու հարկ
հասնի. և ընդհանրապէս ո՛վ որ գիտու-
թեան մը տեղեկութիւն չունի, պէտք է նոյն
գիտութեան հմտութիւնն ունեցողին հաւ-
տայ: Բայց դիտելու բան է որ ուրիշի վկա-
յութիւնը մեր մտքին վրայ այնչափ աւելի

կազդէ, որչափ որ իրեն կարողութեանն ու
գիտութեանը վրայ վստահութիւն ունինք:
Շատ աւելի կը հաւտանք Նեւտոնին ըրած
փորձին, գիտողութեան կամ գտած ճշմար-
տութեանը՝ քան թէ ո՛րք և իցէ ուրիշ մատե-
նագրի մը, որ ան վսեմ հանճարին կարո-
ղութեանն ու մտածութեան ուժը չունի:
Անոր համար երբոր պէտք ըլլայ հեղինակի
մը հաւտալ՝ միշտ այնպիսին նախապատիւ
սեպելու է, որ նոյն ուսման մէջ աւելի
փորձ ու համբաւ ստացած է: Բայց որչափ
որ կարելի է՝ ամեն մարդ պիտի ջանայ որ
ինչ բանի որ իր խելքովն ու փորձովը կրնայ
տեղեկանալ՝ ուրիշի կարօտ չըլլայ, և զգու-
շանալու է ինքն ասաց ըսել ու երթալ:

182. Դիպոշաճնեղոշ ինչ կանոնով պետք է
հաշատք ընծայել:

Ան տեսակ բաներն որ ուրիշի վկայու-
թեան 'ի հարկէ կարօտ ենք, գիպուածներն
են, զորոնք տեղւոյն կամ ժամանակին հե-
ռաւորութեանը պատճառաւ մենք անձամբ
տեսած չըլլալով՝ հարկաւ պէտք է անոնցմէ
լսենք որ զայն գիպուածները կը պատմեն,
որ Պատմիչք կըսուին: Եւ թէպէտ մէկ կող-
մանէ պատմութիւնը մեծ վարժապետ է և
ծանօթութեանց առատ աղբիւր մը, ամեն
ատենուան, ամեն կլիմայի և ամեն վիճակի
մարդիկներն ճանչնալու, և այնչափ բնա-
կան, բարոյական ու քաղաքական յեղափո-

խութեանց տեղեկութիւն տալու, բայց մէկալ կողմանէ ալ պատմիչները շատ կերպով պատմութեան ճշմարտութիւնը կըրնան այլայլել ու եղծանել և մեղի կասկածելի ընել: Ուստի չխաբուելու համար ու պատմութիւնը կարդալու ատեն ճշմարտութիւնը գտնելու լաւ առաջնորդութիւն ունենալու համար՝ առ հետեւեալ կանոնները դիտելու է: ա. Վկայից թիւը: ք. Դիպուածոց վրայօք առնուած տեղեկութիւնը: գ. Վկայողին անկեղծ և ո՛ր և իցէ կիրքէ ազատ ըլլալը: դ. Մատենագրին նպատակը: ե. Պատմութեան համաձայն գտնուիլն ուրիշ դիպուածոց, հանդամանաց, խելքի և փորձոյ: զ. Հակառակ վկայութիւններ:

183. ա. Վկայից թիւը:

Թէ որ շատ տկանատես վկաներ բանի մը միաբան վկայութիւն տան, ան դիպուածը բարոյապէս ստոյգ պէտք է սեպել, վասն զի բարոյապէս անկարելի է՝ որ բոլորն ալ խաբուած ըլլան, կամ բոլորն ալ միաբանին ուրիշները մոլորցընելու: Թէ որ դիպուածի մը վրայօք մէկ պատմիչ մը միայն վկայէ, իրեն անկեղծութեանն ու հմտութեանը համեմատ՝ իրեն վկայութեանը հաւատարմութիւնն ալ աւելի կամ նուազ յարգ կունենայ: Իսկ թէ որ մի և նոյն դիպուածը շատ մատենագիրներ պատմեն,

բայց ամենն ալ մէկ մատենագրի մը վկայութեանը վրայ հիմնած, անոնց վկայութիւնն այնչափ կաժէ՝ որչափ որ կաժէ առջի պատմիչին վկայութիւնը: Անոր համար քննաբանք Տրոյական պատերազմն իրաւամբ տարակուսական կը համարին, թէ պէտեւ շատ մատենագիրք նոյն բանը կը պատմեն. վասն զի ամենն ալ Հոմերոսի վկայութեանը վրայ հիմնած ըլլալով, որ պատմութիւնն առասպելաբանութեամբ առաջապատած է, իրենց վկայութիւնն ալ Հոմերոսի վկայութենէն աւելի ուժ չունենար:

184. Բ. Դիպոռածոց տեղեկոշրիւնը:

Պատմիչէ սլահանջուած գլխաւոր հանգամանքներէն մէկն է դիպոռածոց տեղեկութիւնը, այսինքն թէ իր պատմած բանը կրնա՞ր մի գիտցած ըլլալ: Եւ աս կիմացուինախ դիտելով թէ մատենագիրք դիպոռածը ճշդեւու համար արդեօք աչալըջութիւն ու ընտրութիւն ունեցեր է, չէ նէ դիւրահաւան ու աւելորդապաշտ գտնուելով՝ ռամկին ձայնէն խաբուեր է: Երկրորդ՝ նայելով թէ դիպոռածին տեղն ու ժամանակը մատենագրէն ինչ հեռաւորութիւն ունի: Զոր օրինակ, ժամանակակից ու ընտանի պատմիչը, բաւական է որ անձնական շահախնդրութիւն մը չըլլայ, աւելի հաւատարմութեան արժանի է, քան թէ

օտար մը ու ժամանակաւ հեռաւորը: Հե-
րոգոտոս, որ հայր պատմութեան կըսուի,
շատ առասպելներ իբրեւ ճշմարիտ դի-
պուած կը պատմէ. վասն զի շատ դիւրա-
հաւան է եղեր այլեայլ առասպելախառն
պատմութեանց, և մասնաւորապէս ե-
գիպտացւոց քուրմերուն պատմութեանցը,
որ յայտնապէս դիւրահաւան գտնելով
զինքը լաւ մը խաբեր են շատ դիպուածնե-
րու մէջ որ եգիպտացւոց փառք ու մեծու-
թիւն կը սեպուի. թէպէտև ինքը կը վկայէ
թէ ինչպէս որ լսած է անանկ գրեր է իր
պատմութիւնը: Նոյնպէս մատենագրին
որպիսութիւնը շատ օգուտ կընէ դիպուա-
ծը լաւ գիտնալու. կան դիպուածներ զո-
րոնք պատերազմական կամ քաղաքագէտ
մարդ մը աւելի կրնայ գիտնալ, քան թէ
սոսկական մը ցածազգի, անփորձ ու տէ-
րութեան գործքի մէջ չմտած: Պողիբիոս
ամենայն կերպով արժանահաւատ է ինչ
որ կը պատմէ Պունիկեան պատերազմին
վրայօք, վասն զի խելացի, ժամանակակից
պատերազմի ու տէրութեան մարդ էր, և
նոյն պատերազմին ամեն մասնաւոր դի-
պուածներուն ահանատես եղած:

185. Գ. Մատենագրին անկեղծութիւնը և ո՞ր
և իցե կրքե ազատ ըլլալը:

Ատրելի է որ մատերագիր մը դիպուածն
աղէկ գիտնայ, բայց անկեղծ չըլլայ, ու վա-

խի, ատելութեան, սիրոյ կամ ինչ և իցէ
կրքի պատճառաւ ճշմարտութեան դէմ խօս-
սի: Աիւրոս բոլորովին հռոմայեցւոց սի-
րովը վառուած ըլլալով՝ որչափ որ հռոմայե-
ցւոց զինուորական քաջութիւնը, կառա-
վարութեան ճարտարութիւնը, և իրենց
ուրիշ որ և իցէ գովելի յատկութիւնները
կը բարձրացընէ, այնչափ ալ թշնամի
ազգաց պատշաճ յարգը մթընցընել կը ջա-
նայ: Տակիտոս միշտ անզգամներու դէմ
զայրացած՝ շատ անգամ չափազանց գէշ
կերեցընէ չարագործներուն բնաւորու-
թիւնը: Վելլէյոս Պատերկուլոս ալ բոլո-
րովին Սեյանոսի վրայ կուրցած, անանկ
չարագործ մարդը՝ դիւցազուն մը կերեցը-
նէ: Բռնաւոր տէրութեան տակ եղող մա-
տենագիրները՝ շատ անգամ վախէ բռնա-
դատուած են ճշմարտութիւնը ծածկելու:
Ինչպէս որ սէրն ու ատելութիւնը մա-
տենագրի մը ստել կու տան, նոյնպէս ալ
սոյն իսկ կրքերը ճշմարտութեան փաստ
մը կըլլան, թէ որ թշնամեաց վրայ աղէկ
կերպով խօսի, կամ սիրելիներուն մոլու-
թիւնները պատմէ: Աննա Աոմնենա շատ
հաւատարիմ կը համարուի երբոր աղէկ
կը խօսի Հռոբերտոս Գուիսկարտոսին
վրայ, որ իր հօրը Ալեքսիս կայսեր մեծ
թշնամին էր: Բայց զգուշալի է հաւատալ
ինչ որ կըսէ իր հօրն առաքինութեանցը
վրայօք: Մովսէս (մէկդի թողլով աս-
տուածային ազգեցութիւնը) ամենայն

հաւատարմութեան արժանի է ինչ որ եբրայեցւոց մոլութեանցը վրայ կըսէ :

186 . Դ . Մատենագրին նպատակը :

Ամեն մատենագիր պատմութիւն գրելու ատեննին ճշմարտութիւնն իրենց նպատակ դրած չեն, հապա շատը ճշմարտանմանը բաւական սեպելով, ամեն ջանք կրնեն աւելի իրենց հանճարը ցցընել՝ կամ ճարտասանական արուեստ ծախելով և կամ ճախարակեալ ոճերնին, անանկ որ կան ոմանք որոնց աւելի վիպասանի քան թէ պատմաբանի անուն կը վայլէ : Առին տոս Աուրտիոս մեծին Աղեքսանդրի վարուց մէջ փոյթ չունենալով դիպուածոց ճշմարտութիւնն ստուգելու, իր դիւցազիններբողը միշտ կրնէ մերթ ընդ մերթ բացադանչութիւններ ալ խառնելով, իսկ անդին շատ անգամ աշխարհագրական սխալմունքներ ալ կրնէ : Ոմանք կը համարին որ Պետրոս Պեմպոյ վենետիկի պատմութիւնն աւելի ոճի կրթութեան համար գրած է, քան թէ հաւատարմութեամբ եղած դիպուածները պատմելու : Աս կերպով գրուած պատմութիւնները միշտ երկբայական են :

187 . Ե . Պատմութեան համաձայն գտնուիլը
որիչ հանգամանաց և խելքի :

Ինչպէս որ ամենայն հաւատարմութեան
արժանի է ան պատմութիւնն որ մնացած
յիշատակարաններուն համաձայն կելլէ,
ասանկ ալ թէ որ ընդհակառակն անհամա-
ձայն ըլլայ՝ պէտք է աւելի յիշատակարան-
ներուն քան թէ պատմութեանը հաւտալ:
Կը պատմէ Պետրոս սարկաւազ որ Յուս-
տինիանոս կայսրը Կասինեան լերան մե-
նաստանին մեծամեծ պարգէներ ըրաւ:
Բայց նոյն կայսեր ժամանակը սուրբ Բե-
նեդիկտոս դեռ ան կողմերը գացած չէր.
Լս առաւել ան մենաստանը չէր կրնար
չինուած ըլլալ: Դիպուածի մը պատմու-
թիւնը ճշմարիտ, հաւանական կամ սուտ
կը սեպուի որչափ որ աւելի կամ նուազ
համաձայնի ան հանգամանացն որ դի-
պուածին հետ վերաբերութիւն ունին: Այի-
կերոն Քսենատոս Հռոսկիոսի ջատագովու-
թեան ճառին մէջ հանգամանքները դի-
պուածին հետ բաղդատելով կը հտատատէ
թէ զրպարտութիւն է Հռոսկիոսն իբրեւ
հայրասպան ամբաստանել. և նոյն հան-
գամանքներովը կը ցցընէ թէ յանցանքն
ամբաստանողներուն է: Ան պատմու-
թիւնն որ հակառակ կըլլայ խելքի պայծառ
ու բացայայտ սկզբանցը կամ յայտնի ու
անփոփոխելի փորձին՝ խաբէական սեպե-

լու է : Երբէք հաւատալի բան չէ որ Եւկղի-
դէս կրցած ըլլայ ապացուցանել թէ երկ-
կողմնազոյգ եռանկեան խարսխին երկու
կողմի անկիւններն իրարու անհաւասար
են, թէպէտեւ աս բանիս բոլոր աշխարհք
վկայ ըլլայ : Որչափ բազմաթիւ ալ ըլլան
վկայք՝ չեն կրնար համոզել թէ մարդ մը թեւ
առած ու թռած ըլլայ :

188 . 2 . Վկայութեանց իրարու
ներհակութիւնը :

Թէ որ պատմութեան դիպուածի մը
վրայ շատ մատենագիրներ անմիաբան
ըլլան, պէտք է իրենց ձիրքն ու հանգա-
մանքը քննել ու իրարու բաղդատել, և
ըստ այնմ դատումն ընել : Պէտք է որ
աւելի ընտրենք ժամանակակից ու ընտա-
նի պատմաբանը. քան զայն որ ժամանակով
ու տեղով հեռու է. խելացի, անկեղծ ու
անչահախնդիր մատենագիրը նախապա-
տիւ պէտք է ընել քան զայն մատենա-
գիրն որ տգէտ է, դիւրահաւան, աւելոր-
դապաշտ, կրքոտ ու ստասաց : Աս բանիս
օրինակ ըլլայ Առստանդիանոսի սուրբ
Սեղբեստրոսէն մկրտուած ըլլալուն վէճն
որ Բարոնիոս կը հաստատէ, իսկ Պետա-
ւիոս, Սալոնդանոս, և ուրիշ նոր մատենա-
գիրներ սխալ կը համարին. բայց երկու
կողմն ալ իրենց դատաստանը պէտք է որ
հին մատենագրի մը վկայութեան վրայ

Հիմնած ըլլաւ : Արդ Հիներուն մէջ միայն
սրբոյն Սեղբեստրոսի գործոց մատենա-
գիրը առ մկրտութիւնը կը յիշէ, որ ար-
ժանահաւատ մը չերենար. իսկ ընդհակա-
ռակն Եւսեբիոս կը ժխտէ, որ խելացի,
ժամանակակից ու ընտանի մատենագիր
է, ու Արստանդիանոսի մահուանէն չորս
կամ հինգ տարի ետքն անոր պատմութիւնը
գրեց, ու հաւանական է որ համարձակած
չըլլայ այսպիսի մեծ ու աշխարհածանօթ
դիպուածի մը մէջ ստեղծ : Ուստի ամեն կող-
մանէ ասոր վկայութիւնն առջինէն եւել
վերագրասելու է :

189. Ժխտողական փաստն ինչ ոչ չ կոչենեալ :

Թէ որ մատենագիր մը դիպուած մը
չյիշէ, անկէց չի հետեւիր ըսել որ նոյն դի-
պուածը կը ժխտէ. որովհետեւ լռութիւնը,
որ Ժխտողական փաստ կըսուի, կրնայ
առաջ գալ անհոգութենէ, տգիտութենէ,
'ի սիրոյ, վախէ կամ ուրիշ պատճառէ մը :
Բայց դիպուած կը հանդիպի ուր լռու-
թիւնն այնպիսի դէպքը ժխտել կը ցցընէ.
ինչպէս երբոր մատենագիրն իրեն նպա-
տակ մը գնելով մասնաւոր պատմութիւն
պատմէ, և այնպիսի դիպուածներ լռէ՝
որ իր նպատակին յարմար կու գային :
Ղեռն ոստիոցի մէկիկ մէկիկ կը պատմէ
ինչ պարզեւ որ եղած է Արստինեան լերա-
նը մենաստանին, նաեւ չնչին բաները :

բայց Յուստինիանոս կայսեր ըրած պարգևն ամենեւին չիյիշեր, որուն վրայ որ Պետրոս սարկաւազը կը խօսի. որ թէ իրաւ ըլլար, լեռն դանց չէր ընել, որովհետեւ քան զամենն երեւելին կըլլար: Ահա այսպիսի դիպուածի մէջ մատենադրին լռութիւնը ժխտելու ուժ ունի:

190. Ի՞նչ դատաստան ընելու է անգիր աշանդոտրեան վրայ:

Բերնէ բերան եկած աւանդութիւններն այնչափ աւելի հաւատարմութիւննին կը կորսընցընեն, որչափ որ սկզբնական ճշմարտութենէն հեռանան, կամ նոյն բանին եղած ժամանակէն. ամեն մարդ դիւրաւ բան մը կաւելցընէ կամ կը պակսեցընէ, անանկ որ բուն դիպուածն այնչափ կը փոխուի, որ պատմուածին մէջ ոչինչ կամ խիստ քիչ ճշմարտութիւն կը մնայ: Բայց շատ անգամ ալ բոլորովին ասոր ներհակը կը տեսնուի. վասն զի եղած են դիպուածներ որ առջի բերանն ամենեւին անհաւանական համարուած են այնպիսի խելացի մարդէ, որ առջի ան դիպուածը պատմողին ժամանակակից եղեր է. յետոյ կամաց կամաց տարակոյսը փառատեր ստոյգ են համարուել, իբրեւ թէ դարերը ծերանալով անոնց ճշմարտութեանն իրաւունք են տուել, որ 'ի սկզբան կը մերժէին:

Գ Լ Ո Ի Թ Ժ .

Գ Ր Ո Յ Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

191 . Գրոց ֆենատատոշիւնն ի՞նչ է :

Թէ որ պատմութիւն կարդալու ատեն հարկաւոր սեպեցինք դիպուածներուն ճշմարտութիւնը քննել , նոյնպէս հարկաւոր է նաև գրուածքի մը ստոյգ մատենագիրը փնտրուել և իմանալ թէ արդեօք մէջի իմաստներն իրաւցընէ նոյն մատենագրին են թէ մէկ ուրիշի մը . կամ թէ գրուածքին մէջ օտար ձեռք մըն ալ մտեր է թէ չէ : Արդ ան արուեստն որ կանոններ կը հաստատէ թէ ինչպէս պէտք է գրուածքի մը հարադատն անհարազատէն , ամբողջը պակասաւորէն որոշել , և թէ ինչպէս ճանչնալու է միանգամայն ձեռք խառնած կամ աւրուած ըլլալը , ֆենատատոշիւն գրոց կըսուի :

192 . Քանի մը քննատատոշեալն շատերոշ մեկնոշիւնը :

Աս դիտուս մէջ ըսելիքները լաւ հասկընալու համար՝ դեռ խօսքերնիս առաջ չի-

տարած քանի մը հարկաւոր բառերու մեկ
նութիւնը պէտք է տալ: ա. Հարազատ
կըսուի գիրք մը թէ որ իրօք նոյն մատե-
նագրին է, որուն անունը գրքին վրայ
գրուած է, ընդհակառակն Անհարազատ
կըսուի թէ որ գիրքը որուն որ կընծայուի
անորը չըլլայ: Զոր օրինակ, թէ որ ան
գիրքն որ կըսուի Մարդկային խնայողոշ-
րեան տկարութիւնը՝ իրաւցընէ Գանիէլ
Հուետիոսին է, որուն անուամբը կը կո-
չուի, հարազատ է. բայց թէ որ ուրիշ
մատենագրի մըն է, ինչպէս որ հաւա-
նական է, անհարազատ կըլլայ: ք. Թե-
րակատար կամ Պակասաւոր կըսուի ան գիր-
քը, որուն մէջն որ պակաս կտորներ կան.
ինչպէս են Աիկերոնի քանի մը ճառերը:
գ. Ընդհանրեալ է ան գիրքը, որուն պա-
կասաւոր կտորներն օտար մը ինք իր քո-
վէն յարմարցուցեր և ամբողջացուցեր է:
դ. Աղասաղեալ կըսուի ան գիրքը որուն
մէջն որ սխալ բառեր կը գտնուին, ու
այնպիսի կերպ գրուածք, որ մատենա-
գրին ընդհանուր կերպէն օտար են:

193. Գրոց եղծման պատճառները:

Գրոց եղծման կամ աղաւաղելուն այլև-
այլ պատճառներ եղած են:

Ա. Կամ անանուն մատենագիրներ ի-
րենց գրուածքը պատիւ գտնելու փառա-
սիրութեամբ, և կամ գրավաճառք բուն

մատենագիրը չգիտնալով կամ չահափ-
րութեամբ գրքերն աւելի սուղ ծախելու
համար, ուրիշ երևելի մատենագրի մը ա-
նուամբ հռչակած են. աս պատճառաւ է
որ անհարազատ գրքերն այնչափ շատցած
են :

Բ. Որովհետեւ թէ դարուն գտնուեցաւ
տպագրութեան արուեստը՝ անկէց առաջ
գրքերն այլեայլ նիւթերու վրայ կը գրէին,
որ կամաց կամաց բոլորովին կամ ըստ
մասին կը մաշէին թէ ժամանակին երկայ-
նութեամբն և թէ ուրիշ դիպուածոց պատ-
ճառաւ, ինչպէս որ պատմութիւնը մեզի
կաւանդէ. օրինակներն ալ քիչ ըլլալուն՝
սկզբնագիրը շատ տեղ պակասաւոր կը
մնար, կամ պակաս տեղուանքն ուրիշ մա-
տենագիրք ըստ հաճոյից կը լեցընէին :
Արիստոտէլի գրուածքներն այնչափ աւ-
րուած են որ թէ որ աս փիլիսոփային հա-
րազատ իմաստներն ընտրել կարելի ըլ-
լար, անտարակոյս ան գրուածքները մե-
ծագոյն մասամբ իբրեւ աղաւաղեալ, ձեռք
խառնած ու անհարազատ դուրս պիտի
ձգուէին :

Գ. Գրավաճառներուն, օրինակողնե-
րուն կամ տուն տուողներուն տգիտու-
թիւնը կամ անհոգութիւնը անբաւ սխալ-
ներու պատճառ կըլլար. վասն զի շատ
անգամ եղծեալ կամ խորդախեալ օրի-
նակներէ արտորնօք օրինակելով՝ առանց
իմաստին ուշ դնելու ամբողջ տողեր դուրս

կը ձգէին կամ բառ մը ուրիշ բառի տեղ
կը դնէին, և այլն :

Դ. Մեկնիչները տգիտութեամբ կամ
չարութեամբ իրենց մեկնած գրքերուն
մէջ անթիւ սխալներ են խոթեր : Արողի-
նէսի գրոց մէջ Հռուփինոս մեկնիչն աւել-
լի սխալներ է խոթեր քան թէ Արողինէս :

Ասոնք են ահա գրոց մէջ հանդիպած
աւրուելուն կամ խարդախութեանց պատ-
ճառները : Աս անպատշաճութեան կեր-
պով մը դարման ընելու համար՝ քննա-
դատք կանոններ սահմանած են, որոնց-
մով հարադատ ու օրինաւոր գրուածքնե-
րը կորոշեն անհարադատներէն, ամբողջ-
ները խարդախածներէն, և այլն : Աս կա-
նոններու մէջ գիտելու արժանի են հե-
տեւալ տասը կանոնները :

194. Գրոց հարադատութեան քննադատ
կանոններ :

Ա. կանոն :

Գրքի մը անհարադատ ըլլալու նշան կը
սկսուի, րէ որ մի և նոյն գիրքը հին ձևա-
գրաց մէջ տարբեր մատենագրի ընծայուի,
ու նորերուն մէջ տարբեր : Աս կանոնիս
պատճառն ալ է որ գրքի մը ճշմարիտ մա-
տենագիրը հաւանականաբար աւելի ա-
նոնց ծանօթ է, որ ժամանակաւ մատե-
նագրին աւելի մօտ են քան թէ անոնց որ

Հեռու են ժամանակաւ . միայն թէ ան հին
ձեռագիրներն ալ կասկածաւոր սեպելու
պատճառ մը չըլլայ : Վեշտասաներորդ
դարուն կը համարէին թէ Կոռնելիոս Նե-
պոսի երեւելի արանց վարքը Եմիլիոս Պրո-
պոս անունով մէկը շարագրած ըլլայ , որ
մեծին թէոդոսի ատեններն էր . իսկ թէո-
դոսէն հին ձեռագիրները Կոռնելիոսի
Նեպոսի կու տան զանիկայ . ուրեմն Եմի-
լիոս Պրոպոսի անուամբն անհարազատ
էր գիրքը , իսկ Կոռնելիոս Նեպոսի ա-
նուամբը հարազատ :

195. Բ. Կանոն :

Թե որ հին ձեռագրաց մէջ ետքի ձեռագրաց
մէջի յաշկոռածները չի գտնուին , կամ թե առ-
ջի ձեռագրաց մէջ հատուած մը ըլլայ որ ետ-
քիներուն մէջը պակաս է , գրուածքը կամ
ձեռք խառնած է , կամ քերականաւ և կամ
անհարազատ : Իսկ թե որ ձեռագիրները հա-
շատաւ հնոքիւն ունենան , իրաւունք կունենայ
մարդ ձգմարիտ մատենագրին վրայ տարա-
կոշակոշ , կամ թե գրուածքը խարդախեալ
կամ քերականաւ սեպելոշ : Հմուտ քննա-
դատք կը տարակուսին թէ Դոնատոսի ա-
նուամբ եղած Տերենտիոսի մեկնութիւնն
ամբողջ պիտի չըլլայ . և ուրիշ պատճառ-
ներէն զատ մէկն ալ աս է՝ որ սուրբ Հե-
րոնիմոսի յիշած երեւելի հատուածը մէջը
չկայ : Նոյնպէս է Յաղագս մխիթարոշքեան

գիրքն որ Արկերոնի կընծայուի, վասն զի գեղեցիկ հատուածներ մէջէն պակաս են, որ Ասկտանտիոսի մէջը կը գտնուին:

196. Գ. Կանոն:

Ան գրքերը, որ ոչ հին ցանկերու մէջ կը յիշուին, և ոչ մատենագրին ժամանակակից կամ մերձաւոր գրութիւններու մէջ՝ կեղծեալ կամ գոնե կասկածաւոր սեպերու է: Բայց աս կանոնը Փեդրոսի և Կ. Կուրտիոսի վրայ չստուգուիր. վասն զի թէպէտև Փեդրոսին առջի յիշատակութիւնը Փետրոս Աւիենոս կընէ որ թէոգոս կայսեր ժամանակակից է, ու Կուրտիոսին յիշատակն ամենեւին հիներուն մէջ չի գտնուիր. բայց ամենքը կը միաբանին թէ Փեդրոս Տիբերիոսի ժամանակակից է, ու Կ. Կուրտիոս ալ Վեսպասիանոսի: Ուստի հիներուն լռութիւնը ժխտողական փաստ ըլլալով շատ ուժ չունենար. բայց շատ զգուշութեամբ ու աչալրջութեամբ աս փաստը գործածելու է:

197. Գ. Կանոն:

Ան գրքերն որ հիները յայտնապէս անհարազատ են սեպած՝ միայն նորերուն վկայութեամբք պէտք չէ հարազատ սեպել, քանզի կան է որ ծանր պատճառներ չըլլան կասկածել տալու թէ հիները սխալած ըլլան: Աս կա-

նոնիս պատճառը Ա. կանոնին հետ նոյն է , այսինքն գրքի մը ճշմարիտ հեղինակն աւելի ծանօթ պիտի ըլլայ անոնց՝ որ անոր ատենին աւելի մօտ են քան թէ անոնց որ հեռու են :

198 . Ե . Կանոն :

Ան գիրքը , որուն մէջն այնպիսի խմատներ կան որ բոլորովին հակառակ են մատենագրին ոչրիշ տեղի խմատներուն , անհարազատ կամ ձևաբխառնած պէտք է սկսել : Աս կանոնիս համեմատ կղեմէս աղեքսանդրացիին մէջ քանի մը գլուխներ կան որ անհարազատ պէտք է սեպել . վասն զի մէջը արիանոսաց հերետիկոսութեանը զինքը ջատագով կը ցցընէ , որուն բոլորովին դէմ եղած է իրեն ամեն մէկալ գրուածոց մէջ , և որդւոյն Աստուծոյ փառքն ու յաւիտենականութիւնը կը հաստատէ : Բայց աս ալ դիտելու է՝ թէ որովհետեւ մատենագիր մը կրնայ իր կարծիքը փոխել կամ նոր ծանօթութիւններ ստանալով , կամ փոփոխական խառնուածոյն պատճառաւ , և կամ յիշողութեանը տկարութեամբը չյիշելով ուրիշ տեղ գրածը , կամ թէ ուրիշ պատճառաւ մը , ուստի աս կանոնը կրնայ սխալիլ , և աչալրջութեամբ դործածելու է :

199 . Զ . Կանոն :

Ան գիրքը , որուն մէջն այնպիսի անձինք
 ոչ այնպիսի դիպրումներ կը յիշուին , որ մա-
 տենագրին ժամանակէն ետեւ եղած են , ան-
 հարազատ կամ ձեռք խառնած է : Իրաւամբք
 անհարազատ կը սեպուի ան կանոնաց հա-
 ւաքումը՝ որ Անսելմոսի Լուքայի եպիսկո-
 պոսին կը տրուի . վասն զի մէջը Աւրբա-
 նոսի Բին , և ուրիշ իրեն յաջորդ քահա-
 նայապետաց վճիռները կան , որ Անսել-
 մոսէն ետքն են : Բայց առ ալ շատ անգամ
 կրնայ հանդիպիլ՝ որ ետքի մատենագիր
 մը լուսանցքը ծանօթութիւններ աւելցու-
 ցած ըլլայ , որ ետքն օրինակողաց անհո-
 դութեամբը կամ տգիտութեամբը գրքին
 մէջը խոթած ըլլան : Աւստի թէպէտև գրք-
 քի մը մէջ մատենագրին ժամանակէն ե-
 տեւի դիպումներ հանդիպին , բայց պէտ-
 քը չէ գահավէժ խորհրդով բոլոր գիրքն
 անհարազատ սեպել :

200 . Է . Կանոն :

Տգետ ոչ ստորիշներով ոչ անհմտութեամբ
 շեցուն գիրք մը չի կրնար ոչ ամբողջ և ոչ ըստ
 մասին հմուտ ոչ խելացի մատենագրի մը
 գրուածք ըլլալ , բեպետև հին ձեռագրաց մէջ
 անոր տրուի : Արովհետև Աերվիոսի ըն-
 ծայում Վիրգիլիոսի բացատրութիւննե-

րուն մէջ անթիւ անխելքութիւններ կան, իրաւամբք հմուտք անհարազատ կը սեպեն, ու անխելք ու տգէտ մարդկանց գրուածք: Նոյն պատճառաւ Երասմոս անհարազատ կը սեպէ սրբոյն Հերոնիմոսի ընծայուած շատ մը գրուածքներ:

201. Ը. Կանոն:

Ան գիրքը, որուն մէջը մատենագրին ժամանակէն ետեւ կրած վիճաբանութիւններ կան, կամ աշկիւնոր մատենագրի մը նմանութիւն կը տեսնուի, անհարազատ կամ ձեռք խառնած կամ խարդախեալ պէտք է սեպել: Լատիններէն Յոբայ գրքին վրայ մեկնութիւն մը կայ իրեք գիրք բաժնուած՝ որ Արոգինէսի կը տրուի, բայց յայտնապէս անհարազատ է. որովհետեւ մէջը արիանոսաց հերետիկոսութեան վրայ խօսք կայ, որ Արոգինէսի ժամանակէն ետքն է ելած. ու մէջը ὁμοούσιος (οὐσίουσίου) համագոյակից բառն ալ կայ, որ Նիկիոյ Ա. ժողովքը հրահարեց արիանոսներուն դէմն առնելու համար, և Արոգինէսէն ետքն է: Երբեմն կրնայ հանդիպիլ որ մատենագիր մը այնպիսի խնդրոյ մը վրայ խօսած ըլլայ, որ իր ատենէն ետքն ելեր է: Փոտ՝ Թէոդորոս մոպսուեստացւոյն գրուածոց մէջը նեստորեան հերետիկոսութիւն դտաւ, Թէպէտեւ Թէոդորոս Նեստորէն առաջ էր. ու Նեստոր անոր գրուածքներէն ա-

առաւ ան մօլորութիւններն որ իր ատենն
երևան եկան :

202 . Թ . Կանոն :

Որովհետեւ չէ թէ միայն իւրաքանչիւր
մատենագիր , այլ և իւրաքանչիւր դար
գրելու ոճ մը ունի , ուստի թէ որ գրքի մը
մէջ իր դարեւ և իր մատենագրիւ տրոշած
սովորական ռձեւ օտար ռձ երևնայ , անտա-
րակոյս անհարազատ է ան գրոշածքը : Իսկ
րե որ ռձը ոչրիչ մատենագրի մը ռձիւն նման
ըլլայ , կրնայ հաշանականաբար աշելի ան
մատենագրիւ տրոշիչ գրոշածքը քան րե ոչ-
րիչի մը : Թէ որ ուրիչ պատճառ ալ չըլլար
ապացուցանելու որ Երևելի արանց վա-
րուց մատենագիրը Եմիլիոս Պրոբոս չի
կրնար ըլլալ (194) , բաւական էր վէճն ու-
ճէն միայն որոշել՝ դիտելով որ ինչ տար-
բերութիւն ունի Թէոդոսի դարուն ոճէն ,
և ինչպէս նմանութիւն Կոռնելիոսի Նե-
պոսի դարուն ոճին : Բայց կրնայ հանդի-
պիլ , ինչպէս որ երբեմն եղած ալ է՝ որ
մատենագիր մը ուրիչ մատենագրի մը ու-
ճին այնպէս նմանցընէ իր ոճը , որ փորձ
ու աչալուրջ քննադատն ալ խաբուի ¹ :

¹ Յովսէփ Սգալիճէր երևելի քննադատը կը
պարծէր թէ հին մատենագրաց ոճին կողմանէ
զինքը չեն կրնար խաբել . բայց Մարկոս Անտո-
նիոս Աւրետտոս իր նախանձորդը՝ խայտառակեց
իրեն աս սնապարծութիւնը : Ասիկայ լատիներէն

203 . Ժ . Կանոն :

Ան գիրքը , որուն մէջը ևսորի դարուն մը հետարած բառեր կան , առնի հին մատենագրի չի կրնար ընծայուիլ . ոչսորի կամ անհարազատ է և կամ ձեռք դպցոցցած : 'Ομοούσιος բառէն իմացուեցաւ (201) որ Արողինէսի ընծայուած գրուածքն անհարազատ կամ ձեռք խառնած էր :

Վեց տող ոտանաւոր շինեց , և իբրեւ նոր գտած հրատարակեց : Սգալիճեր խաբուելով ան տողերը Տրաբէաս կատակերգակ բանաստեղծին կարծեց , որ Հռոմայի հիմնարկութեան վեցհարիւրորդ տարին էր , և իր Վարրոնի բացատրութեանց մէջը յիշատակեց իբրեւ Տրաբէասայ գրուածք : — Մատենագրութեանց քննադատութեան կանոնները գեղարուեստից ալ կը պատշաճին . նկարչութեան , քանդակագործութեան , ճարտարապետութեան , երաժշտութեան , և այլն : Միքէլանճէլոյ Պուոնառոգի Վուպիդոն մը քանդակեր , և կամօք աւերակներու տակ թաղեր էր . երբ հոն տեղուանք գետինը փորելով հողին տակէն աս արձանն ալ դուրս հանեցին , իբրեւ հին քանդակ ամենքը զմայլեցան , և ծիրանաւոր մըն ալ իբրեւ հնութիւն գնեց . բայց Միքէլանճէլոյ դաղանիքն իրեն յայտնեց , արձանին մէկ կողմը թւումն որ իր քովը պահեր էր , և ճիշդ տեղը կը յարմարէր :

204 . Նախասացեալ կանոններուն
ընդամենը :

Ըսածներնէս դիւրաւ կը հասկըցուի ,
որ աս կանոններն իբրեւ տռած պէտք չէ
առնել , վասն զի կրնան քիչ շատ սխալա-
կան ըլլալ՝ և ըստ պարագային պէտք է
փոփոխութիւններ տալ : Աստի աս կա-
նոնները մինակ սորվելը շատ օգուտ չը-
նէր , մինչև որ մէկը պատմութեան ու
ժամանակագրութեան հմուտ չըլլայ , և
հին ձեռագրաց և միանգամայն շարա-
գրութեան ոճին փորձ : Բայց քան զամե-
նայն քան եւել հարկաւոր է աչալուրջ ըզ-
գուշաւորութիւն և ընտրութիւն մտաց ,
որ մէկալ ձրից հիմունքն են և քաջ քննա-
դատի մը ամենակարեւոր :

ԳԻՐԻՔ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՈՃ

Մարդուս մտացն ամեն իղձն ու ջանքը
ճշմարտութիւնը փնտրուելու և բացայայ-
տելու կուղղուի : Աս երկու մեծամեծ
նպատակներու հասնիլ չըլլար՝ առանց
այնպիսի աղէկ կարգի մը դնելու հոգւոյն
այլևայլ գործողութիւններն՝ որ աս ամե-
նակարեւոր նպատակին հասնելու ճամբան
դիւրացընեն : Աս գաղափարաց դատ-
մանցն ու մտաց ուրիշ գործողութեանցը
կարգադրութիւնը , որով միտքը առաջ
պիտի խաղայ ճշմարտութիւնը փնտրուե-
լու , և գտնելէն վերջը բացայայտելու
դայն , Ոճ կըսուի . որ մտաց չորս գլխա-
ւոր գործողութեանցն ետքինն ըլլալով՝ աս
չորրորդ գրքիս մէջ անոր վրան պիտի
խօսինք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ՈՃ ՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

205 . Ո՞ր սեփական կանոնների ունի :

Ոճ ըսելը կարգ, բարեկարգութիւն ըսել է . կարգն ու խառնակութիւնն իրարուներհակ բաներ են . առջինը կանոններունի , երկրորդը բոլորովին կանոն ինչ ըսել է չի գիտեր : Ոճը սովորաբար երկուք կը զանազանուի , որոնց կանոններն ալ տարբեր տարբեր են . մէկը կըսուի վերոշմական , մէկալը Բաղադրական : Բայց կան ընդհանուր կանոններ որ առ երկու տեսակ ոճին ալ հասարակ են , առ գլխին մէջ անոնց վրայ կը խօսինք :

206 . Ա . կանոն :

Նիւթ մը որուն վրայ ամբողջ և որոշ տեղեկութիւն չկայ՝ մարդ չի կրնար պատշաճ կարգաւորութեամբ , բացայայտութեամբ ու ճշգրտութեամբ վրան խօսիլ : Ուստի աղէկ ոճի ընդհանուր կանոն ըլլայ այնպիսի նիւթի վրայ չի խօսիլ , որ ըստ մասին կամ ըստ բոլորին անձանօթ է ,

կամ մեր կարողութենէն վեր: Ով որ մութ տեղը քալէ՝ արգելքները չի տեսներ, և շուտ կամ ուշ գէմը գահավէժ մը կելլէ. ով որ իր ուժէն եւել վրան բռն կառնէ՝ տակը կը ճզմուի: Ընդհակառակն ով որ իր կարողութեանը համեմատ և իր յօժարութեանցը յարմար բանի մը կը պարապի, և առաջուց ըստ ամենայն մասանց քննած ըլլայ նոյն բանը, ու դժուարութիւնը կամ դիւրութիւնը լաւ դիտած, գաղափարները պայծառ, որոշ ու կարգաւորեալ կըլլան: Աս եղանակէն առաջ կու գան վարի աստիճանի, միջակ, կամ երեւելի մատենագրութեանց զանազանութիւնը. և աս երեւելի գրուածոց ընթերցումն ու քննութիւնը միտքը կը կատարելագործէ ու գաղափարները կը բարեկարգէ:

207 . Բ . կանոն:

Երկրորդ կանոնն է նիւթին ամեն մասունքը կարգի դնել, և իբրեւ թէ պատկերի մը մէջ նկարել, անանկ որ գէմքերը պայծառ և որոշ ըլլան ու իւրաքանչիւր իր պատշաճ տեղը բռնէ: Թէ որ գաղափարները միտքն ու շփոթ ըլլան, ոչ կարգ և ոչ պայծառութիւն կրնայ ըլլալ:

208 . Գ . Կանոն :

Թէ ճշմարտութիւն փնտրուելու և թէ զանիկայ բացատրելու երրորդ կանոնն է
 Ս . Դիւրին ու սովորական գաղափար-
 ներէն սկսիլ , ու դժուարագոյն վերացեալ
 գաղափարներու երթալ : Սովորաբար չա-
 փելի մարմնոյն այլևայլ մեծութիւնը կէ-
 տէն սկսելով կը սահմանեն . բայց գուցէ
 աւելի լաւ ոճ բռնած կըլլային թէ որ հաս-
 տատուն մարմնոյն սահմանէն սկսէին ու
 կէտին սահմանովը լմնցընէին : Արովհե-
 տեւ հաստատուն մարմնոյ գաղափարն ան-
 միջապէս զգայարանաց տակ իյնալով ա-
 ւելի սովորական ու աւելի դիւրըմբռնելի
 է , աս գաղափարը մէյմը ունենալէն ետեւ՝
 դիւրին կըլլայ վերացմամբ մակերևութի
 սահմանին անցնիլ , ետքը գծին ու էն ետ-
 քը կէտին : Թէպէտեւ աս սահմանները
 միայն մեր իմացողութեան ըմբռնմունք-
 ներն են , բայց կերևնայ թէ միտքը դժուա-
 րութիւն մը կը կրէ ըմբռնելու թէ ինչ-
 պէս կէտը՝ որ անբաժանելի և ամեն մե-
 ծութենէ զուրկ նշան մը կենթադրուի՝
 վաղելովը գիծն առաջ բերէ :

Բ . Նախ մտքին մէջ քիչ գաղափար առ-
 նել , և առաջ չանցնիլ՝ մինչև որ զանոնք
 լաւ չըմբռնէ :

Գ . Գաղափարներն այնպէս իրարու հետ
 կապել որ առջինն երկրորդին լոյս տայ ,

երկրորդն ալ երրորդին, և այսպէս հետ-
զհետէ : Երկրաչափութեան գաղափար-
ներուն կապն ու կարգը շատ պայծառ ու
համողիչ օրինակ է :

209 . Դ . Կանոն :

Գաղափարները բառերով կը բացա-
տրենք (44), ուրեմն գաղափարներու պայ-
ծառութիւնն ըստ մեծի մասին բառերուն
պայծառութենէն առաջ կու գայ : Ուստի
ոճոյ չորրորդ կանոն կըլլայ բառերուն
նշանակութիւնը լաւ սահմանել ու որոշել :
Բայց սա բանիս վրայ ըստ բաւականին
խօսեցանք Ա . Գրքին Ը . գլխին մէջ : Հոս
բանի մը բան ալ կաւելցընենք սահմանին
վրայօք : Սահմանը կամ Անուանական է և
կամ Իրական : Անուանական սահմանը կը
գործածենք բանի մը ճշգրտօրէն բառերով
պայծառ ու որոշ ընելու գաղափար մը, որ
ուրիշ բառով բացատրելով միտին ու շփոթ
կը մնայ ըստ բոլորին կամ ըստ մասին :
Իրական սահման կըսուի անիկայ, որ իրաց
իրական, ներքին ոչ անժամօր քաղկացոյցեա-
նը ծանօթօրէն կոչ տայ, և նոյն իրաց վրայ
երեւցած յատկոյններն անկէջ առաջ կոչ
գան : Ասկէց կիմացուի որ անուանական
սահմանն իրականէն բոլորովին տարբեր
է : Իրական սահմանը կենթադրէ իրաց
ներքին բնութեան ծանօթութիւնը, որ մե-
զի անժամօթ ըլլալով, թէ որ սահմանած

բանին բնութեանը մէջ բովանդակուածէն
աւելի գաղափար մը աւելցընենք կամ
պակասեցընենք, սխալն անխորշելի կըլլայ:
Անոր համար գոյացութեանց սահմանն
աւելի նկարագրութիւն է, որ բանը բանի
մը ծանուցեալ յատկութիւններովը կի-
մացընէ. այլ ոչ երբէք անոնց էութիւնը
կը բացատրէ, որ չենք գիտեր: Իսկ ա-
նուանական սահմանը կը գործածուի գործ-
ածած անուանը միտքը բացատրելու հա-
մար, որ աղէկ, ճիշդ և որոշ կըլլայ՝ թէ որ
անանկ ըլլայ որ լսողին կամ կարգացողին
միտքն ան գաղափարը մտնէ ինչ գաղա-
փար որ խօսողը կամ գրողն ունի¹: Բայց

1 Սովորաբար տրամաբանք կըսեն թէ սահմա-
նը կատարեալ ըլլալու համար՝ ի մերձաւոր սեռէ
և ի յատուկ տարբերութենէ պիտի բաղկանայ
(33): Այսպէս մարդը կը սահմանեն կենդանի բա-
նաւոր. կենդանին սեռն է, որուն տակը կը բովան-
դակուի մարդուն գաղափարը. Բանաւոր՝ տարբե-
րութիւնն է, որով կը տարբերի ուրիշ անբան
կենդանիներէն: Աս ճամբան իրաւ շատ համա-
ռօտ է, որով մարդ այլևայլ պարզ գաղափարնե-
րը մէկիկ մէկիկ համընդուն չաշխատիր, որ արդէն
մերձաւոր սեռին տակը կը բովանդակուին. մա-
նաւանդ որ շատ անգամ տգիտութեան պատճա-
ռաւ աս մասանց թուարկութիւնը չենք կրնար
ընել: Բայց աս ալ մեզի անտարակուսելի կերեւ-
նայ որ սահմանն աս միայն չէ, և ոչ լաւագոյնն
աս է, որով և ոչ կարեւորագոյնը. վասն զի ինչպէս
որ ըսինք՝ թէ որ սահմանը բաւի մը իմաստն ու-
րոշելու գործածուի որ լսողին նոյն գաղափարը

սահմանը լաւ ըլլալու համար պէտք է աս
հետեւեալ երկու կանոններս աղէկ դիտել:
Ա. Գործածած բառերը դիւրիմաց ու պայ-
ծառ ըլլան. ապա թէ ոչ՝ անծանօթն ան-
ծանօթով սահմանել կըլլայ. սնոր համար
սահմանեալ բանը սահմանին մէջ պէտք
չէ խոթել: Ուստի երկրաչափական մար-
մինը գէշ կը սահմանէ թէ որ մէկն ըսէ՝
Մարմին մը երկայն, լայն ու խոր, վասն զի
մարմին բառը սահմանին մէջ պէտք չէ

ներկայացընէ ինչ գաղափար որ խօսողը կուզէ
բացատրել, չեմ գիտեր որ միշտ կը յաջողի՞ սեռն
ու տարբերութիւնն ըսելով. վասն զի ասոնք ընդ-
հանուր ու վերացեալ գաղափարներ ըլլալով, ա-
ւելի դժուարաւ կը հասկըցուին քան թէ սահ-
մանած բառին նշանակութիւնը: Ես կարծեմ
թէ աւելի դիւրաւ կը հասկըցուէր Տարդ բառին
նշանակութիւնն ըսելով թէ Տարդն է հասարակո-
ւորածեալ գոյացո-ւիւն մը որ կէանք, ղգացմանք, կամա-
ւոր շարժմանք ու արածախոհելոս կարողութիւն ունի,
քան թէ սահմանել կենդանի բանական: Հոս աւել-
լորդ է անոնց վրայ խօսիլ որ սեռով ու տարբե-
րութեամբ եղած սահմանն իբրեւ իրական սահ-
ման կը համարին ու սահմանեալ իրին էութիւ-
նը բացատրող, և անանկով անուանական ու իրա-
կան բնութիւնները խառնակելով իրարու կը
շփոթեն, չմտածելով թէ սեռն ու տարբերու-
թիւնն վերացեալ գաղափարներ ըլլալով՝ չեն կըր-
նար իրական բան բացատրել (34): Զոր օրինակ,
մարդը կենդանականութենէ ու բանականութե-
նէ չի բաղկանար, հապա 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ,
ուստի մարդուս իրապէս ստոյգ սահմանն տալու

խոթեւ: Բ. Սահմանով սահմանած բանը
պիտի զանազանութի ուրիշ ո՛ւր իցէ բանէ,
որոնց հետ որ կրնայ շփոթուիլ. զոր օրի-
նակ, քառակուսին սահմանելով Զոռա-
հեռագիծ մը որ չորս հաշտասար կողմ ունի
ու չորս ուղիղ անկիւն. ուրիշ ո՛ւր իցէ ձեռք կը
զանազանի՝ կողմերը հաւասար ու ան-
կիւններն ուղիղ ըլլալուն նշաններով. թէ
որ ասոնցմէ բան մը պակսի, սահմանը
պակասաւոր ու շփոթ կըլլայ:

Համար՝ պէտք էր աս երկու գոյացութեանը ներ-
քին բնութիւնն ու էութիւնը ճանչնալ, որուն ոչ
երբեք կարենանք պիտի հասնիլ: Սահմանը կամ
անուանական բնութիւնն իրականին հետ նոյն է
միայն պարզ գաղափարաց վրայ ու ան բաղա-
դրեալ գաղափարաց վրայ՝ որոնց միութիւնը մեր
միտքն է կաղմեր: Զոր օրինակ, եռանկեան սահ-
մանը թէ իրեք կողմ ունեցող ձեռք է, անուանա-
կան՝ միանգամայն իրական է. վասն զի չէ թէ մի-
այն վերացեալ գաղափար է՝ որուն հետ միա-
ցած է նաեւ ընդհանուր անունը, հապա եռան-
կեան էութիւնն ու ճիշդ արմատն է, ուսկից որ
իր յատկութիւններն առաջ կու գան անբաժա-
նելի կերպով: Բայց սոյն բանը չենք կրնար ըսել
ան գոյացութեանց համար՝ որոնց իրական բաղ-
կացութիւնը մեզի անծանօթ է: Աս բացայայ-
տութիւնը հարկաւոր սեպելով՝ ասկէց եւել
յարմար տեղ չէինք կրնար գտնել:

210 . Ե . Կանոն :

Հինգերորդ կանոնն է խնդիրը լաւ որոշել , կամ թէ ըսենք՝ լաւ որոշել թէ ինչ առաջարկութեան կամ նիւթի վրայ է խօսքը , և ամենայն ճշդութեամբ բացատրել , անանկ որ երկդիմի կամ միին բան չի մնայ . և պէտք է լաւ դիտել բացատրելու խնդրոյն ո՛ր և իցէ մասը , որն որ կրնայ մըթութիւն մը կամ շփոթութիւն մը պատճառել : Գուցէ շատ վիճաբանութեանց դիւրաւ վերջ կըլլար , թէ որ վէճին նիւթը լաւ որոշուէր ու բացատրուէր . վասն զի խնդիր մը որ լաւ բացատրուի , կէս մը կը լուծուի : Զոր օրինակ , թէ որ մէկը միայն բնական լուսով ուղենայ հոգւոյն անմահութիւնն ապացուցանել , ամեն բանէ առաջ պէտք է որոշէ թէ խնդիրն ինչ տեսութեամբ պիտի քննէ . այսինքն արդեօք իբրեւ աննիւթ գոյացութիւն պիտի մտածէ՝ որով մասանց ապականութեան ենթակայ չէ , չէ թէ իբրեւ Աստուած չուղեր զայն ոչ բնչացընել : Թէ որ խնդիրն առ կերպով չբացայայտուի , անկարելի կըլլայ ուղածին հասնիլ :

211 . Զ . Կանոն :

Ոճին վեցերորդ կանոնն է ոչ աւելորդ փափօս և ոչ սաստիկ համառօտաբան ըլլ

լալ . շատխօսութիւնը կը շփոթէ զնիւթը ,
շափաղանց համառօտախօսութիւնն ալ կը
մթընցընէ : Թէ որ նիւթը պարզաբանելու
հարկաւոր եղածը զուրցուի , անկէց աւել-
լին անօգուտ է : Բայց այնչափ ցամաք ու
ռիշտ ալ պէտք չէ ըլլալ ու պարզաբար
ակնարկել ու անցնիլ , կամ լռել ան գաղա-
փարներն որ ըսելիքը բացատրելու համար
հարկաւորապէս խօսքին մէջ պիտի մըտ-
նեն . շափաղանցութիւնը միշտ պակասու-
թիւն է : Նոյն պատճառաւ՝ ինչ որ օտար
է և իր առաջարկութեանը հետ ամենեւին
յարաբերութիւն մը չունի , պէտք է մէկդի
թողուլ : Բայց պէտք է ոճին վրայ ալ նոյն
բանը յիշեմ , ինչ որ ուրիշ տեղ տրամա-
խօհութեան ընդունակութեան համար ը-
սի . այսինքն՝ թէ որ բնութիւնն ընտրող
ու բարեկարգ միտք տուած չէ , ինչ կա-
նոն ալ տրուի՝ մեծ օգուտ մը չընեն . և որ-
չափ ալ գաղափարները կարգի մէջ դը-
րուին , միշտ անբնական բռնադատութիւն
կերենայ վրանին :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ ՈՃԵՐԸ

212. Վերշոջմական ոչ քաղաղրական ոճերուն
իրարմէ զանաշանոչքիւնը :

Գաղափարները՝ որոնք որ ճշմարտութիւնը փնտրուելու և բացատրելու կը գործածենք՝ պէտք է անանկ կարգի մէջ դնել որ իրարմէ կախմունք ունենան, ու միշտ դժուարինը դիւրինէն առաջ գայ (208) : Արդ ատ կարգն երկու կերպով կը լլայ . թէ որ ծանուցեալ գաղափարները, որոնցմով որ կը սկսինք՝ մասնաւոր են, և անոնցմէ հետզհետէ ընդհանուր գաղափարաց ելլելով հետեւանքներ կը հանենք և ընդհանուր սկզբունքներ կը հաստատենք, ոճը վերշոջմական կըսուի : Իսկ եթէ ընդհանուր գաղափարներէ և սկզբունքներէ հետզհետէ մասնաւորներու իջնանք, ոճը Բաղաղրական կըսուի : Արեմն աս երկու տեսակ ոճը ասով իրարմէ կը զանաղանուին որ իրարու ներհակ ճամբով առաջ կերթան : Վերլուծականը միշտ մասնաւորէն ու թանձրացեալէն կըսկսի ու հետզհետէ դէպ 'ի ընդհանուր ու վերացեալ կեր-

Թայ. բաղադրականն ընդհանուրէն ու վերացեալէն մասնաւորին ու թանձրացեալին կիջնայ: Վերլուծական ոճը, որ վերլուծութիւն ալ կըսուի, ամբողջին բաղադրիչ մասունքները կը լուծանէ, ու մէկիկ մէկիկ դանոնք ճիշդ քննելէն ետեւ՝ գործքն և զգացմունքները դիտելով՝ պատճառաց և պարզ ու վերացեալ գաղափարաց դիտողութեանը կելլէ. մասանց քննութեանէն ամբողջին քննութեանը կանցնի, ետքն ամբողջէն նորէն մասանց քննութեանը կիջնայ. ու ասանկով գաղափարները բաղադրելով ու տարբաղադրելով՝ անոնց այլևայլ զուգակցութիւններն ու յարաբերութիւնները կը քննէ, և թէ անոնցմէ ինչ նոր գաղափար կրնայ առաջ գալ. մինչև որ կամաց կամաց այլևայլ մասունքը մէկտեղ հաւաքելովը՝ մարդ ամբողջին գաղափարը նորէն կը ստանայ: Իսկ բաղադրականը, որ Բաղկացոյթիւն ալ կըսուի, պարզ գաղափարներէ բաղադրեալ գաղափարները կը կազմէ, պատճառէն գործոց կանցնի, կարելեաց ծանօթութենէն՝ գոյացութեան, ու հոգիէն ՚ի մարմինը:

215. Վերլուծութեան օրինակ:

Լու մը պարզաբանելու ու վերլուծական ոճի որոշ գաղափար մը տալու համար օրինակ մը բերենք կարեկցութեան բաղա-

դրեալ գաղափարը: Աս գաղափարն առաջ կու գայ ուրիշի խեղճութեան գաղափարէն, որ զայն տեսնելով՝ գութ կըզգայ մարդ. անանկ որ ուրիշին խեղճութիւնը և իմ վրաս արթընցած գթութիւնը միանալով կարեկցոտրիւն կունենամ. բայց թէ որ խեղճութիւնը մնալով՝ գութը պակսի, խստասրտոտրեան գաղափարը կունենանք, որով ուրիշի գթբաղդութեան վրայ չենք կարեկցիր. իսկ թէ գութը մնայ՝ բայց խեղճութիւն չըլլայ, յիմարտրեան գաղափարը կը դարթնու, առանց պատճառի գութ զգալով: Աս բառերուն առջի տառերն որ առնենք՝ վերլուծական կերպով աս ամեն գաղափարները կրնանք բացատրել: Ուստի կարեկցութիւնը անուանենք Կ, խեղճութիւնը Խ, գութը Գ, խստասրտութիւնը Ս, յիմարութիւնը Յ. ու կըսենք. $Խ + Գ = Կ$. $Խ - Գ = Ս$. և $Գ - Խ = Յ$. այսինքն՝ խեղճութիւնը գթոյն հետ միանալով կարեկցութիւն կը ծնանի. խեղճութիւնն առանց գթոյ՝ խստասրտութիւն. գութ առանց խեղճութեան՝ յիմարութիւն: Ասանկով կարեկցութեան բաղադրեալ գաղափարը վերլուծուեցաւ՝ իր բաղադրիչ գաղափարներն իրարմէ դատելով. վերջէն ասոնց բաղադրութենէն ու տարբաղադրութենէն այլեայլ գաղափարներ առաջ եկան. արդ ասոնց այլեայլ յարաբերութիւնները դիտելով քննածնիս բոլորովին պարզուեցաւ: — Նոյն կերպով մարդ

կրնայ վերլուծել փառաց, պատուոյ, մեղաց և ուրիշ բարոյական գաղափարներ. և թէ որ վերլուծելով քննենք այդպիսի գաղափարները՝ վրանին շատ ճիշդ և որոշ գաղափարներ կունենանք:

214. Սա երկուս ռձերը ներհակ առնողներուն սխալը:

Վերլուծական ու բաղադրական ոճերուն տարբերութիւնն որոշելէն ետեւ, յայտնի կը տեսնուի թէ ինչպէս կը սխալին անոնք, որոնք առ երկու ոճերը բոլորովին ներհակ կերպով կառնեն: Այսինքն որ վերլուծական ապացուցութիւն կըլլայ նախ սահմաններ ու առաժներ դնելով, և արդէն ապացուցեալ նախադասութիւններն ապացուցանելի նախադասութիւններուն հետ կապելով: Աս կերպ եղած ապացուցութիւնները բաղադրական են՝ չէ թէ վերլուծական. վասն զի սահմանք ու առաժք ընդհանուր սկզբունքներ են, որոնք մասնաւոր ծանօթութիւններով կորոշուին և կը հաստատուին: Բաղադրական ոճն ընդհանուրէն առ մասնաւորը կիջնայ, չէ թէ վերլուծականը (212): Վերլուծութիւնն է գաղափարները բաղադրել ու տարբաղադրել (212, 213). անոր համար վերլուծութեան բոլոր կանոնները յաւելմամբ ու բարձմամբ կըլլան, և ինչպէս որ յաւելումն ու բարձումն ընելու

Համար՝ թիւեր կամ այբուբենի տառերով
թուաբանական կամ գրահաշուի վերաբե-
րեալ խնդրոյ մը բաղադրեալ գաղափարին
մասունքները կորոշենք, այսպէս ալ նոյն
յաւելման ու բարձման կանոնները կըր-
նանք գործածել ան գաղափարները քըն-
նելու ատեն; որոնք ուրիշ այլեայլ գիտու-
թեանց բաղադրեալ գաղափարներն են :
Նախընթաց թուոյն մէջի յիշած օրինակը
տես :

215. Աս վրիպակին սկիզբը :

Աս վրիպակին պատճառներուն մէկն
աս է՝ որ վերլուծութիւնն ըլլալով ամբող-
ջը 'ի բաղադրիչ մասունս իւր լուծանել,
կարծուած է որ վերլուծական ոճին յա-
տուկ է ամբողջէն 'ի մասունս իջնալ և ընդ-
հանուրէն մասնաւորը: Բայց պէտք էր
մտածել որ վերլուծութիւնը թէպէտև ամ-
բողջը կը լուծանէ 'ի մասունս իւր, բայց
անոր համար է՝ ինչպէս որ առաջ ըսինք՝
որ բաղադրեալ գաղափարը կազմող պարզ
գաղափարները լաւ մը քննուին, որպէս
զի մասանց վրայ որոշ գաղափար ստանա-
լով՝ բոլորին վրայ ալ որոշ ըլլայ գաղա-
փարը. անանկ որ վերլուծութիւնն իրա-
պէս բաղադրիչէն առ բաղադրեալը կեր-
թայ ու մասնաւորէն առ ընդհանուրը, ու
դատմունքը նախ մասանց վրայ կըլլայ ու
ետքը բոլորին վրայ: Աս վրիպակին եր-

կրորդ պատճառն ալ աս է, որ վերլուծութիւնը շատ զգուշաւորութեամբ ըլլալով՝ բան չի թողուր որ չապացուցանէ. և որովհետեւ ան ապացուցութիւնները ճիշդ և աներկբայելի կըսուին, որոնք զճմարտութիւնը սահմաններով, առածներով և ուրիշ ընդհանուր նախադասութիւններով առաջ կը բերեն, անոր համար կը համարին որ աս կերպով եղած ապացուցութիւնները վերլուծական են: Եւ կատարեալ վերլուծութեան օրինակ կու տան հռչակաւոր Վոլֆին ապացուցութիւնը, թէ Սմբողջն իր մասէն մեծ է: «Ան ամբողջը, կըսէ Վոլֆ, որուն մէկ մասը երկրորդ ամբողջի մը հաւասար է, ան երկրորդ ամբողջէն աւելի մեծ է. (և աս սահմանին ուժովը). իսկ արդ ամբողջի մը բոլոր մասերը մէկտեղ ինքն իրեն հաւասար է, (և աս նոյնական նախադասութիւն է). ապա ուրեմն ամբողջը իր մասէն մեծագոյն է»: Բայց գիտնալու է որ նախ առջի նախադասութեան մէջ ծածուկ զեղծումն սկըզբան կայ (142): Երկրորդ թէ որ աս ապացոյցը վերլուծական ըլլար, պէտք էր վերլուծութիւնը բոլորովին ձեռքէ թողուլ, վասն զի անով ըստ ինքեան պայծառութեայայտ նախադասութիւն մը անիմանալի կը դարձընէ: Արդ թէպէտեւ վերլուծութիւնն այնպէս մանրակրկիտ ու ճիշդ է՝ որ առանց ապացուցի բան չի թողուր, բայց ատ ճշդութիւնը սահմաններով ու

առածներով չըլլար, որոնք ընդհանուր սկզբունքը ըլլալով բաղադրական ոճին յատուկ են. և ոչ միշտ գիտութեանց անհռչակեալ պայծառութիւնն ու ճշմարտութիւնը կու տան. իսկ վերլուծութեան օգուտներն ամբողջի մը իւրաքանչիւր մասին մանր ու ճիշդ քննութենէն առաջ կու գան, գաղափարաց տարբաղադրութենէն ու բաղադրութենէն, որով միշտ իրաց մինչև առաջին սկիզբն վեր կելլէ: Ասկէց զատ՝ թէ որ ընդհանուր սկզբունքները ճշմարիտ ու բացայայտ են, վերլուծութենէ կառնեն իրենց ճշմարտութիւնը և բացայայտութիւնը, ինչպէս որ իր տեղը պիտի ասպացուցանենք:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՓՆՏԸՌԵԼՈՒ ԱՏԵՆ Ի՞ՆՉ ՈՃ
ՊԵՏՔ Է ԲՈՒՆԵԼ

216. Ճշմարտոտը իշնը վերլուծութեամբ պետք է փնտրուի:

Վերլուծական ու բաղադրական ոճերուն քննութենէն՝ որ առջի գլխուն մէջն ըրինք՝ մարդ գիւրաւ կը հասկընայ՝ որ բան գտնելու մէկ հատիկ ճամբան վերլուծութիւնն է: Վասն զի աս ոճը միշտ

իրաց առջի սկզբանը վերանալով՝ իւրաքանչիւրին ծնունդը կը բացայայտէ . ու գաղափարաց տեսակ տեսակ տարբադադրութիւններ ու բաղադրութիւններ ընելով՝ ան ամեն տեսութեամբ որ իրարու յարաբերութիւն կրնան ունենալ՝ զանոնք իրարու կը բաղդատէ . որով կը հետեւի որ վերլուծական ոճն է միայն որ մեր պատճառաբանութեանցը բացայայտութիւն կուտայ . անոր համար ճշմարտութիւն փրնտըռելու ատեն աս ոճը միայն պէտք է գործածել : Թէ որ մէկ մը մտածենք թէ այնչափ բազմաթիւ ճշմարտութիւններ ինչ ճամբով գտնուեցան , կը տեսնենք որ վերլուծական ոճը զանոնք երեւան հաներ է¹ : Ուրեմն ան ոճը որ ճշմարտութեան մը առաջնորդած է , կրնայ ուրիշ ճշմարտութեան ալ առաջնորդել . և եղած գիւտերը քննելով՝ նոր գիւտեր ընել տալ :

217. Ճշմարտութեան գիշտն առաջ կոչ գայ գաղափարաց իրարոշ յարաբերութիւնը գտնելն :

Թէ որ պարզ կամ բաղադրեալ գաղափարաց և կամ մէկ պարզ ու մէկ բաղադրեալ գաղափարի իրարու հետ ունեցած

¹ Շատ գիւտեր որ աս խօսքը հաստատելու համար կրնայինք յիշել , զանց կրնենք . բաւական է աս միայն՝ որ Նեւտոն վերլուծական փորձերով գտաւ գունոց գեղեցիկ դրութիւնը :

յարաբերութիւնը գտնուի, անկէջ առաջ
կու գայ ճշմարտութիւնը. ուրեմն որչափ
որ կարենանք քննել ու գտնել աս յարա-
բերութիւնները, այնչափ աւելի ճշմար-
տութիւնը կը փնտրուենք ու կը գտնենք:
Երկու պարզ գաղափարներ իրարու բաղ-
դատելու ատեն՝ մէկէն անոնց յարաբե-
րութիւնները կը տեսնուին, որովհետեւ
ուրիշ գաղափարներէ բաղադրած չըլլա-
լով՝ մոլորելու վտանգ չըլլար՝ ու ճշմար-
տութենէ օտար տեսութեամբ վրանին
մտածել չըլլար: Զոր օրինակ, ճերմակը
սեւին բաղդատելու որ ըլլանք, մէկէն կը
տեսնենք աս գաղափարաց իրարու ունե-
ցած ընդդիմութիւնը, և լաւ մը կորոշենք
որ մէկը մէկաւր չէ:

218. Բաղադրեալ գաղափարաց վերլուծու-
թիւնն այնչափ դժուար չէ:

Բաղադրեալ գաղափարներն ասանկ
չեն, վասն զի անոնք այլեայլ տեսու-
թեամբ կրնանք մտածել, անանկով կըր-
նանք դիւրաւ սխալիլ իրենց յարաբերու-
թիւնները գտնելու: Բայց որովհետեւ բա-
ղադրեալ գաղափարներն երկու տեսակ
են (96), որոնց մէկը խառն կերպերու
վրայօք է, մէկաւր գոյացութեանց, անոր
համար իրենց բնութիւնը զանազան ըլլա-
լով՝ խրաքանչիւրին վրայ եղած վերլու-
ծութիւնն ալ զանազան կըլլայ:

219. Խառն կերպերու գաղափարները
վերջո՞ծելու դիւրութիւնը :

Չիկայ վերլուծելու աւելի յարմար գաղափար, ինչպէս ան բաղադրեալ գաղափարները, որոնց զուգաւորութիւնը մեր կամքէն կախուած ըլլալով՝ անոնց մէջ բովանդակուած գաղափարները լաւ կը ճանչնանք. և անանկով կրնանք զանոնք ճիշդ վերլուծել, և ուղածնուս պէս տարբաղադրել ու բաղադրել. և թէ որ աս բաղադրեալ գաղափարները դարձեալ տարբաղադրել ուղենք, մեր ըրած ճամբէն ետ կը դառնանք. և ամեն տեսութեամբ զանոնք իրարու հետ բաղդատելով՝ իրենց ամեն յարաբերութիւնները կը գտնենք: Աս բանիս միայն պէտք է մեծ զգուշութիւն ընել, որ իւրաքանչիւր գաղափարաց զուգաւորութեանն որոշ անուն մը տանք, որպէս զի գաղափարներն անորոշ չմնան:

Եւ որովհետեւ երկրաչափութեան գաղափարներն աս ըսած գաղափարներէն է, անկէց օրինակ մը առնենք: Երբոր ես այնպիսի մեծութեան մը գաղափար առնեմ՝ որ միայն երկայնութիւն ունի, զանիկայ գիծ կանուանեմ. թէ որ երկու գիծ առնեմ, և անանկ իրարու ծռեմ՝ որ ծայրերնին իրարու դպչին, բաղադրեալ գաղափար մը կը ստանամ և անոր անունն ան-

կիւն կըսեմ. իսկ թէ որ երեք գիծ առնեմ,
 և անանկ շարեմ որ միջոց մը մէջ առնեն,
 աւելի բաղադրեալ գաղափար մը կուենե-
 նամ, և անուն կու տամ նշանակիւն. թէ որ
 աս եռանկեան գաղափարին վրայ աւել-
 ցընեմ նաև իր երկու կողմերուն հաւա-
 սարութիւնը, ալ աւելի բաղադրեալ գա-
 ղափար մը կուենեմ, ու իրեն զատ ա-
 նուն մը կը կապեմ նրկկողմնագոյգ նշան-
 կիւն: Նոյն կերպով կրնանք աւելի բա-
 ղադրեալ գաղափարներ կազմել քառան-
 կեան, և իրեն այլևայլ տեսակներուն,
 հնգանկեան, վեցանկեան, և այլն. իւրա-
 քանչիւր գաղափարաց զուգաւորութեանն
 իրեն յատուկ անունը տալով: Ինչ կարգ
 որ բռնեցինք աս այլևայլ բաղադրեալ գա-
 ղափարները կազմելու, նոյն ճամբան կըր-
 նանք բռնել զանոնք տարբաղադրելու
 համար, որպէս զի հետզհետէ նորէն ան
 առաջին սկզբանը հասնինք ուսկից սկը-
 սանք մեր վերլուծութիւնը. և այսպէս
 ետեւէ ետեւ տարբաղադրելով ու բաղա-
 դրելով գաղափարաց ծագումը, յառաջա-
 դիմութիւնն ու յարաբերութիւնները լաւ
 մը կը բացատրուին, և անանկով գաղա-
 փարները ճիշդ և որոշ կըլլան¹:

¹ Արովհետև ասանկ են նաև բարոյական ի-
 մաստասիրութեան գաղափարները, անոր համար
 բազմահանձարն Լոք կըսէ թէ « Զափաբերու-
 թեան պէս բարոյական իմաստասիրութիւնը

220. Գոյացոյցքեանց գաղափարներուն
կատարեալ վերլուծութիւնն անկարելի է :

Որչափ որ դիւրին է նախընթաց համա-
րին մէջ յիշուած բաղադրեալ գաղափա-
րաց վերլուծութիւնը, այնչափ ալ դժուա-
րին կըլլայ՝ մանաւանդ թէ անկարելի՝
գոյացութեանց բաղադրեալ գաղափա-
րացը կատարեալ վերլուծութիւնը: Աս
գաղափարաց զուգաւորութիւնը մեզմէ
դուրս է ու ամենեւին մեր կամքէն կա-
խումն չունի. անոր համար գոյացութիւն
մը որչափ ալ վերլուծենք ու հետզհետէ
տարբաղադրենք ու բաղադրենք, ոչ եր-
բէք ապահով կրնանք ըլլալ թէ ան աստի-
ճան հասուցած ըլլանք մեր վերլուծութիւ-
նը, որ անկէց անդին քննելու բան մնա-
ցած չըլլայ. որուն յայտնի ապացոյց են
գիւտերն որ ամեն օր կելլեն: Ի վերայ
այսր ամենայնի՝ մարմին մը վերլուծել որ
ուղենանք, պէտք է ամեն կերպով որչափ

կրնայ ապացուցուիլ վասն զի կարելութեան դէմ
բան չէ կատարելապէս ու ճշգրութեամբ իմանալ
բարոյական բաւերուն նշանակած իրացն իրա-
կան էութիւնը. ուստի մարդ կրնայ ստուգու-
թեամբ գտնել թէ նոյն բաներն ինչ ալատշաճու-
թիւն կամ անալատշաճութիւն ունին. և աս է ա-
հա կատարեալ ծանօթութիւնը » : Ճաշակ 'ի վե-
րայ Տարգմայիս Տպաց, Գիրք Գ, ԳԼ. Թ. 16 :

որ կարելի է՝ քննել զանիկայ, վրան չատ
փորձեր ու դիտողութիւններ ընել այլե
այլ ժամանակ ու այլեայլ հանգամանօք.
Ետքն ըրած փորձերն ու դիտողութիւն
ներն իրարու հետ բաղդատել ու տեսնել
թէ ինչ հետեւանք կելլէ. և ասանկով ա
ւելի դիւրաւ կը գտնուի բաղադրեալ գա
ղափարաց իրարու հետ կամ պարզ գա
ղափարին բաղադրեալ գաղափարի մը
հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Բնաբա
նից բոլոր քրտնաջան փորձերուն օգտա
կար նպատակն աս է:

221. Վերլուծութեան մէջ ինչ ձամբայ պիտի
շռենք:

Թէ որ գիւտ գտնելու մէկ հատիկ ճամ
բան վերլուծութիւնն է, ուրեմն միտքն
ինչ ճամբայ պէտք է բռնէ աղէկ վերլու
ծելու համար: Նախ պէտք է իմանալ թէ
ինչ տեղեկութիւններ կան ան նիւթին
վրայ՝ որ կուզենք վերլուծել. և երկրորդ՝
քննել նայիլ թէ ծանուցեալ գաղափարաց
ու մեր փնտրուած գաղափարաց մէջն ինչ
կապ կայ: Անանկ որ կրնանք ըսել թէ
գիւտ գտնելու ճամբան եթէ վերլուծու
թիւնն է, գաղափարաց կապակցութիւնն
ալ վերլուծութեան ճամբան է: Բացատ
րենք ըսածնիս. անծանօթ ճշմարտութիւն
մը փնտրուելու համար՝ հարկաւոր են ծա
նօթ հանգամանքներ, կամ քանի մը ստոյգ

ու ծանուցեալ գաղափարներ, որ փնտրուած գաղափարներուն հետ յարաբերութիւն ունենան: Արդ որչափ աւելի ըլլայ կամ նուազ ծանուցեալ գաղափարաց կապն անծանօթ գաղափարաց հետը, այնչափ ալ աւելի կամ նուազ կըլլայ գիւտը: Թէ որ առարկայ մը այնպիսի տեսութեամբ քննենք՝ որ զգալի կապ մը չունենայ մեր փնտրուած գաղափարներուն հետ՝ գիւտ մը չըլլար. Թէ որ կապը տկար ըլլայ՝ քիչ բան կը գտնուի, ու եղած գիւտն ուրիշ գիւտերու հասնելու քիչ լոյս կուտայ: Իսկ Թէ որ առարկան ան կողմանէ մտածուի՝ ուր շատ աւելի և զգալի կապ ունի մեր փնտրուած գաղափարներուն հետ, ան ատեն վերլուծութեամբ ամեն բան երևան կելլէ, միտքն ալ առանց շատ աշխատանքի ճշմարտութեան քննութեանն ու ծանօթութեանը մէջ առաջ կերթայ: Իսկ փնտրուած գաղափարին հետ ան գաղափարն աւելի կապ կունենայ, որն որ իրաց ծագմանը աւելի մօտ իմաստ կուտայ, և շատ բան կրնայ իրմէ առաջ բերել: Ահաւասիկ օրինակ մը:

222. Օրինակ ըսածներու:

Աս գրքին առջի երկու գլուխներուն մէջ գաղափարաց ծագմանն ու յառաջագիմութեանը վրայ խօսելու ատեն սկիզբ դրինք զգացումը, որ որչափ որ պարզ է, այնչափ

ալ անդիմադրելի է . և ցցուցինք որ ամեն
մարմնեղէն գաղափարաց անմիջական աղ-
բիւրն է . զգացման հետ անմիջապէս կա-
պուած է ըմբռնումը , որ հոգւոյն առաջին
ու աւելի պարզ գործողութիւնն է . անոր
ալ հետը կապուած է գիտակցութիւնը , ան-
կէց առաջ կու գայ մտադրութեան գաղա-
փարը , ետքը հոգւոյն ամեն մէկալ գոր-
ծողութիւնները , ինչպէս որ նոյն գլուխ-
ներուն մէջ կերևնայ : Աս այլևայլ գործո-
ղութիւններէն առաջ կու գայ իմացողու-
թեան ու խանութարարութեան գաղափարը . ա-
սոնք ալ գործիքներ են որոնցմով անթիւ
գաղափարներ կը ստանանք , ու մարդ-
կային ծանօթութեանց գտնան անանկով
կը ճոխացընենք : Ահա այսպէս ծանօթ
գաղափարի մը ձեռքով , որ անծանօթին
հետ անմիջապէս կապակցութիւն ունի ,
մտքերնիս թեթեւ աշխատութեամբ մը ու
միայն բնութեան ընթացքը դիտելով՝ գա-
ղափարաց ծագումը կը գտնէ , և անոնց
մէջ յառաջադիմութիւն կընէ : Իսկ եթէ
զգայարանքներէ սկսելու տեղ՝ բնածին
գաղափարներէ սկսէինք , որ տարտամ-
ու անատոյգ սկիզբ մըն է , ինչպէս որ
կարդեսեանք և ուրիշներն ըրին , և կամ
իմացականութեան անորոշ գաղափարէն ,
որ փնտրուած բանին հետ կապ մը չունին ,
բան մը չէր գտնուեր : Իսկ ընդհակառակն
կը տեսնենք որ լոք ու Քոնտիյլեաք ի-
րենց քննութիւնները զգայարանքներէ

սկսելով առջիններէն շատ աւելի յաջողութեամբ գիւտեր գտեր են :

223 . Ճշմարտութիւնը փնտրուելո՞ւ վրայօք
դիտողութիւններ :

Աս գլուխը չիւմընցուցած քանի մը դիտողութիւն ընել տանք որ ճշմարտութիւն փնտրուելու հետ շատ կապակցութիւն ունին : Նախ դիտելու է՝ որ շատ գիւտեր դիպուածէ առաջ եկած են քան թէ անդրադարձութենէ ու ճարտարմտութենէ . և շատ անգամ հանդիպած է որ քան մը փնտրուելու ատեն՝ ուրիշ քան մը գտնուած է : Օրինակի համար , չափաբերք բոլորակը քառակուսի ընելու ետեւէ ընկած ատեններն՝ ուրիշ ճշմարտութիւններ գտան որ մտքերնէն չէր անցած : Նոյնպէս բնաւոյժք ալ շատ անգամ այնպիսի ճշմարտութիւններ գտան , որ իրենց քննութիւնն անոնց վրայ չէր : Բայց այսպիսի գիւտ գտնողները թէ որ քննութիւն ըրած ու մտածած ըլլային ան պարագայից վրայ՝ որոնք որ հանդիպեցան իրենց փորձերն ընելու ատեն , գուցէ անդրադարձած կըլլային որ իրենց չգիտցած ու միայն դիպուածով գտածնուն հետ կապակցութիւն ունեցող պարագայ մը պատճառ եղած է ան գիւտն ընելու : Անկարելի է որ նոր գաղափար մը առաջ գայ այնպիսի գաղափարէ մը որուն հետ կապակցութիւն չու-

նի . վասն զի բնութեան կարգին հակա-
ռակ է :

Երկրորդ դիտելին է՝ որ ամեն մարդ եր-
բեմն ինքնիրեն խորհրդածութիւն մը կը-
նէ առանց ուրիշ տեղէ մը լսելու , թէ-
պէտեւ բոլորովին նոր ալ չըլլայ ուրիշնե-
րուն : Ան ատեն պէտք է մարդ ինքնիրե-
նը գայ ու լաւ մը մտածէ ու քննէ ինչ որ
ան խորհրդածութեան պատճառ եղաւ .
դիտէ թէ զգայարանաց վրայ ինչ տպաւո-
րութիւններ եղեր էր , միտքն ինչ զգացեր
էր , իր գաղափարներն ինչ յառաջագի-
մութիւն ունեցեր էին . միով բանիւ քննէ
նայի ան ամեն պարագաներն որ ան խոր-
հրդածութեանը պատճառ են եղած : Թէ
որ մարդ այսպիսի անդրադարձութիւններ
ընէ , անտարակոյս կը գտնէ թէ միտքն
ինչ բնական ճամբով առաջ է գնացեր ան
գիւտը գտնելու : Փիլիսոփայք մարդուն
մեծ օգուտ կընէին թէ որ իրենց մտացը յա-
ռաջագիմութեան պատմութիւնը գրէին :

Երրորդ ու վերջին դիտողութիւնն աս
է : ա . Վերլուծութիւնը կը ջանայ իրաց
ներքին բնութեանը մէջ թափանցել՝ որ-
պէս զի անոնց ծագումն ու յառաջագի-
մութիւնը գտնէ . աս թափանցողութիւնը
սրամիտ և խորախորհուրդ միտք մը կըր-
նայ ընել , որ հոգւոյն այլեայլ գործողու-
թիւններուն վրայ (19) որչափ որ կարելի
է կատարեալ կերպով տեղեկութիւն ունի :
բ . Վերլուծութեան ճամբան գաղափա-

րաց կապն է (221), և այս կապը մտադրութենէն առաջ կու գայ (10). իսկ մտադրութիւնն աւելի կամ նուազ կըլլայ՝ որչափ որ մարդ աւելի կամ նուազ յարաբերութիւն ունենայ ան բաներուն հետ՝ որոնց վրայ որ պէտք է իր մտադրութիւնը հաստատէ (9, 10): Ուրեմն որովհետեւ ամեն բան մեզի հետ նոյն յարաբերութիւնը չունի, և ոչ ամենքը հարկաւոր եղած տաղանդն ունին, անոր համար ամեն բան ամենուն քննութեանը ենթակայ չի կրնար ըլլալ. ու քիչ են անոնք որ կարող են լաւ վերլուծութիւն ընել ճշմարտութիւնը գըտնելու համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԲԱՑԱՏՐԵԼՈՒ ԱՏԵՆ

ԲԱՆԵՑԸՆԵԼՈՒ ՈՃԸ

224 . Ընդհանրապէս ճշմարտութիւնն ի՞նչ կերպով յայտարարուէ :

Բնականաբար մեր միտքը կը սիրէ գաղափարաց կարգն ու տրամադրութիւնը, որ իրարու հետ կապուած ու իրարու աղխադխտալ ըլլալով հոգւոյն գործողութիւնները կը գիւրացընեն. վասն զի հոգին գրաւ գուրս բաներու տարտղնած չըլլա-

լով՝ աւելի դիւրաւ կը դիտէ թէ գաղա-
փարներն իրարու ինչ յարաբերութիւն
ունին : Արդ թէ որ ճշմարտութիւնը քննե-
լու համար ոճը հարկաւոր է , ևս առաւել
հարկաւոր է զճշմարտութիւնը բացատրե-
լու : Ուրեմն կը մնայ քննել թէ գտած ճշ-
մարտութիւնը բացատրելու համար որ ոճն
աւելի պատշաճական է . — Ան ոճը՝ որ ա-
ւելի յարմար է նիւթոյն որուն վրայ կը
խօսուի , և որ աւելի կը դիւրացնէ գը-
րուածք մը հասկընալը : Եւ յայտնի է որ
մատենագիրին կամ խօսողին միակ նպա-
տակն աս պիտի ըլլայ : Ուստի պէտք է
չափազանց արուեստականաւ ոճէն զգուշա-
նալ , որով բաժանմունքներ ու ստորաբա-
ժանմունքներ կընեն , և անով գրուածքը
չատ ցամաք , դժուարըմբռնելի ու ձան-
ձրալի կըլլայ . հասկա բնական պիտի ըլ-
լայ կարգաւորութիւնը , և որչափ քիչ ե-
րկնայ արուեստը՝ այնչափ աւելի յարգ
կունենայ : Շատխօսութիւնը միտքը կը
յոգնեցընէ , թէ որ ըսուած բաները մաս-
նաւոր կապ մը չունենան բուն ըսելիքին
հետ : Արտուղութիւնները միտքը կը ցը-
րուեն , իսկ կրկնութիւնը կը ձանձրացը-
նէ : Բան մը որ տեղւոյն ու ժամանակին
յարմար զուրցուի՝ աւելի պայծառ կըլլայ ,
քան թէ անյարմար տեղուանք ստէպ կըրկ-
նուելով :

225 . վերջո՞ծական ո՞նով պետք է ճշմարտութիւնը բացատրել :

Ուրիշներու բան սորվեցընելու լաւագոյն ճամբան է՝ ան ճամբով անոնց առաջնորդութիւնը ընել՝ ինչ ճամբով որ իւրաքանչիւր ինքը սորվեր է : Ուստի ճշմարտութիւնը բացատրելու յատուկ ու բնական ոճն ան է որով որ ճշմարտութիւնը կը գտնուի : Ով որ աս կերպով մտիկ կընէ կամ կը կարդայ, չէ թէ միայն պայծառ ու լուսաւոր կերպով ճշմարտութիւնը կը հասկընայ, հապա ինքնիրենը գիւտեր գտնել ալ կը սորվի : Եւ գիտնալով թէ որ բանէն սկսաւ առաջ երթալ և ո՛ւր հասաւ, կրնայ իր ամեն քայլափոխին համարը տալ, ու պայծառ տեսնել թէ ինչ խոչընդոտներ ալ կան զգուշանալու. և աղէկ հասկըցած ըլլալով ինչ ճամբով որ իրեն առաջնորդութիւն եղաւ, կրնայ աւելի ապահով ճամբայ մը ընտրել, թէ որ իմանայ թէ առջինը վտանգաւոր էր : Եւ որովհետեւ Ա գլխուն մէջը հաստատեցինք որ ճշմարտութիւնը փնտրուելու ոճը վերլուծականն է, ուրեմն նոյն ոճը պէտք է բանեցընել ճշմարտութիւնը բացատրելու համար ալ :

226 . Ճշմարտութիւնը բացատրելու ատեն
ինչ ձամբայ պէտք է բռնել :

Ինչպէս ճշմարտութիւնը փնտրուելու հա-
մար՝ այսպէս ալ նոյնը բացատրելու հա-
մար՝ դիւրագոյն գաղափարներէն պէտք է
սկսիլ, որ անմիջապէս զգայարանքներէն
եկողներն են . և ետքն աստիճանաբար ա-
ւելի պարզ գաղափարներուն անցնիլ թէ
որ տարբազադրելու ըլլանք . իսկ բազա-
դրելու որ ըլլանք, աւելի բազադրեալ գա-
ղափարաց անցնելու է : Աս ոճն ինքն իսկ
բնութիւնը մեզի կը սորվեցընէ . վասն զի
թէ որ ամեն գաղափար անմիջապէս կամ
ընդմիջաբար զգայարանքներէն մեզի կու
գան, ուրեմն նախ զգալի գաղափարները
պէտք է ներկայացընել, անանկ որ՝ մարմ-
նոյն գաղափարէն հոգւոյն գաղափարն
անցնելու է, գոյութենէ՝ կարելութեան,
հաստատուն մարմինէն՝ մակերևութի,
գծի ու կէտի գաղափարաց : Պարզեալ՝
գաղափար մը որ ներկայանայ, մէկէն ա-
նուն պէտք է դնել . բայց անանկ նայիլ
որ չըլլայ թէ անունը գաղափարէն առաջ
դրուի . և ամեն խնդիր նախ իր անուա-
նական սահմանն ունենայ, ու վերլուծու-
թիւնը լմննալէն ետե՝ թէ որ կարելի է՝
իրական սահմանն ալ տեսլցուի : Աս ձամ-
բով տարակոյս չիկայ որ մեր պատճառա-
բանութիւնները պայծառ կըլլան, ու վը-

տանգ չըլլար որ գաղափարները չփոթ ,
մթին ու անորոշ մնան , որ գրեթէ մեր ա-
մեն մոլորութեանց պատճառն է :

227. Ըսածներու օրինակ :

Զգալի օրինակով մը աւելի ճիշդ երևցը-
նենք թէ ճշմարտութիւնը բացատրելու
համար ինչ ճամբայ պէտք է բռնել : Հա-
մարինք որ արուեստաւոր մը ժամացուցի
մը մեքենագործութիւնը ուզելով սորվե-
ցընել , և թէ մէջի այլևայլ շարժմունքներն
ինչ կերպով կըլլան , տա բանիս համար
երկու ոճն ալ գործածէ : Նախ առջևնիս
դնէ գոց մեքենան , ու առջի անիւին ա-
նունը բացատրելէն ետեւ՝ հետզհետէ մե-
քենային մէկալ կտորներն ալ բացատրէ ,
և միանգամայն հասկըցընէ թէ ինչպէս
իրարու վրայ կազդեն ու զիրար կը շար-
ժեն . ու շարժմունքը մէկ մասէն մէկալ
մասին հաղորդուելով՝ մինչև ցուցակին
կը հասնի : Թողնենք ասիկայ և մէկալ
կերպին անցնինք որ բոլորովին տարբեր
է : Բանայ նոյն մեքենան ու բոլոր մասերն
իրարմէ քակուած դատ դատ ցցընէ . ու
առջի գործիքն առած բացատրելէն ետքը՝
թէ ինչ գործք կընէ՝ ըսէ . Ասիկայ (ենթա-
դրենք) զնայանակ կըսուի : Ետքն ուրիշ կը-
տորի մը անցնի , որուն վրայ որ ատ դասա-
նակն անմիջապէս կը ներգործէ . և աս
երկու գործիքներուն իրարու յարաբերու-

Թիւնը հասկըցընելէն ետեւ, և թէ աս երկրորդն ինչ գործք կընէ, անոր անունն ալ սորվեցընէ. և ասանկ նոյն ոճով իւրաքանչիւր մասունքը դիտել տալով, ուստէսլ բաղադրութեամբ ու տարբաղադրութեամբ սորվեցընելով այլևայլ մասանց իրարու յարաբերութիւնը, և իւրաքանչիւրին զատ զատ անունը, վերջապէս մինչև ցուցակին հասնի, որուն կը հաղորդուի ժամացուցին ամեն մէկ մասանցը շարժմունքը: Ամեն մարդ գիւրաւ կը տեսնէ թէ նոյն մեքենային վրայ աս երկու այլևայլ կերպով ստացած ծանօթութիւննիս իրարմէ ինչ տարբերութիւն ունին: Առջի կերպովն ինչ անուններ որ ժամացուցին այլևայլ կտորներուն կու տան՝ միայն անոնց գաղափարն ստացանք. բայց այնչափ տարտամ ու անորոշ որ՝ եթէ մեքենային մէկ մասն աչքերնուս առջևը գայ, չենք կրնար անունը գիտնալ, ևս առաւել թէ ինչ բանի կու գայ. և ոչ բնաւ մենք մեզնէ կրնանք տարբաղադրել կամ բաղադրել՝ որպէս զի այլևայլ մասանց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւննին կարենանք գիտել: Եւ ասանկով առջինէն գրեթէ աւելի տարբեր տեղեկութիւն մը չենք ունենար. այնչափ առած գաղափարնիս տարտամ մթին ու շփոթ կըլլայ: Բայց երկրորդ կերպը ասանկ չէ. իւրաքանչիւր տեսած կտորներուն որոշ անունները սորված ըլլալով, ու տարբաղադրութեամբ ու

բաղադրութեամբ աւելի պարզ գաղափարներուն հասած ըլլալով, ու դիտած ըլլալով ամեն մէկուն գործքն ու ամեն մէկ յարաբերութիւնները, այնչափ որոշ ու ճիշդ գաղափար առած կըլլանք վրան, որ ժամացոյցը մենք մեզնէ ալ կրնանք տարբաղադրել ու բաղադրել. և իւրաքանչիւր մասն իր յատուկ տեղը դնելով՝ իւրաքանչիւր կտորին իրարու վրայ ըրած ներգործութիւնը կը տեսնենք:

228. Ընդհանուր սկզբունքը մասնաւոր ծանօթութիւններէ առաջ կոչ գտն, չէր թէ ասոնք անոնցմէ:

Ինչպէս ամենքը կը միաբանին որ ճշմարտութիւնը պէտք է վերլուծական ոճով փնտրուել, նոյնպէս գրեթէ չկայ մէկն որ չըսէ թէ բաղադրական ոճով պէտք է բացատրել: Այսինքն թէ կըսեն «Ա. Ինչ բանի վրայ որ խօսիլ կուզես, պէտք է նախ անոր ընդհանուր սահմանները զուրցել: Բ. Առածներ դնել, որ ան գիտութեանը սկզբունքներն են: Գ. Թէ որ պէտք ըլլայ, առաջարկութիւններ ու ենթադրութիւններ ալ դնել: Դ. Առջի նախադասութիւնը միշտ անանկ պիտի ըլլայ որ ետեւի նախադասութեանց հիմն ըլլայ: Ե. Նախադասութիւններն այնպէս իրարու հետ կապել, որ երկրորդն առջինովն ապացուցուի, երրորդն երկրորդով, չորրորդն եր-

բորդով, և այլն : Զ . Այնպիսի նախադա-
սութիւն մէջ չխոթել որ ճառած նիւթին
չի պատշաճիր , և կամ հետեորդ նախա-
դասութեանց հաստատութեանը չի ծա-
ռայեր » ¹ : Բայց աս նախապաշարեալ մը-
տածութիւնն այնչափ աւելի հաստատու-
թիւն առաւ՝ որչափ որ ժամանակն ու բնա-
ծին գաղափարաց ծուռ սկզբունքն ուժ
առին . վասն զի բնածին գաղափարաց
կարգը կը սեպուին ընդհանուր նախադա-
սութիւններն ու առածները . և ասոնք ա-
ռաջին և ստոյգ սկզբունքներ ըլլալով, ո-
րովհետեւ՝ ինչպէս որ իրենք կըսեն՝ բնա-
ծին են , պէտք է զանոնք նախ դնել իբրեւ
հիմունք ամեն մարդկային ծանօթու-
թեանց : Դարձեալ՝ որովհետեւ մինչև հի-
մա ամեն գիտութիւնները և մանաւանդ
երկրաչափութիւնը բաղադրական ոճով
բացատրեցին , անոր համար կարծեցին
թէ ճշմարտութիւնը բացատրելու համար
ան է մէկ հատիկ ճամբան : Բայց գիտնա-
լու է որ ան ընդհանուր սկզբունքը , որոնք
որ իբրեւ առաջին ճշմարտութիւն նախ կը
դրուին մէկալ ճշմարտութեանց լոյս տա-
լու համար , մեր մասնաւոր ծանօթու-
թեանց հետեութիւններ են . ուրեմն նախ-
կին սկզբունք չեն , հապա ուրիշ ճամբով

¹ Աս ոճը ճենովէզի երևելի փիլիսոփան վեր-
լուծական կանուանէ . ու աս հատուածն իր
որամաքանութենէն առնուած է :

ծանօթութեան եկած . և մինչև որ մարդ
նախ մասնաւոր ծանօթութեանց չիջնայ՝
չի կրնար ընդհանուր ծանօթութեանց վեր
ելլել : Օրինակի համար , ես գիտեմ որ
մարմինս թւէս մեծ է . իսկ աս ճշմարտու-
թիւնը ոչ թէ ան առածէն կառնեմ թէ Բո-
րորն իր մասեւ մեծ է . հապա ընդհակա-
ռակն՝ մասնաւոր կերպով գիտնալովս թէ
մարմինս թւէս մեծ է , կը հետեւցընեմ
թէ Բորորն իր մասեւ մեծ է : Եւ աս այնչափ
ճշմարիտ է որ եթէ ուրիշին միտքն ուղե-
նանք խօթել աս ընդհանուր ու վերացեալ
նախադասութեանց ծանօթութիւնը՝ մաս-
նաւոր դիպուածներ առաջ կը բերենք :
Դարձեալ ի՞նչ տարբերութիւն կայ աս
ընդհանուր նախադասութեանը մէջ որ
Նոյնական կըսուի , թէ ինչ որ կայ , կայ .
և աս մասնաւոր նախադասութեանս մէջ ,
թէ Մարդն է մարդ . և դարձեալ աս մէկալ
նախադասութեանս մէջ՝ որ Սկիզբն հակա-
սարանոչքեան կըսուի՝ թէ Բան մը նոյն ա-
տենը չի կրնար ըլլալ ոչ չլլալ . և աս մաս-
նաւոր նախադասութեանը մէջ թէ Մարդս
ձի չէ : Աս տարբերութիւնը միայն կայ՝ որ
մասնաւոր նախադասութիւններն ընդհա-
նուր նախադասութիւններէն աւելի պայ-
ծառ են . վասն զի միտքը զանոնք աւելի
շուտով կըմբռնէ : Անոր համար ընդհա-
նուր նախադասութեանց բացայայտու-
թիւնը չէ թէ իրենց քիչ կամ շատ ընդար-
ձակ ըլլալէն կը կախուի , հապա մտքին

ան մասնաւոր դիտած գաղափարները տեսնելու կարողութենէն : Արդեամբք ալ կը տեսնենք որ մարդ ան ընդհանուր նախադասութեանց ծանօթութիւնն ունի, որոնք մասնաւոր օրինակներով տեսած և ստուգած է. իսկ առանց ատ մասնաւոր օրինակներուն ընդհանուր առածները և ոչ մտքէն անցուցած է :

229. Երկրաչափական ապացոյցոցը քանցայայտութիւնը քաղաքական ոճէն չէ :

Երկրաչափութեան ապացուցութիւններուն բացայայտ ըլլալը բաղադրական ոճին պատճառաւ չէ որով որ երկրաչափութիւնը կը բացատրեն, հապա գաղափարաց բնութենէն և անոնց յարաբերութիւններէն է, որոնք ճիշդ, որոշ ու անփոփոխ ըլլալով պէտք է որ անոնցմէ առաջ եկած պատճառաբանութիւններն ալ բացայայտ ըլլան : Զոր օրինակ, Եւկլիդեսի Ա. գրքին չորրորդ նախադասութիւնն եռանկեանց հաւասարութեանը վերայ, թէ Ան եռանկիւններն որոնց երկոշ կողերն են, և երկոշ կողերուն մէջի սանկիւնները հաշտասար են, իրարոշ հաշտասար են : Աս եռանկեանց հաւասարութիւնն անկէջ չէ որ մէկը մէկալին վրայ է դրուած, հապա եռանկեան իւրաքանչիւր մասը դիտելէն, և ան յարաբերութենէն որ ամեն եռանկեանց անկիւններն ունին խարսխին ու

Հակադիր կողերուն հետ : Երկրաչափութեան ուրիշ նախադասութեանց վրայ ալ նոյն բանը մտածելու է . և ան նախադասութիւնները վերլուծութեամբ գտնուած ըլլալով իրենց բացայայտութիւնն անկից կու գայ : Իսկ թէ որ բացայայտութիւնը բաղադրական ոճէն առաջ գար , պէտք էր բնազանցութեան , բարոյականին և ուրիշ ամեն գիտութեանց գաղափարներուն վրայ երևնար , որոնք բաղադրական ոճով բացատրուած են : Ասանկով կրնանք ըսել թէ Սբինոզայի բարոյականին ամեն նախադասութիւնները բացայայտ են , որովհետև երկրաչափական ոճով բացատրուած են , ու բոլոր սահմաններով , առածներով , և ուրիշ ընդհանուր սկզբունքներով . բայց սակայն այլանդակ մոլորութիւններով լի է :

230 . Բաղադրական ոճով ստորիւնը դիտարկելու ծածկոյն :

Բաղադրական ոճը գիտութեանց ամենեւին ստուգութիւն չի տալէն զատ , նաև ստուգութիւնն ալ չատ դիւրաւ կը ծածկէ . վասն զի ընդհանուր նախադասութիւնն ինչ ընդարձակութիւն կրնայ ունենալ և ինչ յարաբերութիւն մասնաւորին հետ՝ միտքը չըմբռնելով , և միանգամայն՝ ընդհանուր գաղափարներն ընդհանրապէս դիւրաւ իրարու հետ շփոթելով՝ անորոշ

ըլլալնուն պատճառաւ, բաղադրական ու
ճին մէջ իմաստակութիւն չատ կը մտնէ :
Նոյն Սբինոզայի բարոյականն օրինակ
ըլլայ, որ ընդհանուր և անորոշ նախա-
դասութիւններով կը հետեցընէ թէ աշ-
խարհքս աստուածային գոյացութեան հո-
սումն է : Ան բաները որ կարելի է պարզ
կերպով մը ապացուցանել, բաղադրա-
կան ոճը զանոնք վերացեալ կերպով կա-
պացուցանէ . և գիւտ գտնելու ճամբան
մութ թողլով, մտաց ալ քիչ լուսաւորու-
թիւն կու տայ : Իսկ վերլուծութիւնն ա-
սանկ չէ . աս ոճին մէջ ամեն գաղափար-
ներ պարզ և որոշ են . և միշտ ամեն
մէկ քայլափոխին յայտնի ըլլալով գա-
ղափարաց ծագումն ու յառաջագիմու-
թիւնը, կը տեսնուի թէ նախադասութիւն
մը մէկալ նախադասութեան հետ ինչ կա-
պակցութիւն ունի . և ուր որ աս կապը
չիկայ՝ մէկէն աչքի կը զարնէ, և մոլորու-
թիւնը գիւրաւ երևան կելլէ : Ուստի չեմ
գիտեր թէ ինչ պատճառաւ կրնայ մարդ
չուզել որ ճշմարտութիւնն ինչ կերպով որ
գտնուած է՝ նոյն կերպով չիբացատրուի .
ու պէտք ըլլայ առաջ սահմաններ, առաժ-
ներ և ուրիշ ընդհանուր սկզբունքներ
դնել, որ կը կարծուին թէ ճշմարիտ ծա-
նօթութիւններ կը բովանդակեն : Թէ որ
մասնաւոր գաղափարաց ծանօթութենէն
առաջ եկած է ընդհանուր գաղափարաց
ծանօթութիւնը, պէտք է առջիններէն

սկսիլ, չէ թէ ետքիններէն, և ցցընել թէ
ինչ կերպով մասնաւորներէն առ ընդհա-
նուրը վերանայ կըլլայ:

231. Ընդհանուր առաժնեկրոնէ կիրառութիւնը:

Որպէս զի չի կարծուի թէ ընդհանուր
առաժնեներն անհետ ընել կուզենք, ինչ-
պէս որ բաղադրական ոճին ջատագովե-
րուն աչքին կերենայ, և քակտիչ կը համա-
րին զմեզ ամենայն հիմանց գիտութեան.
(վասն զի իրաւցընէ ընդհանուր առաժ-
նեներն անհետ ընել ուզողը, նաև գիտու-
թիւնները կը կործանէ), անոր համար
հոս տեղս սորվեցընենք թէ ինչպէս պէտք
է զանոնք գործածել: Նախ գիտնալու է
որ՝ ինչպէս ըսինք, աս առաժնեները մտքին
մէջ ժողովուած մասնաւոր գաղափարներէ
ձևանալով (228), և անոնցմէ վերջը գա-
լով ընդհանուր գաղափարները, ոչ եր-
բէք կրնան օգուտ մը ընել ճշմարտութիւն
փնտրուելու և կամ նոր ծանօթութիւններ
շահելու: Ասոնցմէ՝ միայն կրնայ մարդ
մասնաւոր գաղափարաց ետ դառնալ,
ուսկից որ սկսած է, բայց ոչ երբէք ա-
ռաջ անցնիլ և աւելի ընդարձակել: Անոր
համար խօսք չի հասկըցող շաղակրատնե-
րուն բերանը գոցելու համար կրնանք
աս ընդհանուր սկզբունքները գործածել.
վասն զի անոնք չուզելով ճշմարտութեան
տեղիք տալ, կը հարկաւորին հակասաբա-

նութիւններ ընել, կամ ամեն բանաւոր մարդու ընդունած ու հաստատած սկըզբանցը դէմ պատերազմիլ. ան աստիճան հասցընելէն ետե՛ւ ալ անոնց հետ պատճառաբանելն աւելորդ է: Բայց թէ որ աղէկ քննելու ըլլանք նէ, աս սովորութիւնն ալ դպրոցներէն մտած է. վասն զի վիճաբանութիւնը մարդուն ճարտարմտութեանը փորձ սեպելով՝ սովորաբար յաղթութիւնն անոր կու տային որ լռելու ետքինը կըլլար. և թէպէտ աղէկ կողմը չը պաշտպանէր, բայց աղէկ պատճառաբանողի պարծանքը կը ստանար: Ասկէց կը հետեւէր որ շատ անգամ հակառակորդին յաղթել կը նայէին քան թէ ճշմարտութիւնն անաչառասպէս փնտրուել: Ուստի այնպիսեաց յամառ հաստատութիւնը նըւաճելու համար՝ որ ոչ երբէք ճշմարտութեան լոյսը կուղէին տեսնել, և հասկըցընելու համար թէ իրենց պնդածը որչափ անտեղի քան է՝ հարկ կըլլար երեսնին զարնել թէ ինչ որ բոլոր աշխարհք կընդունի ու կը ճանչնայ՝ իրենք անոր դէմ կը խօսին: Բայց մոլորութիւնը խայտառակելը, և ճշմարտութիւն սորվեցընելը նոյն չէ: Ընդհանուր սկզբունքներն առջինին համար են. այլ երկրորդին միշտ յարմար չեն դար, որուն վերլուծական ոճը պահուած է:

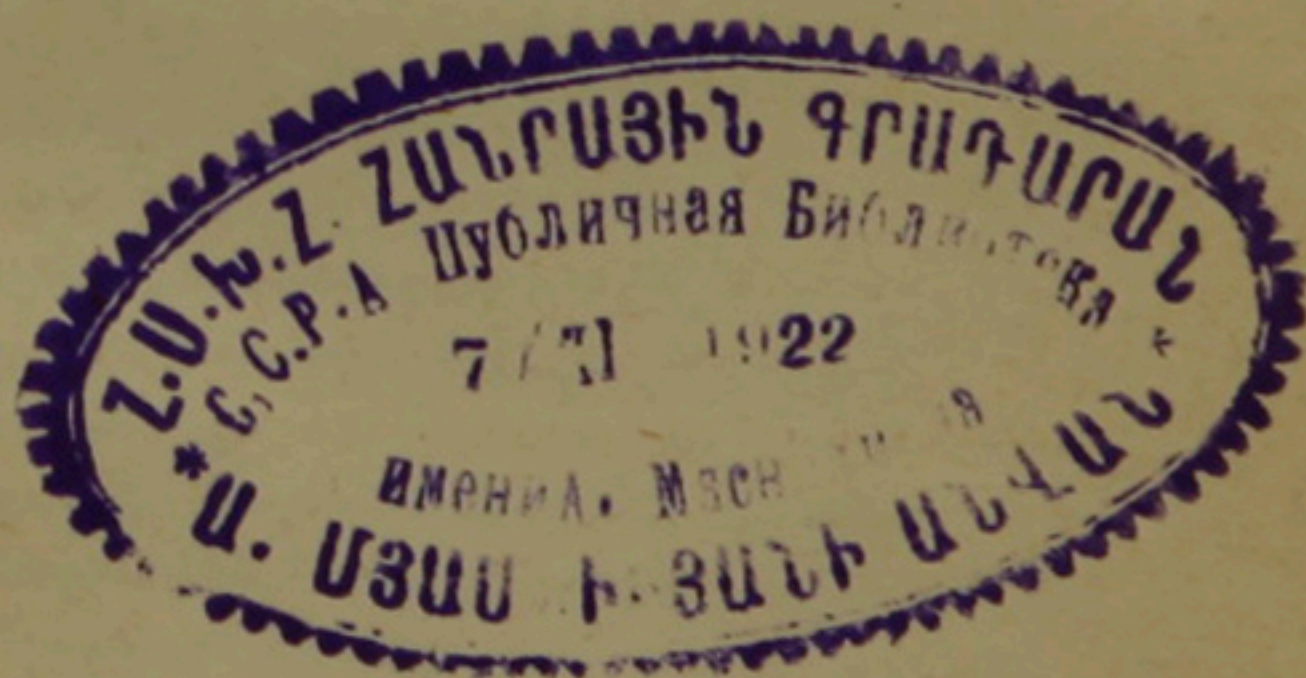
232 . Ընտանեկան վիճաբանութեանց մէջ
վերջնութեան ոճին կիրառութիւնը :

Ընտանեկան վիճաբանութեանց մէջ
մէկն որ ճշմարտութիւնը բացատրել ուզէ,
չատ լաւ կրնայ վերլուծական ոճը գործա-
ծել: Ով որ իր հակառակորդը վերլու-
ծական ոճով յաղթահարել կուզէ՝ մոլո-
րութենէ 'ի ճշմարտութիւն դարձնելով,
պէտք է մէկ կողմանէ խօսած նիւթին վը-
րայ լաւ տեղեկութիւն ունենալ, մէկալ
կողմանէ ալ ինքը զինքը ազէտ և վեր 'ի
վերոյ տեղեկութիւն ունեցող երեցընել:
Անանկ որ՝ ձեւացընելով թէ ինքը կուզէ
բան սորվիլ, սկսի նիւթին առջի դժուա-
րութիւնները հակառակորդին առջին դը-
նել: Ետքը ցցընելով թէ դիմացինին պա-
տասխանէն քիչ մը լուսաւորուեցաւ, ան
պատասխանը սկսի քննել. և իբրեւ թէ
նիւթը լաւ չի գիտնալուն պատճառաւ նոր
դժուարութիւններ ելլեն, միշտ պէտք է
ամեն մէկ պատասխանին մանր պատճա-
ռը քննել: Ու հետզհետէ վերլուծութիւնն
առաջ տանիլ՝ մինչև որ հակառակորդն
ինք իր ցանցին մէջ բռնուելով, ու իրեն
տուած պատասխաններէն յաղթահարուե-
լով, բռնադատուի միտքը փոխել ու ճշ-
մարտութեան գալ: Ով որ ընտանեկան
վիճաբանութեանց մէջ աս ոճը կը բանե-

ցընէ, պէտք է շատ զգուշանայ ո՛ր և իցէ
ծաղր ընելու կերպէն, որ հակառակորդ
չիմանայ թէ իրեն ինչ որոգայթ կը պատ-
րաստուի կոր: Աս ոճը ո՛ր և իցէ խնդրո՞ւ
մէջ լաւ որ բանեցուի, խնդիրն ամեն
կերպով կը լուսաւորուի, ու հակառակոր-
դին փախուստ չի մնար. վասն զի աս կե-
պով չէ թէ միայն հակառակորդին ու
կը տկարանայ, հապա բոլորովին կոչընչա-
նայ: Պշատոն զարմանալի է աս արուես-
տիս կողմանէ, ինչպէս նաեւ իր վարպետը
Սոկրատ, որ աս ճամբով յայտնի ըրաւ
թէ իր ժամանակի իմաստասկներուն գի-
տութիւնը որչափ վեր 'ի վերոյ էր. թէ
պէտեւ շատ նիւթի մէջ իբրեւ մեծամեծ
գիտնականք բան կը ծախէին: Վերլու-
ծական ոճէն աւելի յարմար ոճ չիկայ խա-
տառակելու զանոնք որ գիտութեանց վը-
րայ ընդհանուր խօսքեր ու բացադանչու-
թիւններ ընելով՝ տգէտները կամ կիսկա-
տար գիտունները կը խաբեն. և ասոնք
որչափ որ անոնց ըսածները չեն հաւ-
կընար, այնչափ ալ վրանին կը զարմա-
նան: Իսկ խելացի մարդիկ կը ծիծաղին
որ այդպիսի ագռաւները գիտունի անուն
են ստացեր իրենց ողորմելի ունեցածովը
կամ ծղրած իմաստասկութեամբը: Բայց
բաղադրական ոճը միշտ այսպէս չի յաջո-
ղիր. վասն զի քանի որ միջնորդ եզր մը
գտնուի, խնդիրն երկան հաւաքաբանու-
թեանց շարք մը կրնայ ըլլալ, ու ճշմար-

տութեան ուժէն խուսելու համար հազար
մէկ փախուստ կրնայ գտնել :

Ինծի կերևնայ որ բաւական կերպով
ոգուցինք թէ վերլուծական ոճը որչափ
աւելի քան զբաղադրական ոճը . և թէ
համարտութիւնը բացատրելու համար վեր-
լուծականը մի միայն յարմար է . բայց թէ
այդ ըլլան ումանք որ մեր առ կարծեացը
հաճառակին , պէտք է որ մեր բերած փաս-
տերուն սխալն երևցընեն նախ , և այն-
էս ետքը զմեզ իրենց կողմը համոզեն :

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ	52	5
ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ. Հարկաւոր է մեր բանավա- րութիւնն ուղղել, և աս վախ- ճանին հասնելու յարմար կերպը		7
ԳԻՐՔ Ա. ԳԱՂՈՓԱՐԱՅ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ . . .		15
ԳԼ. Ա. Գաղափարաց ծագմանն ու յա- ռաջագիմութեանը վրայ . . .		16
ԳԼ. Բ. Դարձեալ նոյն նիւթին վրայ . . .		30
ԳԼ. Գ. Գաղափարաց առարկային ու այլեայլ տեսակներուն վրայ . . .		40
ԳԼ. Դ. Գաղափարաց նշանները, և մաս- նաւորապէս բառերը		55
ԳԻՐՔ Բ. ԴԵՅՈՒՄՆ		71
ԳԼ. Ա. Դատումն և նախադասութիւն . . .		72
ԳԼ. Բ. Նախադասութեանց այլեայլ տե- սակները		76
ԳԼ. Գ. Մոլոր դատմանց պատճառները . . .		87
ԳԼ. Դ. Կրքերէ առաջ եկած մոլորութե- անները		91
ԳԼ. Ե. Հոգւոյն կարողութեանց անկա- տարութիւններէն առաջ եկած մոլորութիւնները		97
ԳԼ. Ջ. Այս մոլորութեանց պատճառնե- րուն դարման ընելու կանոնները		107
ԳԼ. Է. Անորոշ բառերէն առաջ եկած մոլորութիւնները		113

ԳԼ. Ը.	Բառերուն անորոշութեան ինչ դեղեր կրնան ըլլալ	128
ԳԼ. Թ.	Արուեստ մեկնաբանութեան	139
ԳԻՐՔ Գ.	ՏՐԱՄԱԽՈ ՀՈՒԹԻԻՆ	146
ԳԼ. Ս.	Տրամախոհութեան ինչ ըլլալը, և տրամախոհելու կարողութիւնը	147
ԳԼ. Բ.	Հաւաքաբանութիւն և հաւաքա- բանութեան կանոնները	155
ԳԼ. Գ.	Պատճառաբանութեան այլևայլ կերպերը	163
ԳԼ. Դ.	Իմաստակութիւնք	172
ԳԼ. Ե.	Ծանօթութեանց այլևայլ տե- սակներն ու աստիճանները, և ա- նոնց ուղղադատութիւնը	188
ԳԼ. Զ.	Ճշմարտութիւն և ստուգութիւն	199
ԳԼ. Է.	Հաւանականութիւն	207
ԳԼ. Ը.	Աստուածային վկայութեան հա- ւատքը	217
ԳԼ. Թ.	Մարդկային հաւատք ու վկայութիւն	220
ԳԼ. Ժ.	Գրոց քննադատութիւն	232
ԳԻՐՔ Դ.	ՈՃ	244
ԳԼ. Ս.	ՈՃ և ընդհանուր կանոնները	245
ԳԼ. Բ.	Վերլուծական ու բաղադրական ոճերը	254
ԳԼ. Գ.	Ճշմարտութիւն փնտրուելու ա- տեն բանեցրնելու ոճը	260
ԳԼ. Դ.	Ճշմարտութիւն բացատրելու ա- տեն բանեցրնելու ոճը	271

14 90

2013

0025633

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0025633

